

ՀԱՅ ԴՊԱՅՎԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՅՈՒՆ
յԳՇԱԴՆ ԴՊԻՈՒԹՈՒՆՈՒԹ

DS
75.3
153
.1

ԱՐՍԷՆ ՄԻՔԱՅԷԼԵԱՆ

**ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԴԵՊՔԵՐ
ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ՄԷՋ**

Ա. ՀԱՏՈՐ

1919

«ՀԱՅՐԵՆԻՔ»-Ի ՏՊԱՐԱՆ

Բ Օ Ս Տ Օ Ն

Theology Library
SCHOOL OF THEOLOGY
AT CLAREMONT
California

ՈՎՍՅԱՆԻՆԻ ՏՎԻՏՈՒԹՅՈՒՆԻ ՎԳ
ՂԻՏԻՏԻՆԻՆԻ ՎՏԻՏՈՒԹՅՈՒՆ
Ս Գ Վ Ղ

Ձեզի կը նւիրեմ իմ այս աշխատութիւնը, որովհետեւ դուք արժանի էք ատոր: Չորս տարիներու ընթացքին ես, իբրեւ գործիչ Հ. Յ. Դաշնակցութեան Ամերիկայի շրջանի, ապրեցայ ձեր մէջ, աշխատեցի ձեզ հետ միասին, ծանօթացայ ձեր ազնիւ եւ հայրենասէր զգացմունքներուն եւ տեսայ ձեր լիառատ գոհաբերութիւնները՝ Հայ Ազատագրութեան համար:

Չորս տարւայ ընթացքին միասին պաշտպանեցինք յեղափոխական գաղափարը, վեր բարձրացրինք հայ ֆաղափական ազատութեան դրօշը եւ պատմէ՛ հանդիսացանք պահպանողական-յետադիմական տարրերուն, որոնց միակ նպատակն էր վարկաբեկել Հայ Յեղափոխութիւնը եւ անոր համար իրենց կեանքը տուած նահատակներուն:

Դուք ամուր մնացիք այդ պայքարի ատեն եւ ցոյց տուիք աւելի լուրջ գիտակցութիւն եւ անձնագոհութիւն քան մեր հակառակորդները:

Ձեզի հետ միասին, սիրելի ընկերներ, լացինք մեր ազգի խորունկ վիշտն ու ցաւը, միասին պաշտպան կանգնեցինք մեր բոլոր ըմբոստներուն, կուռքներուն եւ նահատակներուն: Դուք ցոյց տուիք որ երեսուն տարւայ յեղափոխական գաղափարի հաւատարիմ եւ ուխտուած զինուորներն էք եւ պատրաստ՝ շարունակելու նախնիքներու սկսած սուրբ գործը: Այդ պատճառով ալ համեստ աշխատանքս՝ «ԲԱՂԱՔԱԿԱՆ ԴԵՊԻՅԵՐ ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ՄԷՋ» վերնագիրը կրող՝ ձեզի կը նւիրեմ, գաղափարակից եւ ազնիւ ընկերներ:

Ա. ՄԻՔԱՅԷԼԵԱՆ

: *sm* 4.5

ᠠ ᠨ ᠵ ᠨ ᠬ ᠨ ᠮ ᠨ ᠬ

Ժանի են գնահատութեան: Այդ բոլոր տեսակի գրութիւններն ալ եւ կամ հրատարակութիւնները իրենց օգտակարութիւնն ունին եւ ես չէ որ պիտի ժըխտեմ անոնց անհրաժեշտութիւնը:

Իմ համեստ կարծիքով մեր պատմութիւնը շատ քիչ է ուսումնասիրւած՝ իբրեւ քաղաքական դէպքերու կապակցութիւն: Մենք ուսումնասիրութիւններ չ'ունինք որ յատկապէս ուշադրութիւն դարձնէր ասպտամբական շարժումներու, քաղաքական ազատութեան ձգտումներու, ներքին դաւերու եւ մատնութիւններու, ինչպէս նաեւ արտաքին դիւանագիտական յարաբերութիւններու վրայ: Ատոր պատճառներէն մէկն ալ այն եղած է, որ բռնակալ Տաճկաստանի եւ Ռուսաստանի մէջ հայ բանասէրներն անկարող էին նման քաղաքական խնդիրներով հետաքրքրուիլ եւ ապա ուրեմն յատուկ ուշադրութիւն ալ դարձուցած չեն: Պատճառներու շարքին մէջ կարելի է յիշատակել նաեւ որ Հայոց Պատմութիւնն ուսումնասիրողներու մեծ մասը կրօնականներ եղած են եւ կամ անոնց միջոցով մէջ մեծցած: Ատոնցմէ դուրս պարտաւոր եմ շեշտել որ տասնեակ տարիներ առաջ հայ ժողովուրդը քաղաքականապէս այնքան յառաջդիմած չէր, որքան այսօր, երբ եւ նման ուսումնասիրութեան պէտքն աւելի կը զգացւի: Քաղաքական կեանքի զարգացման հետ իբր անմիջական կապակցութիւն ունեցող երեւոյթ առաջ եկաւ զօրեղ քննադատութիւն մը, դատապարտող հայ ժողովրդի ծոցէն ելած յեղափոխական կազմակերպութիւններ: Այդ քննադատներն սկզբնական շրջանին կը յատարարէին թէ Յեղափոխական Շարժումները սխալ

են, ազգավնաս եւ ազգակործան, իսկ աւելի յետոյ անոնք պատճառաբանել սկսան թէ Ազատութիւնը լաւ է, միայն անոր հասնելու միջոցները լաւ ձեւով կազմակերպւած չեն :

Պատերազմի այս չորս տարւայ ընթացքին Հայ Յեղափոխական կազմակերպութիւնները խոչոր եւ ուժեղ քննադատութիւններու ենթարկեցան եւ հակայեղափոխական-պաշտպանողական տարրերը առանց կարմրելու յայտարարեցին թէ հայկական կոտորածներու պատճառներէն մէկն ալ Հայ Յեղափոխութիւնն ու անոր հարազատ գաւաի Հայ Կամաւորութիւնն էր : Անոնք կ'ըսեն թէ Յեղափոխութիւնը մեր ժողովրդէն շատ արիւն է տարել եւ ապա ուրեմն յեղափոխական կուսակցութեան չ'պէտք է պատկանիլ :

Իբրեւ Հ. Յ. Դաշնակցութեան Ամերիկայի շրջանի գործիչ, որ չորս տարւայ ընթացքին այցելած է բոլոր հայ գաղութները, խօսակցած է հասարակական զանազան խաւերու հետ եւ մտքերու փոխանակութիւն ունեցած կուսակցութիւններու բազմաթիւ անդամներու եւ ներկայացուցիչներու հետ, զգացի պակաս մը մեր քաղաքական կեանքի պատմութեան մէջ՝ մեր պատմութեան քաղաքական մասի համառօտ եւ ամփոփ ուրւագիծը, որով կարող ըլլանք գիտնալ մեր նախահայրերու գործունէութիւնը՝ այդ ասպարէզին մէջ :

Այդ եւ վերոյիշեալ նպատակներով է որ, ընկերներու եւ համակիրներու պնդումներէն վերջ, համաձայնեցայ ուսումնասիրութեան փորձ մը կատարել եւ ձեռքի տակ ունեցած աղբիւրներով միայն ամփոփ

եւ համառօտ քաղաքական պատմութեան ուրազի՞ծ մը հրատարակութեան տալ ամերիկահայ աշխատաւոր ժողովրդին հասկնալի լեզուով: Ես նպատակ ունեցած չեմ վերջնական եւ ամբողջական գործ մը արտադրել: Ատոր համար աւելի երկար ժամանակ եւ աւելի աղբիւրներու կարիքը կար:

Իմ գլխաւոր նպատակս եղած է ցոյց տալ որ վերջին երեսուն տարւայ ապստամբական շարժումներն ու ըմբոստութիւնները, քաղաքական ձգտումներն ու պահանջները քանի մը «տղերց» գլխէն ելած գաղափարներ չեն, այլ մեր պատմութեան ընթացքի անհրաժեշտ շարունակութիւնը:

Որ յեղափոխական բոլոր շարժումներն ալ կապւած են եղել արեան, կախաղաններու, բանտերու եւ հալածանքներու հետ եւ որ վերջին շրջանն ատկէ տարբեր չէր կրնար ըլլալ:

Որ Քրիստոնէութիւնը, իբրեւ նոր, գաղափարական շարժում մը՝ ըմբռնութիւն մ'էր հին հեթանոսական կրօնքի դէմ եւ որ այդ ըմբոստ շարժումն ալ կապւած է եղել արեան, կոտորածներու եւ հալածանքներու հետ:

Որ Հայ Յեղափոխութենէն աւելի հայ կրօնը եղած է որ հայ ժողովուրդէն աւելի արիւն տարած է, կոտորածներու եւ հալածանքներու պատճառ եղած է եւ մեր քաղաքական կեանքի վրայ թողած իր ազդեցութեամբ՝ պատերազմներու ալ առիթ ծառայած է և

Որ եթէ Հայ ժողովուրդը տոկունութեամբ, գաղափարական զիտակցութեամբ արիւն թափել է հայ եկեղեցին եւ կրօնը պաշտպանելու համար, նոյնպիսի

տողունութեամբ ալ պատրաստ պիտի ըլլայ արիւն
թափելու՝ իր քաղաքական ազատութեան համար:

Իմ պատմութիւնն սկսած եմ շատ հնէն եւ ա-
րագարար ալ անցած դէպի թագաւորներու, արքա-
ներու, նախարարներու եւ իշխանութիւններու շըր-
ջանը, մինչեւ Լեւոն Ե-ի, Լուսինեան վերջին թագա-
ւորի մահը (նոյ. 29, 1393 թիւ), երբ եւ կը կործան-
ւի հայկական անկախութեան վերջին բոյնը: Վերջին
շրջանը, որ 500 տարիէն աւելի տեւեց եւ որի ըն-
թացքին մեր ժողովուրդը ենթարկւած է պարսից,
տաճիկներու եւ ռուսներու տիրապետութեան, ա-
ռանձին ուսումնասիրութեան կարօտ է: Նախնական
շրջաններու ուսումնասիրութիւնն աւելի անկատար
է եւ դասաւորման կարիքն ունի, քան վերջինը, որի
համար բաւականաչափ նիւթ է աղբիւրներ կան եւ
որոնց կարգաւորումը, երկրորդ հատորի մը մէջ,
կ'ըլլայ խոստումս՝ ընթերցող հասարակութեան:

Ներկայացնելով այս աշխատանքը ընթերցողնե-
րու եւ գրասէրներուն, ես յոյս ունիմ, որ բարե-
խիղճ եւ անկողմնակալ քննադատութիւնները նպա-
տակ պիտի ունենան այս գործն աւելի դէպի կատա-
րելութիւն տանելու եւ իրականութեան աւելի մօտե-
ցընելու:

Այդ յոյսով է որ հրատարակութեան տւած եմ
այս գիրքը:

Լեզւիս եւ ոճիս վերաբերեալ նոր բան մը չպի-
տի ըսեմ, այլ աւելի 'ւս պիտի շեշտեմ այն՝ ինչ որ
գրած էի իմ նախորդ հրատարակութեան՝ «ԴՐԻՍԿ-
ՆԵՐ Հ. Յ. ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԵՆՆՈՒԹԻՒ-
ՆԻՑ» մէջ, ապրելով երկար տարիներ տաճկահայ

չըջանակի մէջ, ես ռուսահայի եւ տաճկահայի խառնուրդ լեզու եւ կամ ոճ մը ընդունած եմ եւ ատոր համար ալ յատուկ ջանք թափած չեմ շտկումներ մտցնելու :

Վերջացնելէ առաջ «Յառաջաբան»ս, ես պարտաւորւած եմ հրապարակաւ շնորհակալութիւններ յայտնել քանի մը հաստատութիւններու եւ անհատներու, որոնք մեծապէս նպաստեցին այս գործը հրատարակութեան տալու համար — «Հայրենիք» օրաթերթը, որի գրադարանի գրքերէն օգտւած եմ, Ամերիկահայ Հրատարակչական Ընկերութիւնն եւ իր գրական-գեղարւեստական ամսաթերթ «Փիւնիկ»-ը, պ. Վահան Թօփալեան, որի ճոխ եւ փառաւոր գրադարանէն բաւականաչափ օգտուեցայ՝ ունենալով մեր հին մատենագրերը, ընկերներ Շահան Նաթալի, Վահան Աճէմեան, Յովակիմ Դարբինեան եւ Յ. Կորոյեան, որոնց օժանդակութեամբ եւ մօտ մասնակցութեամբ միայն այս հատորը կըրցայ լոյս ընծայել~ :

Կը յայտնեմ վերոյիշեալներուն եւ ուրիշ օգնողներուն խորին շնորհակալութիւնս :

Ա. ՄԻՔԱՅԷԼԵԱՆ

1919, Յունվար 21
Քոստոն

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

ԳԼՈՒԽ Ա.

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՇԽԱՐՀԱԳՐԱԿԱՆ ԴԻՐԲԸ Էջ
1-13

Հայաստան իբրեւ կաճուրջ, իբրեւ պահակ
Եւրոպայի Գրիստոնէութեան, իբրեւ ռազ-
մական յարմար վայր, իբրեւ ներքին երկ-
պառակութիւններուն նպաստող բնակա-
վայր, եւ իբրեւ ազատութեան համար
պայքարող միջավայր 1-13

ԳԼՈՒԽ Բ

ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԻ ՄԱԳՈՒՄԸ 14-30

Հայերն իբրեւ Եւրոպական դաղթականու-
թիւն: Ստրաբոնի կարծիքը: Հայերն եւ ու-
րիշ խառնուրդ. Հիտտիտներ, Սքիւթացի-
ներ, Կիմմեր, Մոսկոններ: Ուրարտուն եւ
իւր ցեղերը (Ուրարտացի, Խալդեր եւ Պա-
րօղցիներ): 14-21

Հայ թագաւորներու ծագումը

Աւանդական շրջան. 21-22

Հնդկա-Եւրոպական դաղթականութիւն. 22

Պարթեւներ, Արտաշիսեան հարստութիւն. 22

Բագրատունեաց թագաւորութիւն 22

Ռուբինեաց թագաւորութիւն. 23

Նախարարներու ծագումը	
Յեղային	23
Պաշտօնեայ-նախարարներ	25
Անճնական քաջագործութիւններ	28-30

ԳԼՈՒԽ Գ

ՆԱԽԱՐԱՐԱՐԱԿԱՆ ԿԱԶՄ	31-72
--------------------	-------

Նախարարներու քանակութիւն եւ դասաւորում .

Բարձերու եւ գահերու հարց	31-36
Պատմական Գահնամակի պատճէնը	36
Եւ նախարարական տներու ցանկը	36-37
Նախարարներու զինւորական ուժն եւ անոր քանակը	37-45

Երկրամասային (Տէրրիտորիալ) բաժանում .

Ո՞ր նախարարները Հայաստանի ո՞ր շրջաններուն կը տիրէին : Այրարատի , Վասպուրականի , Տուրուբերանի , Ծոփաց Աշխարհի եւ այլ շրջաններու նախարարական տներու տարածութիւնները .	45-51
---	-------

Նախարարութեան աւատապետական (Փէօտալ) հիմունքները .

Հայ նախարարներու աւատապետական կազմութիւնը .

Ազնեական եւ ռաճիկ .

Ստորապուծիւն եւ ցեղային տոհմական
տիրապետութիւն

51-54

Իշխանութիւն եւ գործակալութիւն .

Բզեչխներ , սահմանապահներ , դատական
մարմիններ .

54-56

Հայ նախարարներու աւատապետական ի-
րաւասութիւնները .

Թագաւորի եւ նախարարներու իրաւական
փոխ-յարաբերութիւնները .

Դղեակներու եւ զինւորական ուժի հարց .

56-59

Նախարարներու անկումը .

Բազմատարրութիւն .

Ներքին երկպառակութիւններ .

Արտաքին պետութիւններ .

59-63

Յուստինիանոս կայսեր բարենորոգումնե-
րը : Անոր եւ Անաստաս կայսեր տւած հրո-
վարտակներու պատճէններու թարգմանու-
թիւնը .

63-70

Հայ նախարարներու կոտորածն արաբներու
կողմէ .

70-72

ԳԼՈՒԽ Դ

ՈՒՐԱՐՏՈՒ

73-77

Իր ընդհարումները , ինքնապաշտպանու-
թիւններն ու ըմբոստութիւնները .

73-77

001-96

• Երկուստեղ փոխանակող զանգ
• Ճիշտ ամսագրերով ամսագրերով
զմեծատուն զմեծազանությամբ համարակց
• Երկուստեղ փոխանակող զանգ

96-96

• Երկուստեղ փոխանակող զանգ

96-96

• Երկուստեղ փոխանակող զանգ

96-96

• Երկուստեղ փոխանակող զանգ

Փոխանակող զանգ փոխանակող զանգ

96-96

• Երկուստեղ փոխանակող զանգ

• Երկուստեղ փոխանակող զանգ

• Երկուստեղ փոխանակող զանգ

06-88

Փոխանակող զանգ փոխանակող զանգ

86-88

• Երկուստեղ փոխանակող զանգ

86-88

Փոխանակող զանգ փոխանակող զանգ

84-85

• Երկուստեղ փոխանակող զանգ

84-100

Փոխանակող զանգ փոխանակող զանգ

Ճ ՎԿԱՆԵ

38-87

• Երկուստեղ փոխանակող զանգ

• Երկուստեղ փոխանակող զանգ

• Երկուստեղ փոխանակող զանգ

• Երկուստեղ փոխանակող զանգ

38-87

Փոխանակող զանգ փոխանակող զանգ

Գ ՎԿԱՆԵ

ԳԼՈՒԽ Է

ԱՐՇԱԿՈՒՆԵԱՅ ՇՐՋԱՆ 101-166

Ապստամբութիւն Հռովմի դէմ .
Ինքնապաշտպանութիւն Ալաններու դէմ . 101-109

Գրիգոր Լուսաւորիչ իբր ապստամբ .
Քրիստոնէութեան գաղափարը կը տիրէ
արիւնով .

Քրիստոնեայ նահատակներ . 109-114

Մաղքեաց պատերազմ 115-116

Պատերազմ Պարսից դէմ 117-119

Բակուրի դաւադրութիւնը 119-121

Տիրանի քագաւորութեան օրերը

Զօրայ Նահապետի ապստամբութիւնը .
Հայր Մարդ Պետի դերը . 121-126

Արեակ Բ.ի քագաւորութիւնը .

Ներքին ապստամբութիւններ .
Հայր Մարդ Պետի վրայ տէնօր 126-132

Տիգրանակերտի ապստամբութիւնը . 132-134

Մերուժանի դաւադրութիւնը . 134-135

Հայ Պարսկական ընդհարումներ 135-156

Բատ Նահապետի վատ դերը Մուշեղ սպա-
րապետի մահուան մէջ . 156-158

Քաղաքացիական պատերազմ 158-161

Վերջին Արշակունիք . 161-164

Մովսէս Խորենացու «Ողբ»ը 164-166

ԳԼՈՒԽ Ը

ԿՐՕՆԱ-ՀԱՅՐԵՆԱՍԻՐԱԿԱՆ ԱՊՍՏԱՄ-

ԲՈՒԹԻՒՆՆԵՐ .

167-186

- Առաջին ապստամբութիւն . Վարդան Մա-
միկոնեան . Վարդանանց պատերազմ . 167-178
- Վահան Մամիկոնեանի դիմադրութիւննե-
րը . 178-182
- Նուարսակի Դաշնագրութիւնը . 182-183
- Այլ կրօնա-Հայրենասիրական պատերազմ-
ներու թւականներն ու ղեկավարները . 183-185
- Մուշի շրջանի ապստամբութիւնը . 185-186

ԳԼՈՒԽ Թ

ԱՊՍՏԱՄԲՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ԱՐԱՐԱԿԱՆ ՏԻ-

ՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ԱՏԵՆ

187-200

- Տիրան եւ Համազասպ Մամիկոնեաններու
ապստամբութիւնները . 187-190
- Սմբատ Բագրատունիին ապստամբութիւնը
Եղիա կաթողիկոսը կը միջամտէ .
- Յունասէր եւ արաբասէր կուսակցութիւն-
ներ . 191-195
- Մուշեղ Մամիկոնեանի ապստամբութիւն-
ները . 195-198
- Բուղան եւ իր շահատակութիւնները . 198-200

- 233-234 Մաքսիմիլիանովսկի փողոցի վրա .
- 232-233 Ստեփանյանի փողոցի վրա .
- 231-232 Ստեփանյանի փողոցի վրա .
- 230-231 Ստեփանյանի փողոցի վրա .
- 230-240 Ստեփանյանի փողոցի վրա .

ՊԲ ԿԿՍԵ

- 229 Ստեփանյանի փողոցի վրա .
- 224-228 Ստեփանյանի փողոցի վրա .
- 210-223 Ստեփանյանի փողոցի վրա .
- 209-210 Ստեփանյանի փողոցի վրա .
- 206-209 Ստեփանյանի փողոցի վրա .
- 206 Ստեփանյանի փողոցի վրա .
- 206 Ստեփանյանի փողոցի վրա .
- 204-206 Ստեփանյանի փողոցի վրա .
- 201-204 Ստեփանյանի փողոցի վրա .
- 201-229 Ստեփանյանի փողոցի վրա .

ՊԲ ԿԿՍԵ

Արժկէի աւերումը .	234
Անի քաղաքի կրկնակի ինքնապաշտպանութիւնը .	234-236
Թաթարական չրջան	236-237
Չարմաղանն ու իր կոտորածները .	237-240

ԳԼՈՒԽ ԺԲ

ԿԻԼԻԿԻԱ. ՌՈՒԲԻՆԵԱՅ ՏԻՐԱՊԵՏՈՒ-

ԹԻՒՆ .	241-285
--------	---------

Ռուբինեաց տիրապետութիւն .

Անոր հաստատումը .	
Անոր աշխարհագրական դիրքը .	
Հայոց իշխաններու բունը .	
Արտաքին յարաբերութիւններ .	
Խաչակրաց արշաւանքներն ու հայերը .	241-250
Գող Վասիլի դիմադրութիւնները .	250-251
Գազիկի վրէժը	251-252
Լեւոնի (Տաւրոսի Առիծ) դիմադրութիւնները .	253
Անարգաբայի դիմադրութիւնը .	253-254
Վահկաբերդի ինքնապաշտպանութիւնն եւ	
Կոստանդին իշխանի փախուստը .	254-255
Թորոս իշխանի յաղթանակները .	255-257
Մլէհի դաւադրութիւնները .	257-258
Արտաքին դաւադրութիւն Ռուբէն Գ.ի դէմ .	258-259

Լեւոն Թադաւորի ինքնապաշտպանութիւնները .	259-263
Քաղաքական սպանութիւն մը .	263
Հեթում Ա.ի Թադաւորութիւնը .	264
Դաշինք Թաթարներու հետ .	264-265
Տարպէսակ դղեակի դիմադրութիւնը .	265-266
Ներքին դաւեր .	266-267
Կիրճերու ճակատամարտը .	267-268
Դաշնագրութիւն Մամլուքներու հետ	268
Հեթում Բ.ի Թադաւորութիւնը .	269
Ներքին դաւ .	269-271
Հեթումի վերջին օրերը: Յաղթանակ եւ դաւ .	271-273
Փոխ վրէժ	273
Կրօնական վէճեր	274
Արտաքին յարաբերութիւններ	274-276
Լուսինեաններ .	277-280
Վերջին օրեր .	
Հայկական Անկախութեան անկումը .	
Նոր շրջան եւ իր քաղաքական ուղղութիւնը .	280-285

ՅԱԳՈՋՄԱՆ ԶՎԱՆՈՂԱՆՈՂ

ՍԳՐԱԿԱՎԱՅՆՈՒ

ԿՈՆՎԵՐՏ

306-307

ՊՐԻՆՏԻՆԱԿԱՆՈՂ

302-306

ՏՆԱԿԱՆՈՂ

299-302

ՊՐԻՆՏԻՆԱԿԱՆՈՂ

298-299

ՊՐԻՆՏԻՆԱԿԱՆՈՂ

ՊՐԻՆՏԻՆԱԿԱՆՈՂ ՊՐԻՆՏԻՆԱԿԱՆՈՂ

297-298

ՊՐԻՆՏԻՆԱԿԱՆՈՂ

289-297

ՏՆԱԿԱՆՈՂ

288-289

ՊՐԻՆՏԻՆԱԿԱՆՈՂ

286-288

ՊՐԻՆՏԻՆԱԿԱՆՈՂ

286-307

ՊՐԻՆՏԻՆԱԿԱՆՈՂ

ԵՐ ՊՐԻՆՏԻՆԱԿԱՆՈՂ

ԳԼՈՒԽ Ա.

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՇԽԱՐՀԱԳԻՐԱԿԱՆ ԴԻՐՔԸ

Երկրի մը քաղաքական կեանքը, անոր սկզբնա-
ւորութիւնն ու զարգացումը, մեծապէս կախում ու-
նի իր աշխարհագրական դիրքէն եւ միւս երկիրներու
հետ ունեցած իր տարածական կեցածքէն: Առանց
սկզբունքի մանրամասնութիւններուն մէջ մտնելու
մենք կրնանք ապահովապէս ըսել որ ժողովուրդի մը
բնաւորութիւնը, իր հոգեկան եւ մարմնական կազ-
մըւածքը, իր աշխարհակալական եւ քաղաքական ա-
զատագրութեան ձգտումներն ու յաջողութիւննե-
րը, ինչպէս նաեւ իր ռազմական-գինւորական ըն-
դունակութիւնները համեմատական զարգացման մէջ
են՝ աշխարհագրական-բնական դիրքին հետ: Այս
սկզբունքն առաւելապէս ճշմարիտ է Հայաստանի
վերաբերեալ եւ իր պատմութեան ընթացքը բազմա-
թիւ փաստեր կուտայ ատոր համար:

Հայաստանն աշխարհագրականօրէն ընկած է ե-
ղել մարդկային պատմութեան մէջ առաջնակարգ
դեր խաղցած երկու երկրամասերու՝ Եւրոպայի եւ

Ասիայի միջեւ : Այն կամուրջ մը եղած է Արեւմուտքէն Արեւելք եւ ընդհակառակը :

Դարեր առաջ, եւ մինչեւ այսօր ալ, հսկայական պայքար մղւած է Ասիոյ խորերէն եկած վայրենիներու եւ Եւրոպայի մէջ բնակւող քաղաքակիրթ ազգութիւններու միջեւ : Ասոնք մշտական պատերազմական վիճակի մէջ գտնւած են եւ իրենց յարձակման, ինչպէս նաեւ նահանջի ատեն՝ անցած են Հայաստանի վրայով : Շատ անգամ մեր երկիրն հանդիսացած է իբրեւ ռազմադաշտ, ուր երկու պատերազմիկ կողմերն իրենց բովանդակ ուժով իրար վրայ յարձակւած են եւ յաճախակի ալ Հայաստանը եղած է իբրեւ թուճբ մը, միջնաբերդ մը եւ կամ սահմանազծային տարածութիւն մը՝ երկու կողմերն իրարմէ բաժնելու եւ կամ երկու պետութիւններու մէջ բաժնելու համար :

Մեր երկիրն իր սկզբնական օրերուն իսկ խաղաղ կեանք չկրցաւ վայելել եւ ստիպւած էր յաճախակի պատերազմներու մէջ մտնել հարեւան երկիրներուն հետ՝ անոնց յարձակման դէմ պաշտպանողական դիրք բռնելով : Բաւական է յիշատակել որ Քրիստոսէն դարեր առաջ, դեռ, մենք հարեւանութիւն կ'ընէինք այնպիսի զօրեղ եւ համաշխարհային տիրապետութեան տենչով վարակւած երկիրնրու հետ՝ ինչպիսին են Ասորեստանը, Բաբելոնը, Պարսկաստանը եւ շատ ուրիշներ : Ասոնց անմիջապէս հետեւել են արաբները եւ Ասիայի խորերէն ելած եւ տարածութիւն ու ապրուստ որոնող ցեղերը՝ սելճուկներ եւ թաթարներ, որոնց յորձանուտ եւ վտանգալից ալիք-

ներն եկան ողողեցին Հայաստանի դաշտերն ու անոր վրայով սահելով անցան ու զարնեցան Եւրոպայի դռներուն :

Ահա եւ հակառակ հոսանքը — Աղեքսանդր Մակեդոնացի, յոյներ, հռովմէացիներ եւ վերջապէս բիւզանդական կայսրութիւն, որոնք իրենց կանոնաւոր զօրաբանակներով, կազմակերպած լէգէոններով եկան, հողմի պէս անցան մեր երկրի վրայով եւ, մինչեւ Հնդկաստան տարածւելով՝ նորէն ետ վերադարձան նոյն ճանապարհով :

Այդ մեծ պետութիւններու արշաւանքէն դուրս Հայաստանը չըջապատւած է եղել փոքրիկ երկրորդական ազգութիւններով՝ վրացիներ, ալաններ, աղւաններ հիւսիսային եւ հիւսիս-արեւելեան կողմը տարածւած, Կապադովկիայի եւ Պոնտոսի չըջաններուն մէջ բնակութիւն հաստատած ցեղերով՝ արեւմտեան եւ հիւսիս-արեւմտեան մասերուն մէջ բընակւած, որոնք ալ իրենց բազմաթիւ յարձակումներով Հայաստանի ռազմական ուժը թուլացրած են եւ իրենց հարձակներով մեծապէս նպաստած մեր երկրի բաժան-բաժան ըլլալուն եւ քայքայւելուն :

Հայաստանն հանդիսացած է գլխաւոր կայսրան մը՝ Եւրոպայէն դէպի Ասիա անցնելու համար եւ այդ քանի մը ճիւղաւորութիւններով :

ա) Սեւ Ծովի կողմէն Տրապիզոնի վրայով դէպի Կարին, Վան եւ ապա Պարսկաստան,

բ) Պօլսոյ եւ կամ Սամսոնի վրայով դէպի Սեբաստիա, Նարբերդ, Տիգրանակերտ եւ աւելի հարաւ, դէպի Միջագետք, Ասորեստան, Բաբելոն, որոնք ընկած էին Հայաստանի հա-

րաւ-արեւելեան մասի մէջ, Տիգրիս եւ Նփրատ գետերու ներքնթացքն ի վար դէպի Պարսից Մոց ,

դ) Ոստիկաններու արշաւանքի ատեն ալ Ներսիսյան քրիստոնեայ պետութիւններու զօրաբանականներն իրենց շարժման հետ խառնեցին Կիլիկիան եւ այդ ուղղութեամբ ալ անցան դէպի հարաւ՝ Ներսիսյան պաշտպանելու համար անհաւատներէն ,

դ) Պարսկաստանն ու Տաւրիստանն ալ իրենց մշտական արշաւանքներու վայր դարձրած էին Հայաստանի բազմաթիւ գաւառներն ու նահանգները՝ բուն Հայաստանի եւ Կովկասահայաստանի մէջ տարածւած ,

եւ ե) Ռուսական հսկայական կայսրութիւնն ալ իր ուժերը տաճիկներու եւ պարսիկներու հետ չափելու եւ «քրիստոնեայ ժողովուրդներն անոնց լծէն ազատելու» դիտումով իրեն ճամբայ ընտրած էր Հայաստանն ու իր հայաշատ կեդրոնները :

Եթէ նախաքրիստոնէական շրջանին մեր երկիրն իբր ռազմավայր կը նկատուէր եւ զօրաբանակներու մշտական կեդրոնատեղին, Քրիստոնէութեան ժամանակաշրջանի մէջ Հայաստանն իբրեւ պահակ էր՝ պաշտպանելու Ներսիսյան՝ արշաւող մահմետականներէն ու բոլոր ծանր, առաջին եւ ուժգին հարւածները՝ եկած թշնամու կողմէն՝ ինքն ամենէն առաջ իր վրայ փորձած էր եւ ապա քուլցրած դրութեամբ միայն ճամբայ դրած դէպի Ներսիսյան, Վրաստան եւ Կովկասի վրայով ալ դէպի Ռուսաստան :

Հայաստանն այսպիսով ներկայացել է իբրեւ տուն մը երկու դռնով եւ կամ դուռ մը՝ երկու բանա-

լիներով, որոնցմով միայն հնարաւոր էր անցնել արեւմտեան եւ արեւելեան ընդարձակ դաշտերը: Այդ է եղել գլխաւոր պատճառներէն մին, որ բոլոր մեծ պետութիւններն ալ հետաքրքրւած են եղել եւ են այդ երկրով: Հայաստանի աշխարհագրական դիրքի մանրամասնութիւններու մասին չէ որ մենք պիտի խօսինք, այլ անոր ընդհանուր դժերուն եւ քաղաքական նշանակութեան: Առանց քաղաքներու եւ գիւղերու անուններու մասին խօսելու, մենք, իբր անհրաժեշտութիւն, պիտի ընդհանրացնենք շեշտելով թէ՝ Հայաստանն իրեն իբր հարեւաններ ունեցած է՝ Ասորեստան, Մարաստան, Պարսկաստան, Քիւրդստան, Վրաստան, Աղւանից երկիր, Ալլաներ, Կապադովկիա, Պոնտոսի չրջան, Տաճկաստան, Ռուսաստան եւ Պօլսոյ, Սեւ Ծովի եւ Միջերկրականի ճանապարհներով եւրոպական հին եւ նոր պետութիւններ՝ մակեդոնացիք, յոյներ, հռովմէացիներ, Բիւզանդիոն, Ֆրանսիա, Անգլիա, Գերմանիա եւ շատ ուրիշ մանր եւ երկրորդական պետութիւններ, որոնք աւելի կամ պակաս չափով մեր երկրի հետ քաղաքական ընդհարումներու եւ յարաբերութիւններու մէջ գտնւած են:

Արտաքին յարաբերութիւններու ատեն Հայաստանի աշխարհագրական դիրքը միայն իբր բացասական երեւոյթ հանդիսացած չէ՝ հնարաւորութիւն տալով ասիական եւ կամ եւրոպական պետութիւններուն արշաւել եւ իբր ճամբայ դործածել, այլ եղած է նաեւ իբր պաշտպանութեան համար բնական եւ անուրիկ դիրք, որմով մեր ժողովուրդը կրցած է իր

գոյութիւնը պահպանել: Հայ ժողովրդի ներկայ գոյութեան գլխաւոր պատճառներէն մինն ալ իր բազմաթիւ լեռները եղած են, որովհետեւ անիկա կրցած է ամիսներով, տարիներով ապաստանիլ անոնց մէջ եւ թշնամիներուն բաւականաչափ վնասներ հասցնելով՝ յետ մղել եւ այդպիսով նորէն վերակենդանանալով իր գոյութեան հիմնաքարը գտնել:

Ն. Դօլէնսի իսկ վկայութեամբ, «Հայաստանում ձիւնը շատ առատ է. Բիթլիսում յունւարին ձեան խորութիւնը հինգ մեթրի է հասնում... Կարնում 1902-903-ի ձմրան, հարիւրաստիճան ջերմաչափն իջաւ մինչեւ 39 աստիճան եւ մի քանի ամիս տաքութիւնը մնաց 10-ի եւ 20-ի միջեւ. եւ չնայած արեւը փայլում էր, բայց անկարող էր օդը տաքացնել»: Բոլոր արշաւանքներու ատեն, մանաւանդ թաթարական վայրենի հօրդաներու կոտորածներու ժամանակ, հայութիւնը կրցած է ապաւինիլ իր լեռներուն, իր ձիւնապատ գագաթներուն եւ իր աշխարհագրական դիրքին եւ այդպիսով մնալ, ապրիլ: Պատմութեան ուսումնասիրութիւնը մեզի կը ցուցնէ որ Հայաստանի հարաւային եւ արեւելեան դաշտավայրերու մէջ բընակութիւն հաստատած ցեղերը եւ անկէ սկիզբն առած պետութիւնները շատ կարճ ժամանակաւ մը համար միայն հրապարակի, կեանքի թատերաբեմի վրայ մնացած են եւ ապա հնարաւորութիւն չունենալով իրենց գոյութիւնը նոյնպիսի տիրականութեամբ շարունակելու, կամ կորցրած են իրենց գոյութիւնը եւ կամ այնքան թուլացած եւ քայքայւած են, որ պատմութիւնն իրենց աննշաններու թեկնա-

ծուներու շարքին մէջ դրած է : Ատոնց քանի մը անուններն են — Ասորեստան, Բաբելոն, Պարսկաստան, եւայլն :

Հայաստանի աշխարհագրական դիրքը՝ մէջն ունենալով նաեւ ռազմագիտութիւնը, անհրաժեշտութիւնը եւ յարմարութիւնները, ստիպել կուտան եզրակացնելու որ, եթէ զօրեղ պետութիւն մը, սկզբնական օրերէն սկսեալ, կարողանար իմաստութեամբ կառավարել եւ տէր դառնալով Փոքր Ասիայի այդ ցցանկիւնին՝ յենէր Միջերկրական, Սեւ եւ Կասպից ծովերու վրայ, տիրականօրէն իշխէր հարեւան դաշտավայրերու բնակչութեան, իր գոյութիւնը երկարօրէն կրնար ապահովել եւ կատարել խոշոր քաղաքակրթական դեր :

Ինչո՞ւ չկըցաւ հայութիւնն ստանձնել այդ դերը, որ իրեն այնքան կը յարմարէր ի նկատի առնելով իր բնաւորութիւնը, իր տոկոսնութիւնն ու քաղաքակրթութեան սիրահար ըլլալը : Ինչո՞ւ հայութիւնը, շատ քիչ բացառիկ շրջաններ դուրս հաշուելով, չկըցաւ հասնիլ այդ զօրութեան եւ պետական կազմութեան պահանջած բարձրութեան : Ինչո՞ւ Ասորեստան մը եւ կամ կրակապաշտ Պարսկաստան մը կըրցան պատմութեան մէջ որոշ դեր խաղալ եւ դիրք գրաւել, իսկ հայութիւնն անկարող եղաւ իր ըրածէն աւելի առաջ անցնելու :

Այդ հարցումները շատ երկար եւ լուրջ ուսումնասիրութեան կը կարօտին, եւ մենք ստիպւած ենք բաւականանալ յիշատակելով որ մեր երկրի աշխարհագրական դիրքը խաղցած է առաւելագոյն դեր, որ

այնքան ցայտուն կերպով երեւան կուգայ մեր պատմութեան ներքին կեանքին քաղաքական դէպքերն ուսումնասիրելով :

Մեր պատմութեան ընթացքին հայ կայսրներն ու թագաւորներն այնքան երկարակեաց եղած չեն եւ ապա ուրեմն հնարաւորութիւն ունեցած չեն, միւս պետութիւններու պէս, խոշոր դեր խաղալու: Հայկական կայսրութիւնը, որ կը սկսէ իրապէս Տիգրան Մեծի օրերէն եւ որ միայն 190 տարւայ տեւողութիւն ունեցաւ, հնարաւորութիւն չունեցաւ հիմնական եւ երկարակեաց պետութեան մը հիմքը դնելու: Այնուհետեւ Հայաստանը կ'ընկնի կիսահայ եւ օտար տիրապետութիւններու տակ, մինչեւ որ Պարսիկներու տնէն ձիւղ մը բաժնւելով կը կազմէ Արշակունեաց թագաւորութիւնը, որ միայն 376 տարի կրցաւ իր գոյութիւնը պահպանել: Ատկէ վերջ հայերը կը մնան հայ մարզպաններու իշխանութեան տակ եւ օտար լուծերու տակ տառապելով 472 տարի շարունակաբար կը մնան առանց կազմակերպած եւ կանոնաւոր պետութեան, մինչեւ որ Հայաստանի Արարատեան Դաշտի սահմաններուն մէջ — Ղարսի, Երւանդակերտի եւ Անիի շրջաններով, երեւան եկաւ Բագրատունեաց թագաւորութիւնը, որ փառաւոր ճառագայթ մ'էր մեր ստրկական կեանքի հորիզոնին վրայ եւ որ կրցաւ դիմանալ 160 տարի: Հայաստանը, ատկէ վերջ, նորէն օտարներու լուծին տակ կ'իյնայ՝ յոյներու, սելճուկներու եւ թաթարներու, մինչեւ որ մեր երկրի մը այլ բարձրաւանդակի՝ Կիլիկիայի ազատաշունչ լեռներուն մէջ երեւան կու-

դայ Ռուբրինեաց Թագաւորութիւնը, որ 313 տարւայ ընթացքին կրցաւ բաւական խոշոր դեր խաղալ: Այսպիսով մենք կը տեսնենք որ հայկական ընդհանուր բնոյթ կրող իշխանութիւն՝ Հայկազեան շրջան եւ Արշակունիք, ունեցել ենք 566 տարի, իսկ մասնակի Թագաւորութիւններ՝ Բագրատունեաց եւ Ռուբինեաց՝ 473 տարի, որ ըսել է մեր գոյութեան ընթացքին 1039 տարի ունեցել ենք անկախ հայկական կառավարութիւն, իսկ 1460 տարի ալ ապրել ենք օտար լուծերու տակ՝ ստրկութեան մէջ:

Հայաստանի աշխարհագրական դիրքը — բազմաթիւ լեռներն ու դաշտերը, նպաստաւոր եղած է նոյնքան եւ աւելի առանձին ցեղերու գոյութեան համար, որոնք ունեցած են իրենց տիրապետութեան եւ ազդեցութեան շրջանները, իրենց ներքին կառավարական մարմինները եւ այդ բոլորէն վերջ իրենց բանակները:

Եթէ մենք ի նկատի առնենք մեր բազմաթիւ լեռները, սկսած Կովկասեան Լեռնաշղթայէն եւ անցնելով դէպի Մասիսն ու Արագածը, Ղարաբաղի եւ Սիւնիքի լեռնաշղթաները եւ ապա յիշելով Բին-Գեօլի, Հազար-Բաբայի, Սասունի, Մոկաց շրջանի եւ յետոյ Նէմրուծն ու Սիպանը եւ այսպէս վար իջնելով հասնենք մինչեւ Զէյթունի լեռնակատարները, մենք բաւական ընդհանուր պատկեր կ'ունենանք մեր երկրի լեռնային դիրքի մասին: Ատոնց ստորոտներէն սկըսած սփռած են լայնածաւալ եւ պտղաբեր դաշտեր՝ Շիրակ, Արարատ, Բասեն, Մուշի եւ Կարնոյ Դաշտ, Խարբերդի եւ Մալաթիայի տափարակներ, Քղի,

Տիգրանակերտ, Վասպուրական, Բայազետ, ինչպէս նաեւ Խնուսի եւ Բաբերդի Դաշտերը, որոնք հնարաւորութիւն կուտան հասկնալու Հայաստանի մէջ գոյութիւն ունեցող բազմաթիւ նախարարական եւ տախարարներու թիւն ըստ ոմանց 256 է, ըստ այլոց, Արշակունեաց շրջանի մէջ ատոնք 900-ի կը հասնեն, ինչպէս Փաւստոս Բիւզանդն ալ իր Դ. Դպրութեան գլուխ Բ-ի մէջ կ'ըսէ.

«Եւ այլ յայսմ ազգաց եւ ի խոնարհ՝ որ գործակալս անուն բարձիւք առաջի արքային պատիւ ի գլուխ բազմէին, թող զնահապետս մեծամեծս եւ զտանուտեարս, որք գործակալք միացնէին ինն հարիւր բարձ, որ մտանէր ի ժամ տաճարին ուրախութեանն բազմակալացն կարգելոց...»:

Կան պատմագիրներ, որոնք այդ թիւը կը հասցընեն 400-ի, ինչպիսին է 13-րդ դարու գրող Ստեփան Օրբէլեանը, որ իր գրքի 4-րդ գլխի մէջ կը գրէ.

«Գրիգորիս հրամայէ մեծին Տրդատայ կարգել զթագաւորութիւն իւր ըստ սահմանի կայսերացն յունաց եւ տալ ըստ իւրաքանչիւր պատշաճի դահ եւ պատիւ իշխանացն յաջմէ եւ յահեկէ. որ եւ գեղեցկապէս յօրինեալ ի ժամ ճաշոյն նստել բարձս չորեքհարիւր իշխանաց»:

Հայոց գրականութեան մէջ գոյութիւն ունի մի այլ փաստաթուղթ՝ Գաեհնամակ անունով, որ Սահակ կաթողիկոսի օրով գրւած է եւ ուղարկւած Տիգրոն՝ Վռամ արքայի օրով, հայ ազատներու եւ տա-

նուստերներու թիւը 70 կը հաշւէ : Այս թւերու ճշտումը չէ նպատակս , այլ այն , որ Հայաստանի բազմաթիւ դաշտերուն մէջ փուլած են եղել տասնեակներով նախարարներ , որոնք որքան օգտակար եղած են իրենց առանձին անկախութիւնները պահելով եւ դիմադրելով արտաքին թշնամիներուն դէմ , նոյնքան ալ վտանգաւոր հանդիսացած են հայկական կեդրոնական կառավարութեան ստեղծման համար , որ այն ատեններն այնքան անհրաժեշտ հասարակական հիմնարկութիւն մ'էր : Այդ նախարարական տներէն ամէն մէկն ունէր նաեւ իր սեփական զինուորները եւ այդ բազմական ուժի համեմատութեամբ ալ հայոց թագաւորներու պալատներուն մէջ դահ-երու եւ կամ բարձրու յաջորդականութեան կը տիրանան : Ատոնցմէ Սիւնեաց իշխանը 19,400 հեծեալ ունէր , Ասպետունիները՝ 1000 , Արծրունիք՝ 1000 , Մամիկոնեանները՝ 1000 , Կամսարականները՝ 600 , Գնքունիք՝ 300 , Ընծայեցիք՝ 4000 , Քաջբերունիք՝ 100 , Գազրիկաններ՝ 50 , եւ այսպէս 70 տներէն միայն 12-ի մասին տեղեկութիւն չկայ , եւ միւս 58-ը ունէին 49,100 հեծեալ զինուորներ , որ ընդհանուր պատերազմի ատեն կը միացնէին եւ փառաւոր յաղթանակներ կը տանէին , իսկ ներքին երկպառակութիւններու ժամանակ՝ իրար դէմ կը հանէին :

Նախարարական կազմի մասին պիտի խօսինք առանձին եւ այժմ բաւականանանք աշխարհագրական դիրքի վերաբերեալ մեր հաւաքած ակնարկները եւ ընդհանուր դէպքերն ամփոփելով :

Մեր երկրի բնական դիրքը խոշոր քաղաքական

նշանակութիւն ունեցած է, ինչպէս արտաքին պետական յարաբերութիւններու, նոյնպէս նաեւ մեր երկրի ներքին հասարակական-կառավարական կեանքին մէջ: Ան եղած է իբրեւ ռազմավայր բազմաթիւ պատերազմներու համար՝ հին պետութիւններու, ինչպէս նաեւ նորերու կողմէ մղւած, եղած է իբրեւ ռազմադաշտ՝ օտարներու եւ հայերու մէջ մղւած յարձակողական եւ կամ պաշտպանողական կռիւններուն համար: Հայաստանն իր աշխարհագրական դիրքով խոշոր քաղաքակրթական եւ քաղաքական ծառայութիւններ մատուցած է Եւրոպային՝ հանդիսանալով իբրեւ ամուր պատուար արեւելքէն արշաւող եւ զազանական յատկութիւններով լեցուն ցեղերուն եւ ազգերուն առջեւ: Այդ բոլորէն վերջան եղած է նաեւ իբրեւ ամրոց՝ հայ ժողովրդի պատուի եւ անկախութեան, միշտ հնարաւորութիւն տալով, վտանգի առեւ, իր զաւակներուն շարունակելու պայքարը թշնամիներուն դէմ եւ ինչնապաշտպանութեան յարմարագոյն ու անառիկ դիրքեր հանդիսանալով: Ատոնց հետ կը ծանօթանանք մանրամասնօրէն մեր պատմութեան ընթացքին, երբ կուտանք առանձին ապստամբութիւններու եւ դիմադրութիւններու մանրամասնութիւնները:

Հայաստանի աշխարհագրական դիրքը, սակայն, հնարաւորութիւն տւած է բազմաթիւ նախարարական տներու գոյութեան, որոնք ամրացած լեռնազաւթներու իրենց ամրոցներուն մէջ եւ տիրապետելով տարածող դաշտի բնակչութեան եւ տնտեսութեան՝ հնարաւորութիւն տւած չեն հայկական

կեդրոնական իշխանութեան մը երկարակեցութեան
եւ միշտ ալ իբր ղաւադրութիւններու մասնակիցներ
եւ հնարողներ՝ մեծապէս նպաստած են Հայաստա-
նի քայքայման :

ԳԼՈՒԽ Բ.

ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԻ ԾԱԳՈՒՄԸ

Մեր ժողովրդի քաղաքական կեանքն ամբողջութեամբ պատկերացնելու համար անհրաժեշտ է համառօտ ակնարկ մը նետել անոր ծագման պատմութեան վրայ: Այդ ինդիւրը, ինչպէս նաեւ Հայաստանի աշխարհագրական դիրքը, մասնագիտօրէն չէ որ քննութեան պիտի առնենք եւ ոչ ալ գիտական եզրակացութիւններ հանելու դիտումով: Մեր կեանքի քաղաքական դէպքերու ուսումնասիրութեան համար պէտք է գիտնանք մեր ժողովրդի ո՞ւրիկէ գալուն, ո՞ւր հաստատուելուն, որո՞նց հետ ձուլուելու եւ կամ պատերազմելու մասին: Նախ պէտք է գիտնանք որ մենք միատարր ազգութիւն չենք, ինչպէս աշխարհի բոլոր ազգութիւններն ու ցեղերը: Խառնուրդ, թերեւս, աւելի շեշտած ըլլայ մեր մէջ ի նկատի առնելով որ մենք հեռաւոր վայրերէ գաղթած եւ դարերու ընթացքին միայն հաստատուած ենք ներկայ Հայաստանի մէջ:

Մեր նախահայրերը Եւրոպայէն եկած են եւ մասնաւորապէս անոր հարաւ-արեւելեան մասէն՝ Պալքաններէն :

Գիտնականները, որոնց մէջ Գուաշմիտ Գերմանիոյ մէջ, Կարլէր, Ռայնախ՝ Ֆրանսիոյ, Ն. Դօլէնս, Օ. Շրադէր, Փ. Ռաբցէլ եւ ուրիշներ, այն եղրակացութեան եկած են որ նախնական հայերը բնիկ ասիացիներ չեն, այլ Եւրոպայէն տեղափոխւած դաղթականութեան ճիւղ մը : Ատոր իբր ապացոյց անոնք կը յենին լեզւաբանութեան, մարդաբանութեան, սովորութիւններու եւ այլ ցեղային ցայտուն արտայայտութիւններու վրայ, չմոռանալով նաեւ հին յոյն պատմիչներու տւած տեղեկութիւնները (Հերոդոդ, Ստրապոն, Եւդօքս, Դենիս Հալիկարնացին, Քսէնէփօն եւ ուրիշներ) :

Ստրապոնի ըսելով Արմէնները առաջ եկած են Թէսալիոյ մէջ եւ նոյն իսկ «Արմէնը ծնւած է Արմէնիօնում, Թէսալիայի քաղաքում, որ գտնւում է Լարիսի եւ Պերէի մէջ, Բէօբէ լճի վրա— Եաղօնի հետ միասին նաւեց դէպի այն երկիրը, որ յետոյ Արմէնիա կոչւեց իր անունով» : Մեր Ժողովուրդը անւանել է հայեր, Արմէններ, Ասփանագեան եւ Թորգոմեան : Այս անուններու գոյութիւն ունենալն անգամ փաստ է որ հին Ժամանակները մենք ունեցել ենք ձուլումներ : Ատոնցմէ Ասիանա անունն ունի իր որոշ բացատրութիւնը եւ դեռ Հոմերոսը կը յիշէ որ «Ասգանացիները... իբրեւ Փոիւդիական մի ցեղ է, որ կաղմւած է եղել հին Բոիւզների ամենահռչակաւոր ընտանիքը... եւ իրենց Լէդէնտաներու մէջ

Ասկանիաս հերոսը երգւում է իբրեւ թաղաւորական ընտանիքի հայր. Ասկանասն ամբողջ ազգն անւանեց Փռիւզ» :

Ս. դրքի մէջ ալ թորգոմայ ցեղը անւանւում է ազգակից Արմէններուն եւ Ասգանասցիներուն : Նախնական հայերը կը պատկանէին Հնդկա-Եւրոպական ցեղին, որին կը պատկանին նաեւ Կելտերը, Գերմանները, Լատինները, Յոյները :

Այսպէս թէ այնպէս մեր նախահայրերը, որոնք ծնւել են Բալկաններու մէջ եւ անկարող եղած են իրենց գոյութիւնը քարշ տալ հոն, միանալով՝ մէկ կամ աւելի ցեղեր, անցել են Եգէեան ծովի եւ կամ Դարդանեղի-Մարմարայի վրայով՝ վնտռելու արեւի տակ նոր եւ հանգիստ հայրենիք : Դօլէնսի կարծիքով այդ զաղթականութիւնն սկսած է Քրիստոսի ծնունդէն մօտ 3000 տարի առաջ : Անոնք ռազմական տիրապետութեան ետեւէ եղած չեն եւ այդ է պատճառը որ անոնք կամաց-կամաց, հանգստանալով եւ կամ խաղաղ գրաւումներով կ'անցնեն դէպի Արեւելք եւ միայն Ք. Ա. 7-րդ դարու մէջ երեւան կուգան Արարատի եւ Տաւրոսի միջեւ եղած տարածութեան տէր դառնալով : Սկզբնական շրջանին անոնք գրաւած են եղել Ալիւս (ներկայիս Գզըլ-Ըրմազ) գետի արեւելեան մասը, որ հին ատենները Կապադովկիայ կը կոչւէր եւ որ այժմ ալ կը բռնէ Եոզղատի եւ Կեսարիոյ շրջանները՝ ինկարէ նահանգին մէջ : Այդ շրջանը կը կոչւէր առաջին Հայք : Այդ շրջանէն մինչեւ Մասիսի եւ Վանայ Լճի ստորոտներն հասնելը, որ այժմ 3-5 օրւայ տարածու-

թիւն է, մեր նախնիքները 15-20 դար (1500-2000 տարի) են գործ դրել՝ գրաւելու, սպառնալից վրտանդները վերացնելու եւ տիրապետելու համար:

Գաղթականութիւնը, որ ելած էր Եւրոպայէն, չէր կրնար մնալ զտարիւն եւ իր ճամբորդութեան ընթացքին ստիպւած էր խառնուիլ, ձուլել իր մէջ ուրիշ ցեղեր, արիւն, սովորութիւն եւ լեզու:

Անոնք չփման մէջ են եղել Հիտտիտներու հետ, որոնց մի մասը տեղաւորւած է եղել Կապադովկիոյ մէջ: Ասոնք Ասիայի ամենահին եւ զարգացած ցեղն են եղել եւ որը, ինչպէս Եանցընը կըսէ, «հնդկա-եւրոպական բոլոր ցեղերից առաջ կարողացել է գրի գործածութիւն ունենալ»: Հայ բառն ալ, նրա կարծիքով առաջ կուգայ Հաեիօ, Հիտիտ բառերու ձեւափոխութիւններէն: Ապա իրենց ճամբորդութեան ընթացքին անոնք գործ կ'ունենան Սփիւքացիներու կամ Սաֆսէրու հետ, որ 500-428 Ք. Ա. բաւական զօրեղ ցեղ էր եւ 28 տարի անընդհատ կրցաւ սարսափի մէջ պահել Բաբելոնն ու անոր հարեւան երկիրները: Ատկէ վերջ անոնք կը թուլանան եւ կը ցրւին Հայաստանի զանազան կողմերը: Հայերն հանդիպած են նաեւ Կիմֆերուց, որոնք կը բնակին եղեր Լուդիայի եւ Տաւրոսի կողմերը: Եփրատի եւ Ալիւսի աւազաններուն մէջ գոյութիւն ունեցած են Մօսկուններ եւ Տաբալներ, որոնք կատաղի կռիւներ կը մղեն եկնոր հայերու դէմ եւ պարտուելով կամ կը տեղափոխւին եւ կամ մնալով կը ձուլւին հայերու հետ:

Հայերը, մինչեւ Կապադովկիա հասնելը, բա-

չատ ըլլան, հնարաւորութիւն չունեցան առաջ բերելու եւ կամ ներարկելու Արեւելքի սովորութիւնները, մինչեւ որ մեր դէմ չցցւեցաւ աւելի զօրեղ, կազմակերպւած եւ քաղաքակիրթ պետութիւն մը՝ Ուրարտուի թագաւորութիւն անունով, որ կը տիրէր բուն Հայաստանին։ Ասոնք ալ սկզբնական շրջաններուն միաձոյլ եւ ամբողջական էութիւն չէին, այլ բազմաթիւ հատւածներ, որոնք ժամանակի ընթացքին միացան եւ հզօրանալով պատմական եւ քաղաքակրթական որոշ դեր խաղացին։ Դեռ հին ատենները, երբ ասոնք ծանօթ էին Նաիրի անունով, հետեւեալ եօթ գլխաւոր շրջաններու կը բաժնւէին—

- 1.— Ուրարտու — Վանայ լճի հիւսիսային մասը
- 2.— Բիանա — Վանայ լճի արեւելակողմ
- 3.— Միննի — Պարսկահայաստան
- 4.— Մուսասիր — Մուշի շրջանները
- 5.— Միլտիս — Բարձր Հայք
- 6.— Նաիրի — Վանայ լճի հարաւակողմը
- 7.— Մելիտ — Մալաթիա։

Ասոնք ալ իրենց մէջ երեք գլխաւոր ցեղագրական ճիւղաւորութիւններ են ունեցել — ուրարտացիներ, իսաղներ եւ ալարոդցիներ, որոնք միասին են եղել մէկ պետութեան մէջ՝ ընդհանուր եւ դրսի թըշնամիներէն պաշտպանելու համար։ Խալդերը ունէին իրենց քաղաքակրթութիւնը եւ բաւականաչափ ալ յառաջադէմ ժողովուրդ էին։ Ասոնք բոլորն ալ բարձրահասակ, հուժկու, ջղուտ, աշխատասէր, քաջամարտիկ եւ յանդուգն էին. պատերազմի յատուկ

կազմակերպութիւն չունէին... բայց զէնքերն այնքան կատարելագործած էին, որ ասորական յարձակումը ետ մղած եւ երբեմն զօրաւոր հարձակներ տրւած էին անոնց... Անոնց զինւորները կարող էին ահագին տարածութիւններ կտրել, հեծելազօրքը կը բաղկանար ձիաւորներէ եւ պատերազմական կառք ունեցող զինւորներէ» :

Ուրարտացիները, որոնց կռիւներու եւ պատերազմներու մասին կը խօսինք յետոյ, ունեցած են իրենց կրօնքը, հին հեթանոսական հաւատքը, բարի եւ չար աստուածները, իրենց քուրմերն ու գուշակողները եւ իրենց յատուկ մեհեանները : Անոնք իբրեւ կանոնաւոր պետութիւն՝ իրենց ժամանակներուն մէջ, ունեցած են եւ իրենց յատուկ պետական կազմակերպութիւնը՝ առանձին-առանձին արքաներ իրենց շրջաններուն մէջ եւ ապա Ուրարտուի իշխանն իբրեւ «Արքայից արքայ», որ պատերազմ յայտարարելու եւ խաղաղութիւն կնքելու իրաւունք ունէր : Նա պատերազմի ատեն բոլոր զօրքերու հրամանատարն էր եւ ամէն գաւառի կառավարիչ պարտաւոր էր իրեն բաժին ընկած զինւորներու թիւը մատակարարել :

Անոնք իրենց գիր ու դրականութիւնը ունեցած չեն թէեւ, բայց Թ. (Գ-րդ) դարէն սկսեալ, Ասորեստանի ազդեցութեան տակ, ունեցան բեւեռագրեր, որոնցով իրենց զինւորական քաջագործութիւններն ու յաղթանակները միայն արձանագրել կուտային : Ուրարտուի ժողովուրդը բաւական աշխատասէր էր, առաջնակարգ երկրագործ էր եւ անասնապահութեամբ

ալ զբաղւած էր : Անոնք միաժամանակ լաւ արհեստաւորներ էին , որոնց սերունդները մինչեւ այսօր ալ յայտնի են Վանի , Բիթլիսի եւ այլ շրջաններու մէջ : Վասպուրականի շրջանին մէջ մինչեւ այսօր ալ կրնանք տեսնել անոնց ճարտարարւեստի հետքերը՝ ուսումնասիրելով Արտամէտի , Արծաբերդի , Վանայ , Մանազկերտի եւ Խոտորջուրի ջրմուղներն ու ներքնուղիները (թիւնէլ) :

Ունէին իրենց «բժշկական գիտութիւնը» , որոնցմով կը բուժէին հիւանդներուն՝ կախարդներու եւ հմայողներու միջոցաւ :

Ահա այն ժողովուրդը , որ բուն հայերէն առաջ բնիկ տէրը եղած են Հայաստանի , ապրած են հոն երկար տարիներ , պատերազմներ մղելով Ասորեստանի դէմ պաշտպանած են իրենց երկիրը եւ վերջ ի վերջոյ քայքայւելով , ձուլւելով եւ թուլանալով՝ ենթարկւել են արեւմուտքէն գացող հայերուն եւ անոնց հետ ձուլւելով՝ կազմել են հայկական պետութիւնը :

Այս հայ ժողովրդի ծագումն է :

Մեզ համար բաւական հետաքրքրական խնդիր է նաեւ հայ քաղաւորներու ծագումը՝ զանազան շրջաններու մէջ :

Աւանդական շրջան. — Մովսէս Խորենացին իր պատմութիւնը կը սկսի ջրհեղեղէն եւ ապա Հայկ Նահապետէն : Անոր սերնդէն Պարոյր իշխանը կ'ըլլայ որ Ն . Բ . 608-ին , թագաւորական թագ կը ստանայ Կիւսասաբէն՝ Մարաց թագաւորը որ Պարոյրի հետ

զինակցած էր եւ Ասորեստանի թագաւորութիւնը
կործանած :

Հնդերոպական գաղթականութիւն — որի առա-
ջին թագաւորի անունը Յրուանդ Ա. (580-535) որ
ծանօթ է մեզի եւ որը Մարաց թագաւորի հարկատու
էր :

Աղէքսանդր Մակեդոնացիի յաղթանակներէն
վերջ Հայաստանն ալ անոր իշխանութեան ներքոյ ըն-
կաւ : Իպսոսի հռչակաւոր ճակատամարտէն վերջ Մա-
կեդոնական լայնածաւալ կառավարութիւնը երկու
մասի բաժնեցաւ եւ Հայաստանը կը կառավարէր
իշխանութիւններով մինչեւ որ Արտաշէս հայ իշխա-
նը իր խոհեմութեան եւ քաջութեան պատճառով հիմ
դրեց Արտաշիսեան հարստութեան :

Օտար լուծի տակ դտնւած ժամանակ մենք Հա-
յաստանի վրայ թագաւորներ ենք ունեցել Մարե-
րէն, Հրէա, Պարթեւ, Հռովմէացի եւ Վրացի, որոնք
չատ կարճ ժամանակամիջոցներու մէջ միայն կրցել
են տիրել — մօտ 9 թագաւոր յիսուն տարւայ ըն-
թացքին :

Պարթեւներ — որ հիմք դրին Հայաստանի եր-
կարակեաց թագաւորութեան՝ Արեակունեաց հա-
րստութեան :

Բագրատունեաց քաղաւորութիւնը — որով վե-
րահաստատեցաւ երկար տարիներ կորսնցած մեր
անկախութիւնը, Աշոտ Ա. — ի օրով : Մեր որոշ պատ-
մագիրներու ըսելով՝ այս ցեղն ալ առաջ եկած է Հը-
րէաստանէն, երբ Արշամի օրով Յնանոս Բագրատու-
նի նախարարը Հրէից Հիւրկանոս քահանայապետը

Պաղեստին փախցուց, որմէ եւ օգտւեցաւ Արշամն ու հայացրեց:

Ռուբինեաց քաղաւորութիւն— որի հիմնադիրը՝ Ռուբէն իշխան, Ռաբրատունեաց ցեղէն էր: Ասոնք եղած են հայ թագաւորները՝ Հայկի սերնդէն, Եւրոպայէն եկած զաղթականութենէն, Պարթեւներէն եւ Հրէական ծագում ունեցող հայ իշխանէ:

Այժմ անցնենք նախարարներու ծագման:

Հայ նախարարութիւնը առաջացած է երեք տարրեր ճանապարհներով — ցեղային, պաշտօններով եւ քաղաքներով:

Ցեղային. — Հայ նախարարութիւններու մեծ եւ կարեւոր դեր խաղացող մասը նշանաւոր ցեղեր են, որոնք մինչեւ հայերու տիրապետութիւնը կը բնակէին այդ երկրի մէջ, կամ անոնց հետ միասին եկան եւ կամ թէ յետագային միացան: Ասոնք այս կամ այն շրջանի տէրերն են, որոնք անկարող ըլլալով միայնակ դիմադրել դրսէն եկած հարձակներուն, ստիպւած են եղել ամենէն ուժեղին հետ միանալ՝ պահելով որոշ առանձնաշնորհումներ, որոնք անցած են ժառանգաբար: Հետեւեալ տախտակը կը պարզէ մեզի փոխանցումի գործողութիւն մը, որով Ուրարտուի իշխանները՝ անուններու աննշան փոփոխութիւնով միայն, չարունակել են նախարարական դիրքեր դըրաւել՝ հայերու տիրապետութեան օրով—

Ուրարտուի
իշխանական տներ

Արիւեանի —
Ալփինի —

Հ ա յ
նախարարներ

Արեգունիք
Ադանիք

Ամադանի —
 Խարխար —
 Արծունի —
 Գիէխունի
 Ռիշուախի —
 Տարիունի —

Ամատունիք
 Խորխոռունիք
 Արծրունիք
 Գեղունիք
 Ռբատունիք
 Տրունի

Ասոնք պարզ ապացոյցներ են հին ցեղերու մը-
 նացորդներու, որոնք խոշոր գէր խաղցած են նաեւ
 հայերու տիրապետութեան օրով:

Պ. Ն. Աղսիցլ իր յոյժ գիտական եւ հետաքրքը-
 րական ուսումնասիրութեան մէջ, որ «Հայաստանը
 Յուստինեանոսի ժամանակաշրջանում» վերնագիրը
 կը կրէ, բաւական հետաքրքրական տեղեկութիւններ
 կուտայ հայ նախարարութեան քանակական եւ երկ-
 րամասային կրթութեան շուրջ: Անոր ուսումնասի-
 րութեամբ մաղխազ, ապետ, սեպուհ եւ մամալ ո-
 ճերը յառաջ եկած են զանազան ցեղերու լեզուներէն,
 ապա ուրեմն ասոնք ալ տարբեր ցեղեր եղած են եւ
 իրենց առանձնաշնորհեալ դիրքն ալ պահած են հա-
 յերու տիրապետութեան ժամանակ: Մաղխազ, որ
 խոռխորունիներու ժառանգական տիտղոսն է եղած,
 արամէական ոճաբանութիւն է եւ կը նշանակէ իշ-
 խող, իշխան, թագաւոր: Ապետ, որ Բագրատու-
 նիներու տիտղոսն է եւ որ գլխաւորապէս իրանական-
 ատրոպանական ոճաբանութեան մէջ գործ կ'ածէի:
 Մամալ, որ իբերիական լեզուի մէջ մամա-է եւ հայր
 նշանակութիւն ունի: Այս երեք բացատրութիւններն
 ալ ցոյց կուտան որ նախարարական այդ տները տար-
 բեր ցեղերու ներկայացուցիչներն են, որոնք միաց-
 եալ հայկական կառավարութեան մէջ մտան՝ պահե-

լով իրենց դիրքը, տիտղոսները եւ խոշոր քաղաքական դեր խաղացին մեր պատմութեան մէջ:

Բաւական հետաքրքրական է ծանօթանալ Մամիկոնեաններու ծագման պատմութեան հետ: Իբրեւ անոնք եկած են Չինաստանէն, ինչպէս Փաւստոսի Դպրութիւն Ե. գլ. ԼԷ. -ի մէջ Մուշեղ Մամիկոնեանը Վարազդատ Թագաւորի հետ վիճաբանութեան ատեն կ'ըսէ—

«Զի մեր նախնիքն լեալ էին Թագաւորք աշխարհին Ճինեաց, եւ վասն եղբարց իւրեանց գրգռութեանն, զի արիւն մեծ անկեալ էր ի վերայ, վասն այնր եմք զնացեալք»:

Մամիկոնեաններու նախահայրերը — Մամիկ եւ Կոնակ նշանաւոր իշխանի մը զաւակներն էին: Իրենց հայրը Չինաստանի Թագաւորէն վերջ առաջին դիրքը կը գրաւէր: Իշխանի մահուէն վերջ Թագաւորը կ'ամուսնանայ իշխանուհու հետ եւ կ'ունենայ որդի մը Չեմբակուր անունով, որ եւ Թագաժառանգ կը հռչակուի: Մամիկ եւ Կոնակ դաւադրութիւն կը սարքեն Չեմբակուրին սպանելու, բայց անյաջող, եւ ըստ իսկած կ'ըլլան փախչել Հայաստան:

Մամիկոնեանները, ուրեմն, տարբեր ցեղէ են եւ Պ. Ադոնցի տեղեկութիւններու համաձայն այդ ճեմացիները Չինաստանէն չեն, այլ Տայք զաւառի քովերը գտնած Յաննի (ճան, ճան-իք) ցեղէն:

Պաշտօնեայ—նախարարներ.— Ուշադրութեամբ հետեւելով մեր նախարարներու անուններու վերլուծման, մենք այն եզրակացութեան կուգանք որ ատոնք իրենց պաշտօնի իսկ բերումով ազնւական դասին կը պատկանէին եւ մշտապէս արքունիքի մէջ

գտնւելով՝ քաղաքական խոշոր դեր կը կատարէին : Այդ անուններու մէջ դուք կը հանդիպէք Որսապետք, Սպանդունիք, Քաղաքապետք, Զինաականք, Շահոռապետք, Հանունի եւայլն : Եթէ մօտաւոր վերլուծում տանք եւ տեսնենք որ ասոնցմէ ոմանց պաշտօնն էր հսկել թաղաւորական որսորդական վայրերու, որսկան շներու, համապատասխան որսորդական պատրաստութիւններու վրայ եւ որ ասոնք ըլլալով թաղաւորական հաճոյքներ՝ նշանակում է թէ յատուկ մարդեր եւ պաշտօնեաներ կային, որոնք խոշոր դեր խաղալէն բացի իրենց պաշտօնն ու տիրողոսները ժառանգաբար կ'անցնէին սերունդներուն եւ այդպիսով հասարակ պաշտօնէ մը ելնելով կը դառնային մնայուն, տեւական եւ ազդեցիկ դիրք մը : Ահա եւ Զինականք, որոնց պարտականութիւնն էր ամրան թէ տարւայ ալ եղանակներուն ձիւն հայթայթել եւ անւան իսկ բացատրութիւնը ցոյց կուտայ որ տոհմը ատով կը կոչւէր եւ որ անոնք նոյնիսկ Գահնամակի պէս կարեւոր փաստաթղթի մէջ տեղ կը գրաւէին եւ իրենց յատուկ բարձեր ալ կ'ունենային պալատական որեւէ խնճոյքի եւ կամ խորհրդաժողովի ատեն : Շահխոռապետ, որ արքունի ախոռներու վրայ կը հսկէր, անոր ձիւններուն եւ նժոյգներուն հոգ կը տանէր, եւ ատոր մասին Եղիշէն ալ կը յիշատակէ : Նոյնիսկ ժամանակակից եւրոպական արքունիքներն ալ կը պահէին այդ պաշտօնը — ռտայլ մետր անւան տակ : Զիչդ նոյնպիսի բացատրութեամբ ալ պիտի մօտենանք Սպանդունիք անւան եւ եզրակացնենք որ անոնք ալ կը հսկէին արքունի սպանդանոցներու վրայ եւ իրենց այդ պաշտօնի միջոցաւ անոնք կրցած

էին արժանանալ որոշ տիտղոսի եւ նախարարական կազմի մէջ ալ որոշ դերք զբաւել :

Այստեղ արժէ Մովսէս Խորոնացու իսկ բառերով պարզել այդ պաշտօններու էութիւնը որ իր երկրորդ գրքի գլ. Է.—ի մէջ կը բացատրէ—

«Արդ նախ եւ առաջին օրինադրէ թագաւորն զինքն եւ զտունն իւր, սկիզբն առնելով ի գլխոյն իւրմէ եւ ի թագէ : Եւ զկոչեցեալն Բագարատ, որ ի Հրէիցն, շնորհակալութիւն նմա վասն յառաջագոյն անձնատուր ձեռնտուութեան առ թագաւորն եւ միամտութեան եւ քաջութեանն, զյառաջացեալ տանուտէրական պատիւն ազգին պարգեւելով, եւ իշխել նմա թագ ի գլուխ դնել թագաւորին, եւ կոչել թագադիր եւ ասպետ. եւ առանց ոսկւոյ եւ ականց զկրտսեր մարգարիտն երեքտակէն վարսակալ ածել՝ յորժամ յարջունիս եւ տան թագաւորին շրջիցի :

Եւ զգեցուցանողս իւր զձեռէս ի զաւակաց քանանացւոց, անուն կոչէ ազգին Գնթունիս : Եւ թիկնապահս իւր, զինու հանդերձ, ի զաւակացն խոռայ Հայկազնոյ արս ընտիրս եւ քաջս, նիզակաւորս եւ սուսերաւորս, եւ գլուխ նահապետ նոցա զՄաղիսաղ ոմն : Բայց անուն ազգին զնախնականն պահէ : Իսկ գրատ, ի զաւակէ Գառնկայ, որ ի Գեղամայ, ի վերայ որսոց արքունակաց կարգէ : Որոյ որդի եղեալ վարժ, յանուն նորա անուանի ազգն. բայց այս զինի, յաւուրս Արտաշիսի. Եւ զԳաբաղ ոմն ի վերայ Կուրից, եւ զԱբէլ սպասարար եւ զհաւաւորս եւ չէնս պարգեւէ

նոցա, յորոց եւ անուն կոչին. սապէս եւ նախարարութիւնքն՝ արեղէն եւ զարեղէն:

Եւ զԱրծրունիսդ գիտեմ՝ ոչ Արծրունիս, այլ արծիւ ունիս, որք արծուիս առաջի նորա կըրէին... Գիտեմ զԳնունիսդ գինի ունիս, որ առաջի թագաւորին պատրաստէր զըմպելիսն, որ սքանչելի իմն տիպեալ եղեւ զգործոյն եւ անունըն. քանզի պատրաստէր զըմպելիսն արքայի յընտիր եւ համեղ գինեաց, ունէր եւ կոչումն անուանն գին — ընդ որ կարի զուարճացեալ, ասեն, Վաղարշակ, կարգէ ի թիւ նախարարութեան ազգաց մեծապէս...

Ասեմ եւ զՍպանդունիսդ ի վերայ զինարանաց, եւ զՀաւենունիսդ՝ բազէակիրս եւ բազկակալս յաղագս ի մայրիս բնակելոյ: Եւ եթէ առցոփս ոչ ունիցիս, զՁիւնականք՝ ամարայնոցայց պահակս եւ ձիւնակիրս, եւ յառաջդիմութենէ ազատացեալս, որպէս ընտանիք թագաւորաց»:

Անձնական քաջագործութիւններ. — Զինուորական պաշտօնեաներու անհատականութիւններն ալ խոշոր դեր խաղցած են պաշտօններու տիրանալու համար եւ այդ բոլոր ազդութիւններու եւ թագաւորներու պատմութեան մէջ ալ յատկանշական դիւծ է ու միաժամանակ բնական երեւոյթ: Իբր ցցուն օրինակ, այդ ապացուցնելու համար, Դիմաքսեան անւան պատմութեան ծանօթանալով: Արտաշէս Բ. — ի թագաւորութեան սկզբնական օրերուն Հայաստանը ներքին երկպառակութիւններու մէջ էր եւ Երւանդ Արշակունին չէր կամենար ենթարկուել Արտաշէսին: Այդ

երկու հայազուններու մէջ կռիւ կար եւ այդ կատա-
ղի ընդհարումներու ատեն, երբ Երւանդի Տուրացի
զինւորները յարձակում կը դործեն Արտաշէսին սպա-
նելու, Գիսակ անունով անվախ զօրական մը առաջ
կ'անցնէ եւ իր մարմնով թագաւորի կեանքը կը
պաշտպանէ՝ ստանալով թշնամու սրի հարւածը, որ-
մէ իր դէմքը կէս կ'ըլլայ: Արտաշէս վարձատրելու
համար այդ խիզախ զինւորականին, անոր որդի Ներ-
սէսին նախարարներու շարքը կը դասէ եւ կը կոչէ
Դիմաքսեան: Երկրորդական նախարարներու մէջ
մենք կը տեսնենք նաեւ Կորնէից անունը, որի մասին
Խորենացին կը գրէ—

«Եւ այլ որ ինչ կրտսերագոյն ազգ, եթէ
աստ եւ եթէ զկողմամբք Կորնէից, հաստատէ
Տիգրան, որք միանգամ անազգիք էին ի վաշտս
եւ անձամբ երեւելիք եւ վասն նորա փրկութեան
պատերազմեալ ընդ յոյնս»...

Քաջագործութիւններու համար պաշտօնի բար-
ձրացում չատ յաճախ կը պատահէր եւ ատոնցմէ ո-
մանք ալ կը հասնէին նախարարութեան աստիճանի:

Հայ Ժողովրդի, անոր թագաւորներու եւ նախա-
րարներու ծագումներուն հետ ամփոփ ծանօթու-
թիւնները պիտի դիւրացնեն յետագայի մեր փաստե-
րու եւ դէպքերու ըմբռնողութիւնը: Այդ երեք կարե-
ւոր խնդիրներու մէջ ալ կը նկատենք այն բազմա-
տարրութիւնը եւ խառնուրդը չատ մը ցեղերու, ո-
րոնք որքան օգտակար եղան մեր դիմացկունութեան,
նոյնքան ալ վնասակար հանդիսացան մեր պետական
ամբողջականութեան համար: Զբաղւելով յաճախա-
կի ներքին կռիւներով եւ դաւերով, պայքարելով գա-

Հերոս եւ պաշտօններու համար, անոնք հնարաւորութիւն չտւին մեր ժողովրդին խաղաղ կեանք ունենալու, կազմակերպելու իր բոլոր ուժերը, յաղթանակելու թշնամիներուն եւ Արեւելքի մէջ մեզ վրայ ընկած քաղաքակրթական խոչոր դերը խաղալու:

ԳԼՈՒԽ Գ.

ՆԱԽԱՐԱՐԱԿԱՆ ԿԱԶՄ

Հայոց պատմութեան մէջ նախարարութիւնը խոշոր քաղաքական դեր խաղցած է եւ հանդիսացած է անոր պետականութեան գլխաւոր հիմունքներէն մին : Դեռ շատ հին ժամանակներէն այդ հաստատութիւնը գոյութիւն ունեցած է եւ ժամանակի ու պայմաններու տակ փոփոխութեան ենթարկւելով տեւել է մինչեւ մոնղոլական չրջանները : Անոնք առանձին ցեղերու եւ ընտանիքներու գլխաւորներէ էին հին ատենները՝ տանուտէրներ եւ նահապետներ անուններով եւ ապա աստիճանաբար, հայ պետականութեան զարգացման հետ իրենք ալ բարձր աստիճաններու տիրացած են եւ պետական կեանքի ղեկավարներէն հանդիսացած : Արչակունեաց ատեն այդ հաստատութիւնն աւելի զարգացած, կանոնաւորւած եւ տարածւած վիճակի մէջ էր : Եւ այդ զուտ հայկական բընոյթ չէր կրեր : Բոլոր հին պետութիւններն ալ — Պարսկական, Ասորեստանի եւ Հայաստանի բնիկ ժո-

ղովուրդներու տէր Ուրարտուններն ալ ունէին այդ հաստատութիւնը :

Արշակունեաց Վաղարշակ Թագաւորի օրով, ինչպէս Մովսէս Խորենացին իր Երկրորդ Գրքի գլ. Գ. — ի մէջ կը գրէ. «Վաղարշակ... այր քաջ եւ խոհեմ՝ ընդարձակեաց ի վերայ սահմանաց իւրոց. եւ կարգս կենցաղականս, որչափ մարթէր, սահմանեաց աշխարհիս, եւ նախարարութիւնս, եւ նոցին նախարարութեանցն նահապետութիւնս հաստատեաց զարս պիտանիս, որ ի զաւակաց նախնւոյն մեր Հայկայ եւ այլոց», հին նախարարութիւնները վերահաստատուելով նոր եւ պիտանի մարդիկ հաստատեց : Եւ այս հաստատումն ու կանոնաւորութիւնն հետեւանք էր այն անկարգ եւ խառն վիճակին, որ կը տիրէր նախարարութեանց մէջ եւ որ առաջի Արշակունիները Խորենացու ըսելով, կը դիտէին.

«Ուստի նախարարութիւնքս որ աստ կան. զի ոչ կարգ ինչ լեալ աստ այտնի... եւ ոչ գըլխաւորաց աշխարհիս առաջինն յայտնի է եւ ոչ վերջինն, եւ ոչ այլ ինչ օրինաւոր, այլ խառն ի խուռն ամենայն եւ վայրենի» :

Այդ անորոշ եւ խառնակ դրութենէն ելնելու համար անհրաժեշտ էր մտցնել խոշոր փոփոխութիւններ, իմանալ նախարարներու թիւը, մտածել անոնց ռազմական եւ երկրամասային ունեցւածքներու մասին եւ ապա կարգաւորել՝ ըստ աստիճաններու եւ դիրքերու : Եւ որպէսզի մենք ալ հնարաւորութիւն ունենանք մանրամասնօրէն ծանօթանալու անոնց հետ, ստիպւած ենք բաժանումներ մտցնել եւ առանձին-առանձին քննութեան առնել :

ա. — Նախարարներու քանակութիւնը եւ դասաւորում ,

բ. — Երկրամասային (տէրրիտօրեալ) բաժանում ,

գ. — Նախարարութեան աւատական հիմունքները ,

դ. — Նախարարներու անկումը :

Այս գլուխներու ուսումնասիրութիւններու հետ մենք պիտի ներկայացնենք , համառօտ կերպով եւ ընդհանուր դրութեան հետ կապակցութիւն ունենալու պայմանաւ , նախարարներու կատարած դերի եւ ազդեցութեան մասին :

Նախարարներու քանակութիւնը եւ դասաւորումը. — Նախորդ գլխի մէջ մենք մասամբ շօշափել էինք այդ խնդիրը , բայց անհրաժեշտ մանրամասնութիւններ տւած չէինք :

Փաւստոս Բիւզանդացին իր Դպրութիւն Դ. , գլուխ Բ. — ի մէջ յիշողութիւն կ'ընէ Արշակ Թազաւորի բարենորոգումներու մասին եւ կ'ըսէ .

«Եւ նորոգեցաւ զուարթացաւ տէրութիւնն Թազաւորութեանն Հայաստան երկրին որպէս եւ զառաջինսն . մեծամեծքն յիւրաքանչիւր զահու , եւ զործակալքն յիւրաքանչիւր չափու : Եւ սկիզբն զործակալութեանն հազարապետութեանն աշխարհքն խնամակալութեանն , աշխարհաչէն աշխարհատան դեհկանութեան , շինականաչէն ազգն Գնունեաց՝ հազարապետն ամենայն երկրին : Նոյնպէս ստրատելութեան սպարապետութեանն զօրավարութեանն մարտի կռուելոյ ,

գործոյ ըռագմիկ ճակատամուղ նիզակին, իրա-
 փառն աղանազգիք աղանազըօշք արծուէնչանք,
 վարժնականիչք աներկիւղ քաջասիրտք նահա-
 տակք քաջանունք, բարենչանս բարեհամբաւ բա-
 րեգործք յաջողակք ի գործ պատերազմաց ի
 բուն ի նախնեացն կարգաց ի Մամիկոնեան ազ-
 գին, ի վերայ իշխանութեանն բովանդակ՝ ի վե-
 րայ ամենայն զօրաց զօրավարութեանն բազ-
 մութեանն Հայոց մեծաց, հանապազ յամենայն
 ժամ յաղթող ազգին պարգեւեալ յերկնից բարի-
 անուն իրաքաջ ի մեծի նահապետութեան պատե-
 րազմի: Եւ այլ յայսմ ազգաց եւ ի խոնարհ՝ որ
 գործակալս անուն բարձիւք առաջի արքային
 պատիւ ի գլուխ բազմէին. թող զնահապետս մե-
 ծամեծս եւ զտանուտեարս՝ որք գործակալք մի-
 այն էին, ինն հարիւր քարձ՝ որ մտանէր ի ժամ
 տաճարին ուրախութեանն բազմակալացն կար-
 գելոց. թող զոտնկայս գործակալութեանն ըս-
 պասու»:

Այս փոքրիկ մէջբերումէն մենք կ'իմանանք որ
 900 հոգի կ'ըլլային «ի ժամ տաճարին ուրախու-
 թեանն» եւ որ Փաւստոսը որպիսի ածականներ կը չը-
 ոայլէ ատոնցմէ մէկին՝ Մամիկոնեան տոհմի հաս-
 ցէին:

Երկրորդ թիւը որ կը հասնի մեզի Ներսէս Կա-
 թուղիկոսի կողմէ նշանակւած բարձերն են «կարգէր
 ի ժամ ճաշոյն ի սեղան արքային Արշակայ քարձս
 չորեքհարիւր»:

Ստեփան Օրբէլեանն ալ, 13-րդ դարու պատմա-
 փիլ, կը շեշտէ որ Գրիգորիսի եւ Տրդատ Թադաւորի

օրով ալ գոյութիւն ունէր այդ աստիճանաւորումն ու թիւը— «Գրիգորիս հրամայէ մեծին Տրդատայ կարգել զթագաւորութիւն իւր ըստ սահմանի կայսերացն յունաց եւ տալ ըստ իւրաքանչիւր պատշաճի զահ եւ պատիւ իշխանացն յաջմէ եւ յահեկէ. որ եւ գեղեցկապէս յօրինեալ ի ժամ ճաշոյն նստել քարձս չորեքհարիւր իշխանաց»։ Արարական հեղինակ մը Եաղուբի, 9-րդ դարու գրող, հայ իշխանութիւններու թիւը 113-ի կը հասցնէ եւ այդ տեղեկութիւնն առաւել եւս հեղինակաւոր կը թւի, որովհետեւ ինքը հեղինակը երկար ժամանակ ապրել է Հայաստանի մէջ եւ քարտուղար եղած է շար մը տիրող թագաւորներու եւ կառավարիչներու։

Ատկէ բացի Պ. Ն. Ադոնցը, որի հետաքրքրական գրքէն կը քաղենք մեր բոլոր տեղեկութիւնները՝ Նախարարական կազմի վերաբերեալ, կը յիշատակէ նաեւ ցրւած աղբիւրներ— 450 թւականի ժողովը՝ պատասխանելու Յագկերտ թագաւորի թղթին, անհատներ, որոնք կանչւած են Յագկերտէն, Վասակի կողմնակիցներու, ինչպէս նաեւ Վարդանի հետեւորդներու անունները, որոնք 451-ի կռիւն նահատակեցան, 555 թւի Ներսէս Կաթողիկոսի օրով տեղի ունեցած համաժողովը, որոնց մէջ գտնւած տարբեր անուններն ի մի գումարելով՝ նախարարներու տան թիւը կը հաշւի 57։ Նախարարական կազմի թրւական ճշտման համար առաջ կը բերենք եւ պատմական փաստաթուղթ մը՝ Գաեմամակ անունով, որ հետաքրքրական է իր ձեւի եւ էութեան մէջ։

Գահնամակը երեւան է հանել պ. Ախվէրտեանը եւ յանձնած է պ. Էմինին, որ եւ օգտուել է ատկէ եւ

տպագրութեան տւել 1858 թւին, իբր յաւելածական մաս խորենացու Պատմութեան վերջը: Ատոր արտատպումը (Փօտօտիպը) դրւած է Ալիշանի Այրարատի 430-րդ էջին վրայ:

Գ Ա Հ Ն Ա Մ Ա Կ

(Իմ Սա) հակայ խնդիր արարեալ ի դրան արքունի յԱրտաշէսի թագաւորի զօր ի Տիսպոնն խաւսեցեալ եթէ ես զուսականն զնմա զոր Արտաշտի ի դիւանին տեսի ի քաղոց ամսոյ Ժէ: Եւ Վառձայ արքայից արքայի եւ բարերարի եւ դիր արարի ես Սահակ Կաթուղիկոս թէ որպէս ձեր բարերարութիւնդ հրաման տացէ հայոց ազատաց եւ տանուտէրանց որպէս յառաջ առ հայոց ազգին, նոյնպէս եւ ի ձերում դիւանի շահահամա(ր)ին առնել, որ յայսմ հետէ հայոց ազատաց եւ տանուտէրանց դահ ի յայտ լինէր: Նոյնպէս Ներսէս հրամանաւ արքայից արքայի եւ ես (Սա)հակ Հայոց Կաթուղիկոս կնքեցաք զդահնեմակին եւ եղաք մատանի զարքայից արքայի եւ զմերս: Եւ է այսպէս արդար եւ ճշմարիտ: (Առաջին իշխան Հայոց եւ Մաղխազն):

Ահա եւ նախարարական տներու ցանկը.

1. Սիւնեաց տէր	9. Վահուռնեաց տէր
2. Ասպետն	10. Կասպէից տէր
3. Արծրունեաց տէր	11. Անձաւացեաց տէր
4. Մաղխագունի	12. Ապահուռնեաց տէր
5. Մամիկոնէից տէր	13. Կամսարականն
6. Շահապն Տոբաց տէր	14. Այդ Ապահունի
7. Մոկաց տէր	15. Վանանդացին
8. Ռեւունեաց տէր	16. Ամատունի տէր

17. Գողթան տէր	44. Ակէացի
18. Գնունեաց տէր	45. Զարէհաւանեան
19. Այդ Անձաւացի	46. Ընծայեցի
20. Տայոց	47. Մանդակունի
21. Բասենոյ դատաւոր	48. Աղկունի
22. Գնթունեաց տէր	49. Տայգրեան
23. Վարձաւունի	50. Երմանթունի
24. Գարդմանաց տէր	51. Սպանդունի
25. Սահառունի	52. Առաւելեան
26. Գաբղէնից տէր	53. Տրունի
27. Արեղէնից տէր	54. Մամբերացի
28. Սիւնեաց երկրորդ	55. Հաւունի
29. Արծրունեաց երկրորդ	56. Բժնունի
30. Արծրունեաց երրորդ	57. Քաջբերունի
31. Մամիկոնէից երկրորդ	58. Մեհնունի
32. Ռոֆսեան	59. Նախների
33. Գ— Աւոցեան	60. Քաղաքապետ
34. Դիմաֆսեան	արքունի
35. Բուխա Դիմաֆսեան	61. Որսապետ արքունի
36. Այդ Արեղեան	62. Արտաշեսեան
37. Այդ Դիմաֆսեան	63. Վանանդացի Բ.
38. Պալունի	64. Յուլի
39. Առաւելեան	65. Վիժանու (նի)
40. Աշահմարեան	66. Ափաճու
41. Համրութեան	67. Շիրակա Դիմաֆսեան
42. Վարադապետեան	68. Գաղթիկեան
43. Զիւնակեան	69. Մարացեան տ(էր)
	70. Վաղարատու (նի) .

Անուններու այս ցանկին անմիջապէս կցելու անհրաժեշտ հարկին տակ ենք նաեւ մի այլ փաստաթուղթ, որի մասին յիշատակութիւն կ'ընէ 13-րդ դարու պատմագիր Օրբէլեան: Այդ տեղեկութեան հիման վրայ նախարարութիւնը բաժնւած էր չորս գլխ-

խաւոր շրջաններու, առաւելապէս ռազմական տեսակէտով, եւ ունէր իր զինւորական հրամանատարները:

Արեւելեան գորաւրջան, որ Սիւնեաց իշխանի հրամանատարութեան տակ էր եւ որ իրեն կ'ենթարկըւէին 21 իշխանական տներ՝ իրենց զինւորներով:

Հիւսիսային գորաւրջան, Գուգարաց Բդեաշխի հրամանատարութեամբ եւ անոր կ'ենթարկւէին 22 իշխաններ՝ իրենց զինւորներով:

Արեւմտեան գորաւրջան, Կորտուացի իշխանի հրամանատարութեան տակ եւ 21 իշխաններով եւ

Հարաւային գորաւրջան, Անգեղտան իշխանի գլխաւորութեամբ եւ 22 ենթարկեալ իշխաններով:

Ատոնցմէ Սիւնեաց խումբն ունէր 21 տուն եւ 21, 000 հեծեալ:

Գուգարաց խումբը 22 տուն եւ 18,000 հեծեալ,

Անգեղտուն — 21 տուն եւ 24,000 հեծեալ,

Կորտուաց — 22 տուն եւ 21,000 հեծեալ,

Ընդամէնը 86 տուն եւ 84,000 հեծեալ զինւոր:

Զինւորական ուժի թւական առաւելութիւնն իր նշանակութիւնն ունեցած է ո'չ միայն պատերազմներու ատեն իրենց բերած մասնակցութեամբ, այլ եւ երկրի խաղաղ ժամանակաշրջանին ու պալատական շրջաններու վրայ ունեցած իրենց ազդեցութեամբ: Զինւորական ուժերու այդ ազակեղրոնացումը, հին ժամանակներուն, բաւականաչափ ազդած է մեր քաղաքական վիճակի վրայ եւ արժէ նախաբարներու անունները թւել՝ իրենց ունեցած զինւորական ուժերով:

1. Սիւնի	19,400	մաքսան III	
2. Ասպետն	1000	38. Պալունի	300
3. Արթունի	1000	39. Առաւելեան	500
4. Մաղխազունի	1000	40. Աշխատարեան	100
5. Մարկունեան	1000	41. Համբուժեան	100
6. Տուֆաց տէր	1000	42. Վարասպակեան	100
7. Մոկաց	1000	43. Զինական	300
8. Ռշտունի	1000	44. Ակեացին	300
9. Վահունի	1000	45. Զարեհաւանեան	300
10. Կասպէից	3000	46. Ընծայեցին	4000
11. Անձաւացի		47. Մանդակունի	300
12. Ապահունի	1000	48. Սղկունի	300
13. Կամսարական	600	49. Տայգրեան	50
14. Ապահունի II		50. Երմանքունի	300
15. Վանանդացի	1000	51. Սպանդունի	300
16. Ամատունի		52. Առաւելեան	300
17. Գողթան տէր	500	53. Տրունի	300
18. Գնունի	500	54. Մամբերացի	100
19. Անձաւացի II	500	55. Հանունի	300
20. Տարոց	600	56. Բժնունի	200
21. Բասենոյ դատաւոր	600	57. Քաջքերունի	100
22. Գնթունի	300	58. Մեհնունի	100
23. Վարձաւունի	200	59. Նախնիրին, քաղաքա-	
24. Գարդմանայ տէր	1000	պետ	
25. Սահառունի	300	60. Որսապետ	300
26. Գաբելէից	300	62. Արտաշեսեան	300
27. Արեղէնից	300	63. Վանանդացի II, Յուլ	
28. Սիւնի II, Արծրունի II		65. Վիժանունի	50
Արծրունի III, Մամի-		66. Աֆաժու	50
կունեան II		67. Դիմաքսան — Շիրա-	
32. Ռովսեան	100	կան	
33. Առցեան	500	68. Գաղրիկեան	50
34. Դիմաքսան	300	69. Մարացեան	300
35. Դիմաքսան II	300	70. Վաագրասպունի	100
36. Արեղեան II եւ Դի-			

Այսքան տեղեկութիւններն ալ բաւական են հայոց նախարարներու թւի մասին : Տիրեցով Հայաստանի որոշ երկրամասերի վրայ, ունենալով իրենց սեփական փոքրիկ պետութիւնն ու զօրաբանակը միշտ ալ անկախ եւ ինքնօրէն եղած են ու յաճախակի ալ դիմադրած արտաքին եւ ներքին թագաւորներու ոտընձգումներուն : Բացի այդ երկու ճակատներէն անոնք իրենց զէնքերն ուղղած են եւ իրար դէմ՝ տիրանալու այս կամ այն պաշտօնին եւ կամ սահմանադրւիսային վէճերու առթիւ :

Հայ նախարարներու թւական եւ զինւորական կազմութիւնն ուսումնասիրելէ վերջ մենք կրնանք անցնիլ դասաւորման՝ ըստ դահերու եւ բարձերու :

Բոլոր միապետական երկիրներն ու առանձնապէս արեւելքի թագաւորական տներն իրենց պաշտօնեաներու եւ պալատականներու աստիճանաւորումն ունէին : Այսօր ալ՝ եւրոպական պետութիւններու եւ ամենէն ժողովրդական երկիրներու մէջ ալ դոյութիւն ունին այդ տարբերութիւնները եւ պաշտօնեաներու աստիճանական զարգացումը, որ ո՛չ միայն համարուել է իբրեւ արդարութիւն՝ աւելի կարողութիւն ունեցողներուն աւելի բարձր դիրքեր տալու, այլ եւ հանդիսացած է իբրեւ նպատակ, ձգտման կէտ բոլոր մարդկանց համար, որոնք ստիպւած են եղել իրենց տաղանդները զարգացնել եւ ընդունակութիւնները երեւան հանել : Հին եւ ժամանակակից աստիճանաւորումներու մէջ այն տարբերութիւնը եղած է, որ նախկին ժամանակները ընդունակ ծնողներու ըս-

տացած պատիւները, տիտղոսները եւ պաշտօններն անցած են իրենց ժառանգորդներուն, շատ անգամ անընդունակ որդիներուն, իսկ ներկայումս այդ բոլորը սահմանափակւած է տւեալ անհատի կեանքի երկարութեան սահմաններուն մէջ: Առաջինը եղած է ցեղային, տոհմական, իսկ երկրորդը՝ անհատական:

Մինչեւ այսօր ալ մեր գիւղերուն մէջ մնացած է յարգանքի այդ սովորութիւնը, երբ հարսանիքի կամ ոռէէ խրախճանքի ատեն սեղանի գլուխը կը նստէ ընտանիքի մեծը եւ ապա միւս հիւրերն իրենց արժանիքի համեմատութեամբ տեղեր կամ բարձեր գրաւած են՝ աջ եւ ձախ կողմէն: Դռան մօտ եւ կամ սեղանի ամենէն վերջին տեղը գրաւած են աննշան անձնաւորութիւններ:

Հայկական իրականութեան մէջ այդ աստիճանաւորումը կոչուել է գահ եւ կամ բարձ: Փաւստոս Բիւզանդացին իր Դպրութիւն Գ. -ի գլուխ Թ. -ի մէջ կը յիշէ թէ «Ջալսու ժամանակաւ ապստամբեաց յարքայէն Հայոց մի ի ծառայից նորա մեծ իշխանն Աղ-կընեաց, որ անուանեալ կոչէր Բդեաշխն, որ էր մի ի չորից, գահերից բարձերէց տանաքին արքունի»:

Գահերու այդ սովորութիւնը գոյութիւն ունէր նաեւ արքաներու եւ թագաւորներու համար: Եթէ Պարսից արքան հրաւիրէր Հայոց թագաւորին եւ շատ բարեկամական ըլլար միատեղ մէկ դահի վրայ կը նստէին՝ իրրեւ հաւասարներ, եթէ ոչ՝ իր ունեցած յարգանքի աստիճանի համապատասխան ալ դահ կը յատկացնէր: Փաւստոսի մէջ ատոր համար ալ յիշատակութիւն կայ Դպրութիւն Գ. -ի գլ. ԺԶ. -ի մէջ—

«Յայնմ ժամանակի կոչէր առ ինքն Շապուհ արքայն Պարսից զթագաւորն Հայոց զԱրշակ... Եւ իբրեւ զեղբայր որպէս զորդի գրգեալ եղեւ ի նմանէ... եւ ի միասին ի միում տախտի գահուն ի ժամ ուրախութեանն բազմէին, զմիադոյն զմիանչան զհամահանդերձ զարդու: Եւ զմիօրինակ զթագն օր ըստ օրէ ինքեան եւ նմա թագաւորն Պարսից զարդ պատրաստէր. զոյգ երկոքին ի միասին որպէս զեղբարս հարազատս անբաժինս յղկացեալք էին ի միում ուրախութեան, եւ յանպատում ուրախութեան ուրախ լինէին»:

Մի այլ ատեն, երբ այդ երկու թագաւորութիւններու նոյն ներկայացուցիչներու՝ Շապուհի եւ Արշակի յարաբերութիւնները լարեաժէին, այլ եւս ճաշի ատեն միեւնոյն գահի վրայ չէին բազմած այլ «այն օր նախ զտող բազմականացն թագաւորացն, որ անդ էին, զամենացունց կարգեցին, հուսկ յետոյ զկնի ամեմեցունց ի ներքոյ բոլորին զԱրշակայ բազմականն առնէին»:

Հայ նախարարներու մէջ ալ գահերու համար բազմաթիւ կռիւներ եւ դաւեր եղած են: Աւելի ցած գահի վրայ նստեցնելը պատիժ եղած է նախարարներու համար եւ ամենէն մեծ անպատուութիւնը:

Հետաքրքրական եւ յոյժ կարեւոր զէպք կը պատմւի Պարսից արքայ Շապուհի ժամանակներէն: Անգամ մը նա ճաշի կը հրաւիրէ իր բոլոր հպատակ ազգութիւններու մեծամեծներուն, նշանաւոր ցեղերու ներկայացուցիչներուն՝ ստուգելու համար թէ ո՞ր ազգութիւններն ու լեզուներն ունին «բարձի եւ պատւի» իրաւունք, որոնց եւ պիտի մեծարէր «բա-

ժակաւ եւ ուռով առաջի իւր» : Կարգը հայերուն դա-
լով Շապուհն ըսաւ կամ դուք պիտի ցոյց տաք ինձ
փաստաթուղթ մը , որի հիման վրայ ձեր տները աս-
տիճան եւ պատիւ ունին եւ կամ թէ չէ ձեր բոլոր իշ-
խանութիւնը , հողը , ջուրը եւ ունեցւածքը պիտի
բաժնեմ պարսիկ աղնակահաններու միջեւ : Մեծ Հայքի
մեծամեծները խորհրդակցելով Շապուհին կը ներ-
կայացնեն Ագաթանգեղոսի Պատմութիւնը , որի հի-
ման վրայ Սիւնեաց իշխան Անդոքին կ'ընկնի 14-րդ
բարձր : Անդոք իշխանը կը վերաւորուի եւ կը հրաժա-
րի ճաշէն : Շապուհը ուշադրութիւն չի դարձներ : Քիչ
յետոյ միայն , Անտոքի որդի Բաբիկը կուի մէջ քա-
ջութիւններ կը կատարէ եւ կը վերստանայ իր ցեղի
նախկին պատիւն ու բարձր՝ Բագրատունիներու եւ
Մամիկոնեաններուն հաւասար :

Կազմակերպւած եւ ուժեղ պետական ժամանա-
կաշրջաններուն այդ խնդիրը գոյութիւն ունէր , բայց
այնքան ալ սուր կերպարանք չէր ստանար : Նախա-
բարներու գահադրկութեան քէնը , թագաւորներու
ատեն սկսւած , զարգացել է եւ պայթել այն ժամա-
նակ , երբ մեր երկիրը շրջապատւած է եղել դրսի թըշ
նամիներով եւ պէտք էր վճռէր՝ որո՞ւ կողմն անց-
նել : Արշակունիներու տիրապետութեան թուլացման
եւ ասպա անկման ատեն այդ ներքին գահակռիւնները
յաճախակի երեւան եկած են եւ մեծապէս վնասած
մեր քաղաքական ամբողջութեան . . . Պարսիկ ար-
քաներն ու կառավարիչներն ալ , քաջ տեղեակ ըլլա-
լով հայ նախարարներու այդ գերազգայականու-
թեան՝ գահերու հանդէպ , օգտուած են եւ իրենց հա-
մամիտ հայ իշխաններուն աւելի բարձր դիրքեր չը-

նորհելով կապեր են իրենց հետ, իսկ միւսներուն՝ վարկաբեկել եւ նւաստացրել :

Գահերու եւ բարձերու խնդիրն այնքան կարեւոր նշանակութիւն ունեցած է հայ նախարարներու համար, որ նոյնիսկ զահագուրկներու համար հայ Կաթողիկոսներն յատուկ միջամտութիւն յարուցել են եւ կամ անձնամբ այցելութիւն տւել Պարսից դուռը՝ այդ նպատակի համար :

Պատմենք հետաքրքրական դէպք մը — Երբ Սոսրով հայոց թագաւորը Պարսիկներու կողմէն ձերբակալւեցաւ եւ Պարսկաստան տարւեցաւ, Գազաւոնը՝ Կամսարականներու հօր իշխանը եւ Ամատունի իշխանը 700 զինւած հայերով յարձակեցան ազատելու իրենց թագաւորին, բայց անյաջողութեան հանդիպեցան : Այդ պատճառով ալ իրենց ամբողջ ունեցւածքը դրաւումեցաւ եւ այդ իշխաններն ալ իրենց գահերէն զրկւեցան : Յետոյ, երբ Պարսից զահի վրայ Արտաշիրը նստած էր, Սահակ Կաթողիկոսը անձամբ այցելութեան կ'երթայ եւ ուրիշ խնդիրքներու հետ միասին կը բարեխօսէ նաեւ Կամսարականներու եւ Ամատունի նախարարական տներուն համար —

«Վասն որոյ մաղթեաց գլխալ, իբրեւ յաստուածային հրամանէ՝ ոչ բառնալ որդւոց զյանցանս հարց . մանաւանդ եւ հարքն որք մեղանն, նոքին սակս այնր եւ մեռան : Որոց մնացելոցն պարզեւեալ զկեալն, հրամայեաց զտունս երկաքանչիւրոցն զկալեալսն յարքունիս՝ դարձուցանել ի նոսա . բայց միայն ի զահ հայրենի ոչ հաստատել, այլ ի խոնարհ քան զբազումս մատուցեալ նախարարս, ի կարգ կրտսերագունից պատրաստել» :

Այս է գահերու եւ բարձերու պատմութիւնը, որ հայ նախարարութեան համար աւագագոյն նշանակութիւն ունեցող յատկանիշներէն եւ երեւոյթներէն մինն էր :

Երկրամասայիմ (Տէրրիտորիալ) բաժանում.— Հայ նախարարներու հողերը որոշել բարդ եւ դժւարին հարց է : Այդ դժւարութիւնները հետեւեալներն են — նախկին անունները, որոնց կը հանդիպինք հայ պատմագիրներու գրութեանց մէջ, եւ ներկայի աշխարհագրական անուններն իրար չեն համապատասխաներ : Նախարարներու ունեցւածքներն ալ փոփոխութեան ենթարկւած են՝ տեղափոխութեամբ եւ կամ բռնի գրաւումով : Բոլոր նախարարներու մասին ալ տեղեկութիւններ չը կան եւ միայն առաջնակարգ անուններն են տեղ գրաւել մեր պատմութեան մէջ եւ վերջապէս հաստատուն աղբիւր, փաստաթուղթ մը գոյութիւն չունի, որ վաւերական ըլլայ եւ յատուկ այդ նիւթին նւիրւած : Այս ընդհանուր դիտողութիւններէն վերջ շեշտել պիտի նաեւ այն հանգամանքը, որ երբ Արչակունեաց Թագաւորութիւնը վերջացաւ եւ Հայաստանը երկու մասի բաժնեց՝ Արեւմտեան-Հռովմէական եւ Արեւելեան-Պարսկական, միայն վերջինիս մէջ նախարարութիւնը իբր կալւածատիրական եւ ազնւապետական հաստատութիւն իր գոյութիւնը շարունակել է : Այդ պատճառով ալ մեր ուսումնասիրութիւնները պիտի սահմանափակենք Պարսկական Հայաստանով եւ միայն հոն բնակութիւն հաստատած նախարարներու երկրամասերով :

Արեւելեան Հայաստանն ալ երեք գլխաւոր մասի կարելի է բաժնել — Այրարատ, Տարուբերան եւ

Վասպուրական՝ իրենց ստորաբաժիններով :

Այրարատն իր մէջ 16 գաւառներ ունէր — Բասեան, Աբէլեան, Գաբեղեան, Հաւունի, Արշակունի, Բաղրեւանդ, Ծաղկունի, Վանանդ, Շիրակ, Արազածոտն, Նիկ, Կող-Հովիտ, Ոստան, Ուրքաձոր, Արած եւ Շարուր : Հին Այրարատը բաւական ընդարձակ տարածութիւն է եղել եւ ներկայ հասկացողութեամբ չպիտի առնել : Այդ շրջանի տիրող տները եղած են—Արշակունիք (Թագաւորական տուն), Բաղրատունի Կամսարական, Դիմաքսեան, Գնթունի, Ամատունի, Գնունի, Սահառնունի, Աբէլեան, Հաւունի, Արավէլեան եւ ուրիշներ :

1. ԱՐՇԱԿՈՒՆԻՔ տիրած են եւ իբր սեփականութիւն ունեցած են հետեւեալ գաւառները—

Արագածոտն — Արազած լեռան փէշերը եւ հովիտը ,

Նիգ — Ներկայ Աբարանը, Քասախ գետի ակունքները ,

Վարաժնունի — Հրազեան — Զանգի գետի ափերը, ներկայի Դարաշիչազը ,

Մազազ — Այժմայ Գառնի պազարը ,
Դվին—

Ուրց եւ Արաց — Վէդի գետի ափերը ,
Շարուր —

Զակար —

Մասեացոտն —

Այս վերջի երկուսը ներկայի Խուլալն է :

րեւ են Այրարատի մէջ—բայց յայտնէ չէ թէ ո՞ր շրջանները :

ՏԱՐՈՒԲԵՐԱՆ.— ուր իր մէջ կը պարունակէ 16 գաւառ — Խոյթ, Ասպակունի, Տարօն, Արշմունիա, Մարդալիա, Տասնաւոր, Տաւարածատապ, Դալար, Խարք, Վաժնունի, Բզնունի, Երէվար, Ալիովիտ, Անահունի, Կոր եւ Խոռխորունի : Այդ շրջանի տիրապետող իշխանները եղած են — Մամիկոնեան տուն, Վահունի, Սլկունի, Պալունի, Մանդակունի, Ասպակունի, Մանաւազեան, Անահունի, Բզնունի, եւ Խոռխորունի : Այդ շրջանի տիրապետողներու սահմանները որոշելն ալ բաւական դժւար է եւ միայն ընդհանուր ծանօթութիւն է որ պիտի տանք—

1. **ՄԱՄԻԿՈՆԵԱՆ**, ուր նախնական շրջանին տիրապատել են Տայֆ կոչւած շրջանին, ուր եւ կը գլտնըէր իրենց բերդաքաղաք Էրախանին եւ ապա տեղափոխւած են ու տէր եղած Տարօնին, մօտաւորապէս Դ.—րդ դարու սկիզբները :

2. **ՎԱՀՈՒՆԻ.**— Աշտիշատը եւ իր շրջանները :

3. **ՍԼԿՈՒՆԻ.** Եփրատի եզերքի վրայ գտնւած Ողակաւն բերդը եւ մօտակայ շրջանները :

4. **ՊԱԼՈՒՆԻ.**— Տարօնի արեւմտեան մասերը :

5. **ՄԱՆԴԱԿՈՒՆԻՔ ԵՒ ԱՐՇԱՄՈՒՆԻՔ.**— Տիրած են ներկայ Բինդեօլը եւ իր շրջապատի տարածութիւնները :

6. **ԱՍՊԱԿՈՒՆԻ**, ուր կը տիրէր Սասունի մէկ մա-

: փղատառնն ըդ փղատնյ Կ մնգնդարմ
 -դո փիփղատի ըդ փիփեռի Խանրից ռսիմդ եղգմի մմ
 -դղփղարմնի ըդ զտեղ մնգնդարմիտ մարտիլն փղ
 -տնմն չնիլ : Նորաջ Կ դարմադոց Կ մաճ-մաչադն Կ հոմ
 -նիլ զդր Կ հծիլ Կ ետտմիլ Կ դտտտեռնոն Կ փղառնդարմի
 Կ փղատառնից Կ դտնմն հոգնորդիլ Կ դալ-մադն Կ փղ
 -ռադիլ Կ փղատի Կ դտմիլ Կ ալիսն-տնիլ Կ փղառն
 -տի Կ խոսց Կ փղատնյ — ըդ դմգնարտի : մնգիսծ
 փտգի տհրմոն ըդ մնգաոյր փհհիլ Կ ալիսն-կտնիլ
 Կ մնգնդարմն փլ — խոսց ըդ ցտտոյ Կ մոտ դտղի
 -դմո-տմոն փլ հղմ մի ցվղատնյ — ճհր դարմի
 -տոյ դմտարմոն ըդ դտղիդդմո Կ դմտարմոն փլ Կ տղ
 -տի ըդ զտարմոն ժղստիլ : Լղհմո ոհոմարտոյ հ
 փղմոնի դմոյր մոհի հիլ տղմոյտն հրնդմո Կ ստառն
 ըց մհիտարմոն մի ճհր մի մա Կ ՂՈԿՈԿՎՍԵՈՆԻ

: Կ ցնմյ
 -տիւլ փտիմիլ մա Կ մտառն դիլ զտարնի մսի մմ
 -դղարմն փլ կրսեռլ — ԿՂՎՍՍՍՍՍՍՍՍՍՍ 101

: մհ փղ
 -տիւլ Խանոս դհմոդարտն մա Կ մծտնած Խմսվիլ մհրն
 -տմն մի մա Կ մնգնծմիլ փտգի ռսն-սոթ Կ ժտարտիլ
 -տ փոհն դհղարմն հոգնդարտն — ԿՂՎՍՍՍՍՍՍՍՍՍՍ 6

: Խմգնդարմն մի Կ դմոտ դտնիլ փտիմիլ
 մա Կ մտառն ողմիլ կիտոն — ԿՂՎՍՍՍՍՍՍՍՍՍՍՍ 8

: մտմիլ
 -տիւլ Կ տիլիլ — Խմսլ — ԿՂՎՍՍՍՍՍՍՍՍՍՍՍ 2

: ճհր
 -տիւլ Կ տիլիլ — Խմսլ — ԿՂՎՍՍՍՍՍՍՍՍՍՍՍ 2

• Բռնի

վազեն վիտնմի — ճհր վիտնմաք Բռնիտն — դուրդն

• Դառնալու դուրդն, դուրդնալ

• (մաք վեզմաքն) ուրիշն դհրտնիշտ — մասնի

• Դառնալու վիտնմաք • Բ, Դ դառնալ — ետնմի

• Դ վազն

դառնալ մի վիտնմաք դհրտնիշտ մա, Դառնալ-Դառնալ-Դառնալ

• Դ

— դուրդն մաք ղի վիտնմաք դհրտնիշտ մի վիտնմաք

մի վիտնմաք, մի վիտնմաք ղի վիտնմաք մի վիտնմաք

մի վիտնմաք, մի վիտնմաք ղի վիտնմաք մի վիտնմաք

— մի վիտնմաք ղի վիտնմաք մի վիտնմաք մի վիտնմաք

• Դուրդն ղի վիտնմաք Բռնիտն — ԲԴՄԴՄԴ • 9

• Դուրդն դհրտնիշտ վիտնմաք — ԲԴՄԴՄԴ • 9

• Դառնալու վիտնմաք մի վիտնմաք

— մի վիտնմաք մա, մի վիտնմաք մի վիտնմաք մի վիտնմաք

— մի վիտնմաք — ԲԴՄԴՄԴՄԴՄԴՄԴՄԴՄԴՄԴՄԴՄԴ • 9

• Դուրդն մի վիտնմաք ղի վիտնմաք

— մի վիտնմաք մի վիտնմաք մի վիտնմաք մի վիտնմաք

— մի վիտնմաք մի վիտնմաք մի վիտնմաք մի վիտնմաք

— մի վիտնմաք մի վիտնմաք — ԲԴՄԴՄԴՄԴՄԴՄԴՄԴՄԴՄԴՄԴՄԴ • 9

• (վիտնմաք)

— մի վիտնմաք մի վիտնմաք մի վիտնմաք մի վիտնմաք

— մի վիտնմաք — ԲԴՄԴՄԴՄԴՄԴՄԴՄԴՄԴՄԴՄԴՄԴ • 9

• Դառնալու վիտնմաք

— մի վիտնմաք մի վիտնմաք (մի վիտնմաք) մի վիտնմաք

— մի վիտնմաք մի վիտնմաք մի վիտնմաք մի վիտնմաք

— մի վիտնմաք — ԲԴՄԴՄԴՄԴՄԴՄԴՄԴՄԴՄԴՄԴՄԴ • 9

Խիրական — Խոյի շրջանները .

Մարանդ — Ատրպատականի մէջ :

Վերջացնելով հայ նախարարներու եւ գլխաւորապէս երեք շրջաններու մէջ գտնւած կալւածներու յիշատակութիւնը, մենք կրնանք ըսել որ անոնք տընտեսական—հողային մեծութիւններ եղած են եւ իրենց տիրապետութիւններու շրջանակին մէջ ինքնիշխան : Այս տեղեկութիւնները ցոյց կուտան որ նախարարութիւնները ո՛չ միայն ցեղային եւ գինւորական էութիւններէն էին, այլ եւ կալւածատիրական—աւատապետական, որոնց մասին աւելի մանրամասն կը խօսինք յետոյ :

Աւելի պարզ եւ հասկնալի դարձնելու համար նըպատակայարմար դատեցինք տալ տիրապետութիւններու ընդհանուր քարտէզ մը՝ հին եւ նոր անուններով :

ՆԱԽԱՐԱՐՈՒԹԵԱՆ ԱԻԱՏԱՊԵՏԱԿԱՆ

ՀԻՄՈՒՆՔՆԵՐԸ

Այս հարցը բաւականաչափ ընդարձակ է եւ կարելոր, բայց չուսումնասիրւած : Մեր երկրի պետական, հասարակական, քաղաքացիական եւ տնտեսական կազմութիւններու մասին շատ քիչ մասնագիտական ուսումնասիրութիւններ կան : Հայ նախարարներու ծագման, քանակութեան, դասաւորման եւ երկրամասային բաժանումէն վերջ շատ դիւրին է ըմբռնել անոր աւատապետական հիմունքները :

Ի՞նչ է աւատապետութիւնը .— Այդ պետական—հասարակական կազմակերպութեան ձեւ մըն է, որ

գլխաւորապէս եւ յատկապէս տարածւած էր Եւրոպայի ժողովուրդներուն մէջ, միջին դարերում: Հոտ դուք գործ ունիք մեծ եւ ընդհանուր տիրոջ հետ՝ թագաւորի եւ ապա անոր շրջապատող ցեղային եւ պաշտօնեաներու ներկայացուցիչներու շարան մը, որ կը պահէր իր ձեռքին մէջ բոլոր կալւածները, գլխաւորական ուժը եւ քաղաքական կեանքը: Գլխաւոր իշխանէն վերջ կուգան երկրորդական իշխաններ՝ իրենց հողերով եւ անոնց բնակչութեան վրայ տիրելով, իրենց դատարան—օրէնքներով, իրենց պաշտօնեայգործակալներով, իրենց շրջապատող աւելի երկրորդական իշխաններով, իրենց սովորութիւններով եւ շահերով — կարճ՝ քաղաւորութիւններ քաղաւորութեան մը մէջ: Այդ հասարակակարգի յատկանշական կողմն այն է որ ա) կը տիրապետեն հողային—կալւածական մեծութիւններու, բ) իրենց այդ իրաւունքները ժառանգաբար կ'անցնին յաջորդ սերունդներուն եւ, մեծաւ մասամբ, անդրանիկ որդուն, գ) ունին իրենց իշխանութեան եւ տիրապետութեան սահմանները, որոնց մէջ ինքնօրէն են եւ դ) մեծէն մինչեւ պզտիկ եւ ընդհակառակը իրար հետ կապւած են փոխադարձ իրաւասութիւններով եւ շահերով՝ ընդդէմ ռամիկ եւ աշխատաւոր ժողովրդի: Այս է մօտաւոր պատկերացումը: Այժմ անցնենք հայ նախարարներու աւատապետական տիրապետութեան եւ նախ քննելով կազմութիւնը, անցնենք իրաւասութեան:

Հայ նախարարներու աւատապետական կազմութիւնը.— Դեռ հին ատենները հայ ժողովուրդը, մեր իսկ պատմիչներու տւեալներու հիման վրայ, երկու

խաւոր մասի կը բաժնէր՝ հասարակականօրէն — զնուական եւ ռաւիկ։ Ազնւական դասին պատկանող սրդկանց հետեւեալ անունները կուտային՝ տէր, սպետ, մաղխազ, մամակ եւ ատոնց որդիներուն լ՝ մանուկ, սեպուհ։ Քանի մը բառեր, որոնք ցեղականութիւն կուտան գործածութեան ատեն՝ ազգ, ռիմ, ազն, գարմ եւ ապա տուն, յատուկ էին ազնւական ցեղի համար։

Ատոր հակառակ հասարակ ժողովուրդը, որ իսլազրկած էր եւ միշտ ալ երկրի նեղութիւնները ող, իրեն որոշող յատուկ բառեր ունէր՝ գեղջուկ, մանական, ռամիկ, գուհիկ, մշակ, եւայլն։

Ազնւական ցեղը գլխաւորապէս մօտ էր պալատական շրջաններուն, եւ կը մասնակցէր այնտեղի խորը դակցութիւններուն, կը ստանձնէր կարեւոր պաշտօնները եւ կը հանդիսանար պետական-քաղաքական կեանքի ղեկավար։ Այդ սովորութիւնը եւ կամ ազմութեան ձեւը մեզի անցած է Արշակունիներու իջոցով Պարսկաստանէն, որոնք իրենց հերթին ազրկած են եղել ասորական-բաբելոնական հասարակական կազմակերպական ձեւերէն։

Արշակունիներու նախնիքներն ունէին երկու տեակ հողատիրական մեծութիւններ՝ սատրապութիւն և ցեղային-տռիմական։ Սատրապները պալատական շրջաններու ամենէն ազդեցիկ անձնաւորութիւններն էին՝ թագաւորի եւ կամ թագուհու ազգականներ եւ եծամեծներ, որոնք մշտապէս հողային տիրապետութիւն կ'ունենային նոր եւ նւաճած երկիրներու վրէժ՝ նշանակելով իբրեւ կառավարիչներ եւ սեփականատէրներ։ Նախնի Պարթեւներու մէջ, բիւզան-

դական հեղինակներու տւած տեղեկութեանց համաձայն, ԽՕՔ ազնւական ցեղեր կը վարէին ամենէն կարեւոր պաշտօնները — թաղաւորական, հրամանատար, քաղաքացիական կառավարութիւն, դատական հիմնարկութիւն, ոստիկանապետ, հարկահաւաք ղէնքերու եւ զինուորական հագուստներու կառավարիչ:

Արչակունի թաղաւորներու օրով ալ գոյութիւն ունէր այդ երկու տեսակի իրաւատիրութիւնը՝ տոհմական եւ ծառայութեամբ ձեռք բերւած եւ կը կոչուէր իշխանութիւն եւ գործակալութիւն:

Իշխանութիւն — տոհմային — ժառանգական կալւածատիրութիւն եւ իրաւատէր, դեռ շատ հին ժամանակներէն գոյութիւն ունէր եւ իր մէջ կ'արտացոլացնէր հին ցեղերու եւ ցեղապետներու, տոհմապետներու մնացորդները: Պաշտօնեաներու կազմութեան եւ իրաւասութեան խնդիրն է որ Արչակունիներու յատուկ ուշադրութիւնը գրաւել է: Երկու արտայայտութիւն (տէրմին) կը գրաւէ ուսումնասէրներու ուշադրութիւնը — սպարապետ եւ հազարապետ: Առաջինի նշանակութիւնը զուտ զինուորական է եւ բոլոր զօրքերու հրամանատարի միտքն ունի, իսկ երկրորդը, ըստ պ. Ն. Ադոնցի, գլխաւորապէս նշանակւած է եղել զիւղերու եւ կամ գիւղացիներու վրայ՝ հարկեր հաւաքելու եւ կամ կանոնաւորելու: Փաւստոսն այդ բառը գործ կ'ածէ նաեւ իբրեւ «աշխարհատես խնամակալութիւն» եւ կը տարածել իր իշխանութիւնը «դեհկանութեան» երկրագործ գիւղացիութեան վրայ:

ից վիժումս՝ փոթալ ղ րդուդ ոչնիշդի՝ մզդդուովն ի վհրեռե
րս հուզդովն րդ դտտ նգնդն՝ հոմտեռսօ մզդովհն
-մյ . դզ Ժդստն : դրամզդդօտնտո նմո դզ զտեռդտ-
-մո իո ժրտզթրամն նմո հոզմի րդ միսԺ դրամզդդու-
-նտո րամզդդովթրատդիս դտրզմոչ դվհիտդմ մի Ժդսմս
' մզդդուովն վտեռդդուդտո րդ դվիտի ոմսն հիտն

: իսդրսդտ վրտգնյ յտի վըդնյ
դիտյր , վմարտեռթ մտոտրտչոյտոչ մմի դվնտդն ' դվԺ
-վդրսԺմո հստոչ դտեգրիմտթդզ ժմզ ' իտգոիո դհմզմ
-օ վզդ ղ դտմնի՛Տ րդ նսմվտ իտմի րսմզնզն դտրզմոչ
, դվհ մզդմարտեռթ հիմմսփի Ժդսդն : դվհրտմն մի նգտ
հրատտո՝ իստոմմ մզմոմ հրեդսդտ րդ դրամզդտ դտիտմ
-տմտմիտոչ մզդ դվհ՝ մտոտրտչ Ժդսդն : ճհր դտրմարտոչ
-տոյվտոտ վրտտի րդ վզմոմ , դվհրտմն մի նգտ մարտ-
-տոտ րդ մզմոմ վիդրտ դհմզդդուովն մսնսմ դգտտ րսմ
-զդիսնսք իո րդ րսմզնոչ դտիտմտԺմո
մմզդննզդրս մոսնտվտ նի՛ն : մդրսդտ ովըգնյ
րդուդ հ վիտրմո դտզթրսմնտնս դվզդտն

: «դհարհրտեռթ իտմզի վ դտեռտչտո
վդվԺմզդ» րդ տգեռտջմզնդտչ վդրսԺմո ' մմզդնսմդտ
րդուդ ոչնիշդի՝ Նդդտեռչտո մմզդդովթրատմոչ դտիտմ
-սրտեռթ մտդտմի մի մդօտնտո մսդն : «դվմարտեռթ
միտոչ դհադմսն տոմ մհհսի իտդդտրսդտ մս ' տգեռնմոյր»
իսմզստմ վոստոտոք մս րդ վրտտի մի տգչ վԺմվն
զդդ տոմ մս ' տգչ դտզթրստմտմտմտ տգեռնմոյր րդուդ
իտդթթօդտջ հ դտիտմԺմԺտտգչ վտոչտդտիտոյ

: դտգժրսմստտմն վզդր
դրվժրստեռմդմսն մհհսի մի մոստոտոք մդրվթրսդ
-տովն վոստեռիտվիտդ Նհիդտյ : մոյտոչ րսդոտեռ մզդ
-սվիյի մտնմո վիդրտ , դվոտն դտիտդօմի՝ դտզթրսդտի
-տմսրգնսչ մհրմտ մի մդրվժրսդմովն դտեռտտյ

Ծովաց նախարարներ :

Այդ բոլոր ազնւական ցեղերն ու պաշտօնեաներն ալ միեւնոյն հաւասար աստիճանի վրայ կանգնած չեն : Անոնցմէ ոմանք «մեծամեծ աւագանի» են, իսկ ուրիշներն ալ կրտսեր : Մեծամեծ ազնւականներն են — Սիւնեաց տուն, Մամիկոնեան, Ծովաց, Տայք, Բագրատունի, Մարզպետ, Արծրունի, Մոկք, Խոռ-խորունի եւ Կամսարականներ — իսկ միւսները երկրորդական ցեղեր եւ իշխանութիւններ են :

Հայ ազնւապետութեան մէջն ալ, ինչպէս միջնադարեան աւատապետական շրջաններուն, երեք ճանապարհով հողի տիրացած են — իբրեւ հայրենիք, պարգեւականք եւ քաղաքիմք : Առաջիններն անոնք են որ ունին հայրական ժառանգութիւն եւ անոր ալ կը տիրանան . երկրորդը՝ որ իրենց շնորհքի, պաշտօնի եւ կամ քաջագործութիւններու համար իբրեւ պարգեւ կ'ստանան եւ երրորդը որ շատ քիչ տարածւած է, գնումի ձեւն է :

Հայ նախարարներու աւատապետական իրաւասութիւնները .— Նախարարական տները, ինչպէս ըսինք, տէր էին հողային որոշ տարածութեան եւ միաժամանակ անոր վրայ բնակող բնակչութեան : Ամէն նախարար ունէր իր «տունը, աշխարհը, գաւառը», որի վրայ իրենք կը տիրապետէին եւ որ լիակատար իրաւունք ունէին կարգադրելու եւ կառավարելու . գաւառներու մէջ որոշ կեդրոնավայրեր կը գտնուէին, Ոստան կը կոչուէր եւ նախարարանիստ վայրն էր : Իրենց ամբողջ ունեցածը, ինչպէս նաեւ իրաւասութիւնները կ'անցնէին անդրանիկ որդիներուն՝ իբրեւ ժառանգութիւն :

Նախարարութեան սահմաններուն մէջ գտնուած սովորութիւններն ու բարքերը, ինչպէս նաեւ հրահանգները (օրէնսդրական գործառնութիւն) կեդրոնացած էին տանուտէրի եւ կամ տոհմապետի անձնաւորութեան մէջ: Ասոնք կը հանդիսանային նաեւ իրենեւ դատաւորներ՝ իրենց շրջանին վերաբերեալ գործերուն համար:

Ամէն տանուտէր իր կնիքն ունէր, ինչպէս նաեւ ամէն իշխանական տուն իր դրօշակը:

Յատկանշական է նաեւ որ, ինչպէս եւրոպական աւատապետները, մեր նախարարներն ալ ունեցած են իրենց ամրոցները, դղեակները:

Այսպիսով հայ նախարարներ — տանուտէրներ — տոհմապետները — ցեղային ճանապարհով թէ այլ ստացած իրենց հողերու լիակատար տէրն էին, անոր վրայ բնակող բնակչութեան իրաւատէրը, հարկ որոշող եւ հաւաքողը, դատաւորը, օրէնսդիրը եւ ամէն ինչ: Փոքրիկ թաղաւորներ էին — իրենց սահմաններուն մէջ: Եւ այդ աւելի կատարեալ ընելու համար ունէին եւ իրենց զինուորական ուժը:

Ասոնք բոլորն ալ, սակայն, իրաւական կապակցութեան եւ ենթարկման մէջ էին հայոց թաղաւորներէն: Թաղաւորը գլխաւոր նախարարն էր, կեդրոնական իրաւասու իշխանաւորը, իսկ միւսներն անկէ բղիւսեալ մեծութիւններ: Այդ իշխանները, նախարարները եւ տանուտէրները թաղաւորի ծառաներն էին եւ թաղաւորը անոնց տէրը: Փաւստոս Բիւզանդացիի պատմութեան մէջ շատ կը գտնենք այդ արտայայտութիւններէն «ապստամբեաց յարձայէն մի ի ծառայից նորա մեծ իշխան աղձնեաց», զբարեկիր ըզ-

— րսկտշմլլ մծնլն վմս ‘ տգչ դտգթրստգհտմլն զլո
ծնգստտրյտրտչ զտտտմաղ րամտն նմ— ՇԼ ծնգր հթգ
նոտմ ... Ճհն դրամգդստտդտ Իսվդտրմգլ հ ծտհո
Լգդսմս մմնվիո մսդտ մս րգ զվլտտտմաղ զլտմլո մհ
կրստտո ‘ րհտտվո զտկտտտտտ մհհհսի մի մմս րգ
մհդրս դրվթրսնսն ճտրտ մտն մր վդտծ հկտտ մս
‘ մրգչ զլո զտկտտտիտտտի մս հ ճտդրսնդ՝ »

• զվմ

— նդոլ նոտ նսմգթմմգի ‘ մր մստի դհրտց ճտդտտտտտ
Ճհն զվիհր դրսմգտտվդ վդտտտրյց վնվմոփ ‘ զվթ 1681
վդսծմվ. Խ ծնգմգն մի ճտրտ րսսփսփրտ րգ դրվթրսմ
— ստճմգի մմվ րգ : Ճհն վդտտտտտտ զվլ նդրվթրսնսն
վմգնմտի զտկտտտգհտտտտտ դտտրսի նսն Լո զմգդ
— դրվթրսիգնգտ մսնծ Լոգմգթմմգի վմնդոլ ոլլ

: զվմսրտեթ Լգր

— տտ. ճ ժրտգթրստդտտտնմտ րգ Լվնդտեդչ զգրնմգի
մմգդմտտտոլտլ : հ զնտ մդրվթրստտտտտտտ վմ
— ս ‘ մդրվթրսնսմտտ վտտլ րգ Լոդգդրսի վնգտ դգտ
— տ րսմգդմտտտոլտլ տտի րգ րսմգդմսրտեթ մսլ

: Լգդն կմրսնտչտն դրսմգդնարիմթդչ զվծրտի
մվ տտի րգ զվնսի մսրտնդտո րսնգիմթդչ վրտտտ
մհդրս դրվթրստտտմվ րգ մհ մսրտտտն դգտտ րսմ
— գչհի ճտնգ դլ : նդտիենտր ճտդրտչ մվ մմգնգտ նոտ
Լգդրտմ հթ տտի րգ մգդմհտրսդտտ րգտդ Լգիտդտնդ
մհ Ճհն դրսմգդդտրչտտ դտգթրստտտմվ վմսրտեթ
: րսնգտտտտտտ տտի րգ րսնգիտդտնդ ‘ րսնգմնտենտի
‘ Ճհն դրսմգդմվնդոլ նոտ րսնգրդստոլ մհ ճտչտտտտ
— գի դգմվ դմսրտեթ ‘ մհդնդտի դրսմգդվնմս նտտ
մդրվթրսնդտտր ‘ դտգթրսմսիսո տտմ ‘ ճտտդծ

: զլոտրգ ‘ « նտրսնմսի դդտոլնվն մր ոլտտտ. ճ »

նինները դրին Ասիոյ մէջ 3 դար առաջ մեր այդ ժամանակաշրջանէն, մենք կը տեսնենք նման սովորութիւններ եւ հիմնարկութիւններ: Մենք կը գտնենք ազնւականներ՝ միեւնոյն աստիճանի, իշխաններ, բարօններ, ասպետներ եւ զէնքի հասարակ մարդկանց: Այստեղ նոյնպէս մարդկանց զգալի մաս մը վայելել է ազատութեան բոլոր իրաւունքները այն ատեն, երբ աւելի մեծ թւով մարդիկ զրկւած էին անկէ»:

ՆԱԽԱՐԱՐՆԵՐՈՒ ԱՆԿՈՒՄԸ

Հայ նախարարներու անկման պատմութիւնը շատ հետաքրքրական է եւ համազօր է հայ քաղաքական կեանքի ինքնորոշութեան անկման պատմութեան: Ամենէն առաջին պատճառը, որ մենք յաճախակի շեշտած ենք նախարարական տներու մասին խօսած ատեն, անոր բազմատարրութիւնն է, որ առաջ եկած է բազմաթիւ ցեղերու եւ տներու խառնուրդէն: Այդ հանգամանքը մեզ համար կարեւոր երեւոյթ է, որովհետեւ այն յաճախակի կռիւներն ու դաւերը: որ տեղի կ'ունենային զանազան նախարարներու միջեւ, իրապէս առաջ կուգար այդ բազմացեղ կազմւածքէն: Յատկանշական դէպքերէն մինն ալ այն էր որ նախարարական ցեղեր իրար կը կոտորէին, եւ Փաւստոս Բիւզանդացին կը նկարագրէ Մանաւազեան եւ Որդունուց ցեղերու կոտորումը.

«Եւ զայն ժամանակաւ յարեաւ խռովութիւն մեծ յաշխարհին Հայոց, զի մեծ նախարարք եւ իշխանք երկու, գաւառակալք աշխարհատեաք

անդանէին ընդ միմեանս, մեծաւ ռիսուքեամբ յարուցին կռիւ, եւ տային ընդ միմեանս մարտ պատերազմի առանց իրաւանց... Կռուեցան ընդ միմեանս մեծաւ պատերազմաւ, եւ բազում մարդ կան լինէր ծախումն կոտորածոյ» :

Հայոց թագաւորի եւ Վրթանէս Կաթուղիկոսի պատւիրակ Աղբիւնոս եպիսկոպոսի միջամտութիւնները նշանակութիւն չունեցան եւ նոյնիսկ անարդէնեցաւ, որի համար ալ խստիւ պատժեցան .

«Ապա մեծ ցասմամբք եւ բազում սրտմտութեամբ արձակեաց թագաւորն ի վերայ նոցա զՎաչէ որդի Արտաւազդայ զնահապետ Մամիկոնեան տոհմին՝ յաղգէ սպարապետութեան հայոց, զմեծ զօրավար զօրաց իւրոյ, սատակել կորուսանել զազգն երկոսեան : Ապա երթեալ հասանէր ի վերայ նոցա զօրավարն Վաչէ . հարկանէր վանէր զազգսն երկոսեան . եւ ոչ թողոյր զերկոցունց տոհմացն գործ կորիւն եւ ոչ գմի» :

Ատոնց կոտորւելէն յետոյ նոյն Փաւստոսը կը յիշատակէ Բգնունեաց տոհմի ոչնչացման մասին, որովհետեւ Դատաբէ Նահապետը, որ հայ զօրքերու հրամանատար էր՝ Պարսից դէմ, դաւաճանութեամբ կոտորել կուտայ իր զինուորներուն եւ կ'անցնի Պարսից կողմը՝ Հայաստանը տապալելու համար : Պարսիկներուն յաղթելէն վերջ Դատաբէին կը ձերբակալեն «եւ քարկոծ առնէին զնա քարամբ իբրեւ զայր, որ աշխարհի եւ դնդի եւ զօրաց տեառն իւրոյ դաւաճան լեալ իցէ : Եւ զազգ նորա եւ զկին եւ զորդիս գտանէր յամբոցի անդ ի շխանին ըռչտունեաց յանուանեալն

յԱղթամար կղզւոջ . ի նաւ ելեալ Վաչէ սպարապետն ,
անցեալ ի կղզին՝ առ հասարակ ոչ գէգն քոյոյր եւ ոչ
գարու » :

Երրորդ դէպք մ'ալ կը ներկայացնէ նոյն Փաւլս-
տոսը , երբ Մարգպետը «այր ներքինի՝ չարասիրտ
չարախորհուրդ չարագործ . . . զբազումս ի նախարա-
րացն ետ քուլքեամբ առանց վնասով կոտորել . . . մա
նաւանդ աւելի զերկու տոհման Ռըչտունեաց եւ ըզ-
տոհմն Արծրունեաց . . . մինչեւ անգամ զէգսն կոտո-
րեցին ազգացն» , եւ միայն այդ տներէն մէկական
տղայ կ'ազատուի : Ինքնասպանութեան դէպքեր են ա-
տոնք եւ , դժբախտաբար , տեղի կ'ունենան մասսա-
յականօրէն եւ տիրապետող ցեղերու մէջ : Երբ կ'ը-
սեն թէ երկու տոհմերը կը կուլին եւ կը կոտորեն ,
այդ կը նշանակէ հարւածի մեծ մասը ժողովրդի վը-
զին կ'իյնայ : Անկման երկրորդ պատճառը եղած է
հայկական կառավարութեան թոյլ հիմունքները եւ
թագաւորներու մեծամասնութեան անճարակութիւ-
նը : Հայ թագաւորները սկզբնական շրջաններուն
պէտք էր ստեղծէին ուժեղ պետութիւն մը եւ քանի
մը սերունդ իրար ետեւէ պէտք է շարունակէին այդ
աշխատանքը , սանձելով նախարարներու ախորժակ .
ները եւ պետական դատաւարակութիւն (հարկաւ այն
ժամանակի իմաստով) տային իրենց հպատակ իշ-
խաններուն եւ ժողովրդին :

Տիգրան Մեծի «գէնքի եւ երկաթի» քաղաքա-
կանութեան , որ այնքան յաղթանակներ տարաւ ա-
րեւելքի մէջ եւ այնքան զբաղեցրեց Հռովմէացիներ-
ուն , կը յաջորդէ Արտաւազդ Գ. քանաստեղծ թագա-
ւորը , որ որքան ալ լաւ եւ բարի , բայց զօրեղ պե-

տուրթիւն ստեղծելուն չնպաստեց :

Մենք կրնանք միայն քանի մը թագաւորներու դործերով եւ յաղթանակներով պարծենալ եւ ամօթ դրալ միւսներու համար , որոնք արքունի մեղկ կեանքի մէջ անցուցին իրենց օրերը , նախարարական ցեղեր ոչնչացրին , իրենց թագերը թշնամիներու ոտքերի տակ դրին եւ այսպիսով հնարաւորութիւն չունեցան ներքին ուժեղ կազմակերպութիւն ստեղծել եւ այդ դրութենէն ալ օգտւեցան նախարարները՝ ըմբոստանալով , դաւաճանելով , դաւելով եւ բազմաթիւ միջցեղային կռիւներ մղելով :

Սիւնեաց իշխան մը , առանձնացած Հայաստանի կարեւոր նահանգներէն մէկուն մէջ եւ իր տրամադրութեան տակ ունենալով 19,400 հեծեալ զինուոր մշտական սպառնալիք էր դարձած հայ կառավարութիւններու համար իր անշատողական ձգտումներով , եւ չկար ուժեղ ձեռք մը զսպելու , ենթարկելու եւ հպատակեցնելու :

Նախարարներու անկման երրորդ պատճառը արտաքին տիրապետութիւններն էին , որոնք խառնուելով մեր ներքին կեանքի մէջ գոտութիւններ կը սերմանէին եւ իրենց կողմը քաշելով՝ թագեր , պատիւներ պաշտօններ կը խոստանային ու այսպիսով անոնք ալ կ'այլասեռէին ու աստիճանաբար օտարանալով՝ կը թուլացնէին հայկական կառավարութիւնն ու կը վտանգէին իրենց գոյութիւնը : Օտարներու այդ միջամտութենէն՝ Յոյներու , Հռոմէացիներու եւ Պարսիկներու , առաջ կուգար եւ մեր հին պետական քաղաքականութեան երկւորութիւնը (դուալիզմ) , որի համար ներքին պայքարներն անընդհատ էին եւ

այդ հողի վրայ եղած կռիւները «նօրմալ բնոյթ» կը ստանային : Արեւելքի եւ Արեւմուտքի քաղաքակրթութեան պայքարը հին օրերէն սկսեալ կը շարունակուի մինչեւ մեր օրերը եւ չունեցանք ուժեղ կառավարութեան եւ ինքնատիպ քաղաքակրթութեան երկար ժամանակամիջոց մը՝ այդ երկուսը միացնելու եւ տալու մարդկութեան նոր քաղաքակրթութիւն մը՝ Արեւմուտքի գիտականութեան եւ Արեւելքի ըզգայականութեան խառնուրդ մը :

Ընդհանուր այդ պատճառաբանութիւններէն դուրս կան եւ այլ պատճառներ, որոնք աւելի իրական (կօնկրեալ) բնաւորութիւն կը կրեն — Յուստինիանոս կայսեր բարենորոգումները եւ 705 թւականի Նախիջեւանի կոտորածը :

Չորրորդ պատճառ Յուստինեանոս կայսեր բարենորոգումները : Արեւմտեան Հայաստանը, որի մէջ կը գտնւէին Ծովաց աշխարհը, Բալու, Գէնճ, Ճապաղ-Ջուր, Կարին, Խարբերդի շրջանը, Քեմախ, Երզնկա, Քղի, Դերձան, Սպեր, Սեբաստիա, Մալաթիա եւ այլ շրջաններ (նորագոյն անուններով) որը կը գտնւէր Հռովմէական ազդեցութեան տակ եւ ենթարկւած էր անոր քաղաքակրթութեան, կամացկամաց կը կորսնցնէր իր ինքնատիպութիւնը եւ ազգային կեանքէն հեռու ըլլալով եւ Արշակունեաց թագաւորութեան անկումէն վերջ ինքնազուլի մնալով չկրցաւ դիմանալ կազմակերպւած Հռովմէական պետութեան հարւածներուն : Այդ մասի վրայ Հռովմէացիները նշանակեցին զինուորական հրամանատար — *magistri militum*՝ իրենց ստորաբաժիններով՝ *cluces, comites, rei militaris* եւ ապա քաղաքացիա-

կան մասի կառավարիչ: Այս երկու պաշտօններու նշանակումով այդ շրջանի հայ նախարարներն իրենց իրաւունքներու եւ անկախութեան որոշ մասը կորսնցուցին:

Բաւական ծանր հարկերի տակ դաճելով անոնք տնտեսապէս քայքայւեցան եւ ստիպւած եղան ապրտամբել, եւ, հաւանօրէն, այդ պատճառով ալ հետեւեալ հրովարտակը գրւած է Վաղենդիանոս կայսեր կողմէ — 387 թւականին.

«Այսու կը հրամայենք հիմնական ոսկեգրամը առնել եւ վերադարձնել անոնց, որոնցմէ, կը թւի, ապօրինի կերպով գանձւած է, որպէսզի հին հաստատւած սովորութիւններու համաձայն սատրապները ի նշան հպատակութեան, որ պէտք է ցոյց տրւի Հռովմէական կայսրութեան, պէտք է պատրաստէին քաղերը սեփական միջոցներով՝ հանդիսաւորապէս ներկայացընելու համար մեր Մեծութեան»:

Մի ուրիշ հրովարտակի մէջ, աւելի ուշ թւականով (496), տրւած Անաստաս կայսեր կողմէ, կը շեշտէ հարկերու հաւաքման ձեւն ու ժամանակը: Ահա այդ հրովարտակին պատճէնը—

«... Բոլոր եկամուտները, որոնց մէջ նաեւ այսպէս կոչւած հայկականը, պէտք է մտցրուին մասերով — երեք ժամանակաւ մէջ, այսինքն՝ յունւարի սկիզբը, մայիսի սկիզբը եւ սեպտեմբերի վերջը, որի հետ եկամուտները կը դասաւորւին երեք հաւասար մասերու եւ ոչ մի նոր յետաձգում՝ այդ միջոցին չի տրւիր հարկատուներուն: Ի նկատի առնելով որ հայկական ե-

կամուտները կըլլային երկու պայմանաժամով, կը թոյլատրէի անոնց, որոնք այդպէս վճարել են, եթէ անոնք այդ կը բաղձան, իրենց նախկին սովորութիւնը նախընտրել եւ շարունակել վճարել երկու պայմանաժամով՝ կէս առ կէս եւ երկրորդ մասը մտցնել հետեւեալ ինդէքտի սեպտեմբերին: Բայց եթէ կան կամեցողներ հայկական եկամուտները վճարել եռաբաժիններով՝ ատոնց կը տրւի յետաձգում յետագայ ինդէքտի սեպտեմբեր ամիսը: Նախկին դրութեան պահպանման ատեն վճարումները տեղի կ'ունենան իւրաքանչիւր ինդէքտի սկիզբը, ըստ սովորութեան, ինչպէս եւ կ'երեւի իր իսկ անւանումէն»:

Արեւմտեան նախարարներու եւ կամ անոնց ժողովուրդներու վրայ դրւած այդ հարկերը բաւակա՛նաչափ ծանր էին եւ աստիճանաբար, աննկատ կերպով կը քայքայէին նախարարութեան հիմունքները: Իրերու այդ վիճակին մէջ տեղի կ'ունենան Յուստինիանոսի բարենորոգումները՝ զինւորական եւ քաղաքացիական ձեւերուն, ինչպէս նաեւ հայ կեանքին եւ նախարարութեան վարչական ձեւերուն մէջ:

Յուստինիանոսի գլխաւոր նպատակներէն մինն էր հայերը հռովմէացնել, ձուլել պետութեան եւ իրենց քաղաքակրթութեան հետ եւ այդպիսով ապահով եւ բնական թումբ կանգնեցնել՝ Պարսկական վրտանգներու առաջն առնելու համար: Նա զիտէր նաեւ որ հայ նախարարութեան մեծ մասն աւելի հակւած է դէպի Պարսիկ կառավարութիւնը եւ որ այդ երկու տարրերուն մէջ կայ որոշ կապակցութիւն: Նա

քաջ ծանօթ էր որ իր շրջանի նախարարները ազգակցական եւ արիւնակցական կապերով կապած են Պարսկաստանի տիրապետութեան տակ գտնւած հայ նախարարական տներու հետ եւ որ այդ առնչութիւնը կրնայ որեւէ ատեն վնասակար ըլլալ իր արեւելքի քաղաքականութեան։ Այդ բոլորն իմանալով որոշեց հարւած տալ նախարարութեան եւ նշանակելով զինւորական քաղաքացիական եւ դատական մարմիններ՝ հռովմէացի պաշտօնեաներով, կրճատեց անոնց ունեցած իրաւունքները։ Նա նոյնիսկ չքաշեց զիմել այնպիսի անպատուարեր միջոցներու, որ դժբախտաբար մինչեւ այսօր ալ որդեգրւած է Եւրոպական դիւանագէտներու կողմէ, որ իրեն աւելի կը վարկարեւելին։ Նա նոյնիսկ բանակցեց Պարսից թագաւորներու հետ առաջարկելով — «Հայերը անյուսալից ժողովուրդ են եւ անհնազանդ։ Մեր մէջ կ'ապրեն եւ մեզ կը պղտորեն։ Եկէ՛ք պայմանաւորուենք, ես կը հաւաքեմ իմիններուն եւ կ'ուղարկեմ թրակեա, դուք ալ հաւաքեցէ՛ք ձերոնց եւ ուղարկեցէ՛ք արեւելք։ Եթէ անոնք հոն կորսւին, կը կորսւին թշնամիներ՝ եթէ ըստպանեն, կը սպանեն մեր թշնամիներուն, իսկ մենք կ'ապրենք խաղաղութեան մէջ։ Մինչեւ այն ժամանակ որ անոնք կը գտնւին իրենց երկրին մէջ, մեզի հանգիստ անկարելի է»։

Զբաւականանք այս բոլորով, նա վճռեց նախարարութեան ժառանգական իրաւունքները փոփոխութեան ենթարկել՝ խանգարելու տղամարդկանց յաջորդական տիրապետութեան սովորութիւնը եւ հրատարակեց հետեւեալ հրովարտակը—

Յ Ա Ռ Ա Ջ Ա Բ Ա Ն

«Մենք կը կամենանք նոյնպէս հայերուն, ազատելով նախկին անարդարութիւններէն, ամբողջովին դարձնել մեր օրէնքներուն եւ տալ անոնց համապատասխան հաւասարութիւն:

Գ Լ Ո Ւ Խ Ա.

Վերջերս մենք իմացանք անոնց մօտ գոյութիւն ունեցող անքաղաքակիրթ եւ խստագոյն օրէնքի մասին, որ պատիւ չի բերեր հռովմէացիներուն եւ ոչ ալ մեր պետութեան արդարադատ ոգուն, այսինքն — որ ծնողներուն յաջորդել թոյլատրւած է տղամարդկանց եւ ոչ մի դէպքում կանանց: Ատոր հետեւանքով ալ մենք կը հրամայենք ձեր կամակատար անունով հրատարակութեան տալ այս սրբազան օրէնքը, որ ժառանգութիւնը պէտք է ըլլայ միատեսակ եւ այն բոլորը, ինչ որ հաստատուած է հռովմէական օրէնքներով՝ կանանց եւ տղամարդկանց վերաբերեալ, իր ուժը կը պահէ Հայաստանի մէջ: Ոչ ապաքէն ատոր համար եւ մեր օրէնքները փոխադրւած են հոն, որ իրենց կենցաղավարութեան մէջ անոր հետեւին:

1. Նկատելով որ արդէն անցեալի մէջ տեղի ունեցած գործերը յարուցանելը մեծ դժւարութիւններու հետ կապւած է, մենք կը հրամայենք այս օրէնքի գործադրութիւնը սկսիլ մեր բարեբախտ թագաւորութեան ժամանակներէն եւ այդ շրջանէն ետք մեռնողներու ժառանգութեան հետ վարել համաձայն այս օրէնքի, ի բաց առ-

եալ այն գործերը, որոնք արդէն վճռւած եւ կամ
ոեւէ կերպ կարգադրւած են: Եթէ նման բան տե-
ղի ունեցած է կը հրամայենք իր ուժին մէջ
թողնել եւ ձեռք չտալ:

2. Մենք կը կամենանք որ կանայք ալ բաժին
ստանան տոհմական ունեցւածքէն, վերոյիշեալ
ժամանակէն սկսեալ: Եթէ գտնւին պատահական
մարդիկ, որոնք իրենց դուստրներուն, որոնք
իրենց սովորութեան համաձայն ընդունւած չեն
ժառանգութեան, այնուամենայնիւ կը գրեն իր-
րեւ ժառանգուհիներու, անոնք եւ անոնցմէ ծըն-
ւած երախաները կը մասնակցին տոհմական ու-
նեցւածքի ժառանգութեան:

Վ Ե Ր Զ Ա Բ Ա Ն

Այսպիսով մեր կամքի արտայայտութիւնը, յայ-
տարարւած այս օրէնքով, թող ձեր մեծապայծառու-
թիւնը ջանայ իրականացնել կեանքի մէջ: Մեր բոլոր
օրէնքները ամէն բանի մէջ պէտք է ունենան ուժ եւ
տիրապետութիւն: Ներկայ օրէնքն ալ, որ արդէն
ցոյց տւինք, իր ուժին մէջ կը մտնէ մեր թագաւո-
րութեան սկզբնական շրջաններէն: Բոլոր արդէն տե-
ղի ունեցածները եւ ապագային տեղի ունենալիքները
խստօրէն պիտի դեկլավարւին անով եւ ամէն բանով
հետեւին անոր: (536 թիւ, մարտ 18):»

Յուստինիանոս կայսեր նպատակը հայ ժողովըր-
դին կուլտուրապէս զարգացնել չի եղել, այլ հայ նա-
խարարներու հոգերը՝ ժառանգութեան օրէնքով մը

բաժնեւ, ցրել եւ թոյլ չտալ որ ամբողջ հողը անցնի մեծ որդուն եւ այսպէս նախարարութիւնը մշտապէս պահէ : Այդ խնդրին առթիւ այլ հրովարտակ մ'ալ հըրատարակած է, ճիշդ նոյն ոգով եւ հիմունքներով, որի յառաջաբանը հետաքրքրական ըլլալով՝ թէ ինչպէս քաղցր եւ բարձր սկզբունքներով թոյն կը ներսրսկէ հայ նախարարներու երակներուն մէջ, մէջ կը բերենք :

«Կամենալով որ Հայաստան երկիրն ալ բարեկարգւի եւ ոչնչով չտարբերւի մեր պետութենէն, մենք հռովմէական հաստատութիւններ մտցրինք, փոխելով հայոց հաստատութիւններու նախկին անունները, վարժեցրինք օգտուել հռովմէական կարգուկանոնով որ անոնք ուրիշ օրէնքներ չ'ունենան անոնցմէ բացի, որոնք կը յարգւին հռովմէացիներէն : Մենք անհրաժեշտ դատեցինք այս օրինականացումով չտկել անոնց կեանքի կոպիտ պակասութիւնը, որպէսզի ծնողներէն, եղբայրներէն եւ ազգակիցներէն եղած ժառանգութիւնը, անքաղաքակիրթ սովորութեան համաձայն միայն տըղամարդկանց չպատկանին եւ ոչ երբէք կանանց . այլ այնպէս որ առանց օժիտի կանայք չամուսնանան, եւ իրենց փեսացուներէն չգնուին . այդ խոշոր անքաղաքակրթութեան երեւոյթները մինչեւ այսօր ալ ընդունւած են անոնց մէջ : Ի միջի այլոց նման վայրենի սովորութիւններ միայն անոնց մօտ ընդունւած չեն : Կան եւ ուրիշ ժողովուրդներ, որոնք նոյնպիսի անյարգալից վերաբերմունք ցոյց կուտան դէպի բնութիւնը եւ կը նւաստացնեն կանանց սեռը, իբրեւ թէ անոնք

Աստուծոմէ ստեղծւած չեն եւ կամ թէ ցեղի շարունակման չեն ծառայեր, այլ իրրեւ աննշան եւ անարգւած՝ յարգանքէ դուրս դրութեան :»

Հայոց նախարարներու անկման հիմնքերդ պատճառը փնտռելու է արարական իշխանութիւններու մտածւած ծրագրին մէջ՝ մէջտեղէն վերացնել հայ նախարարներուն : Մինչ այդ անհրաժեշտ է շեշտել նաեւ հանգամանք մը, որ նախարարներու բարոյական արժէքը կ'իջեցնէ եւ միաժամանակ կախման մէջ կը պահէ օտար պետութիւնները, այդ ռոնիկ ստանալն է եւ ատոր փոխարէն պատերազմի ատեն զինուոր հասցնելն է : Արեւմտեան Հայաստանի մէջ ալ այդ սովորութիւնը կար, բայց այնքան տարածւած չէր որքան Արեւելեան շրջանի մէջ :

Դեռ Սասանեաններու ժամանակներէն սկըսեալ հայ իշխաններն ռոնիկ կ'ստանային պետական գանձարանէն եւ ատոր փոխարէն կամ հաւատարմօրէն կը ծառայէին եւ կամ պատերազմի ատեն օգնութեան կը հասնէին : Այդ սովորութիւնը շարունակւեցաւ նաեւ Արարական տիրապետութեան ատեն, երբ Հաշէմ ամիրապետի հրամանով ընդհանուր մարդահամար տեղի ունեցաւ «աշխարհագիր առնել ընդ աշխարհս հայոց վասն ծանրացուցանելոյ զանուր լծոյ ծառայութեան հարկադրութեան» եւ երբ Աշոտ իշխանն այդ առթիւ արքունիք զնաց ատոր համար չը մոռացաւ նաեւ յիշատակել որ երեք տարի է ինչ հայ իշխաններն իրենց հասանելիք պետական ռոնիկն ըստացած չեն : Հաշէմի օրով այդ առկախ մնացած հաշիւը կը մաքրւի : Անոր յաջորդող Աբդլլայի տիրապետութեան օրով (750-775) հրաման տրւեցաւ հայ

նախարարներուն այլեւս ռոճիկ չտալ. ատոր փոխարէն Հայ իշխաններէն կը պահանջէր որոշ քանակութեամբ հեծելազօր՝ իրենց իսկ հաշուով սպառազինւած :

Դրութիւնն այսպէս կը շարունակէր մինչեւ Արարական տիրապետութեան վերջը եւ Հայ նախարարներու մնացորդներն իբր վարձկան, պաշտօնեայ եւ ռոճիկաւոր կը ծառայէին արքունիքին : Մինչ այդ, 705 թւին, Հայ իշխանները խոշոր հարւած կրեցին Վլիթ ոստիկանի օրով (ըստ Ս. Տէր-Մովսիսեանի կաշմ ոստիկանի օրով — 704-717) : Նախարարներու մեծ մասը կանչւեցաւ Նախիջեւան քաղաքը՝ իբրեւ թէ թւահամարի համար (նախարարներու եւ զինուորներու) : Երբ անոնք բոլորն ալ կը հաւաքւին, կը հրաւիրւին տաճարի մէջ, որ եւ հրդեհի կը մատնւին : Անոնցմէ ոչ ոք կրնայ ազատուիլ :

Այդ վայրագ ծրագիրը գործադրւեցաւ միանգամ ընդ միշտ արմատախիլ ընելու Հայ նախարարութիւնները, որոնք յենւած բնական ամբողթիւններու եւ իրենց կուռղ ուժերու վրայ մշտական սպառնալիք դարձած էին Արարական տիրապետութեան :

Վերջացնենք Հայ նախարարութեան համառօտ պատմութիւնը : Ծանրանալով անոր թւական եւ կազմական կողմի վրայ, տալով երկրամասային եւ աւատական բաժանումները, մենք, կրնայ պատահիլ, այն տպաւորութիւնը ձգած ըլլանք, որ նախարարներն ընդհանրապէս բացասական դեր խաղցած են :

Յատկապէս պիտի շեշտել որ քաջասկան այդ դերին հետ, որ կապուած է քանի մը տներու գոյու-

Թեան եւ անւան հետ, հայ նախարարները խաղցած են եւ դրակամ դեր, հանդիսացած են օտար լուծի դէմ պայքարողներէն, եղած են շատ մը ապստամբութիւններու պարագլուխ եւ այդ պատճառաւ ալ հանդիսացած են հայ ժողովրդի դոյուլթեան եւ ազատական տենչանքներու իբր հիմնաքարերը :

—չստ ղհմօղտուհ) մզդմարտեթ նվկտղշտն ճՑ րտնմի
 րտնգղտը տմզղ ղհմզդղտղմշ վշրսղ , (0011-2211) . Ո
 մտտնտփ-թտնեթ , ղզտտ րամզդղտուշմտ մվ : ղրսմ
 -զղղտղմշ վմվտղ ղվհ ճտնզտտտ մմզդղթվտ ղտրտր
 -տջ մվ րզ մրսղ ղտկտմիմզղվղ րզշղվր , մթտզեթղ
 վղ ճնսմրտ , մնսղ նվտմտ , ղսնզթտջ րզշղվր մհրճտմ
 -տտ մի , (. տ . յ) ղվթնտթղղմ րամզմտն նմ-Ց րզ նմ-Լ
 նղտուղտր , մղրվթրստզտտմվտ վղտտողմտղ : ղվհղ
 -րս թրսղթ ցտկտցտնտնտնտղցղ վրգրտ ղմզդրսմտչ
 -նղմ րս ղմզդրվսի նղզմվ : ղզ ճտտը ճհր վրեթմզտտտ
 րտկտտտտղ րսնղղմ մզդրսրտմն ճտնղտ չվթ տտշ
 մմզդմարտեթ րս ղմզդղտղղվ մտրտիզն նղսղղ : հ
 ղտկտղտկտտմ նմտ , տօստրտչ րզհթ մղրվթրստտտ
 նղստղ : րվչմսղշ րամզդրսիտջմտմ րամզդղթվրտեեթ
 նստտտտղմշ րզ ղտզթրսղթ տտղսղ նղզմվ , ղվհ մհո
 -տրեթմզտտտ մմզդղթվտղղ ղվկղտղ վղտտտտմտղ

Վ Ս Տ յ Ո յ Վ Ս

• Վ Պ Վ Ս Ն Վ

մապետ—տանուտէրներ) ձերբակալել: Քանի մը անգամ արչաւելով՝ իր թագաւորութեան ընթացքին, ահագին աւերներ կը գործէ եւ մի անգամ ալ 250 քաղաք կ'աւերէ: Իր յաջորդներն ալ ճիշդ նոյն ճանապարհով եւ նոյն ձեւով իրենց արչաւանքները շարունակեցին՝ աւերելով, քանդելով, գերի վարելով եւ ամբողջ հարստութիւնը գրաւելով: Հայաստանի մէջ գտնուած գլխաւոր տները, թւով 7, առանձին—առանձին դիմադրութիւններ ցոյց կուտային՝ իրենց ազատութիւնը պահպանելու համար, բայց տեւական չէր:

Ուրարտուի Արամ թագաւորը, աւելի խելացի եւ հեռատես ըլլալով եւ տեսնելով անջատ դիմադրութիւններու աննպատակայարմարութիւնը, ջանաց միացեալ ճակատ ստեղծել: Այդ նպատակին հասնելու համար երկու մեծ դժւարութիւններ ունէր՝ Գեքիքիճի՝ ցրած իշխաններու ուժերը միացնելու, եթէ հարկ էր զէնքով եւ արտաքին՝ միաժամանակ դիմագրքաւելու Ասորեստանի յարձակումները: Ուրարտուի եւ Նաիրիի այդ միացման մէջ Սաղմանասար Բ. (860—825) մեծ վտանգ կը տեսնէր եւ ատոր համար ալ վեց անգամ արչաւանքներ գործեց, հարիւրաւոր քաղաքներ կործանեց: Այլ պատեհ առիթ փնտռելով Արամը կրցաւ ցրած ուժերն ի մի գումարել եւ ճակատամարտի մը մէջ փառաւոր յաղթանակ տանել Ասորեստանի ուժերուն վրայ: Այս պարտութենէն վերջ Սաղմանասարը նորէն յարձակեցաւ եւ բազմաթիւ վնասներ տւեց եւ արձանագրութիւններու մէջ ալ հպարտօրէն գրել տւեց «Զոմանս ողջ ողջ գերաններէն կախեցի, եւ զոմանս գերաններուն բոլորտիքը ցիցերու վրայ վարսեցի»:

Հետեւեալ նշանաւոր դէմքը Ուրարտուի պատմութեան մէջ Սարգուր Ա.-ն է (835-820), որ իր նախնիքներու դժած քաղաքականութեան հետեւեցաւ՝ զօրեղ եւ կեդրոնացած պետութիւն մը ստեղծելու համար։ Առաջին անգամ ըլլալով «Արքայից արքայ» կոչւեցաւ եւ իր մայրաքաղաքն ալ Վան փոխադրեց։ Ասորեստանի պետական շրջանները անուշադրութեան չէին կրնար մատնել հիւսիսի մէջ բուն դրած այդ ժողովրդի միացեալ թագաւորութիւնը, որ իրենց գետերու պէս կրնային վար սահիլ եւ իրենց տիրապետութեան սահմանները ողողելով՝ մեծ վնաս հասցնել, եւ մտատանջութեան մէջ ըլլալով՝ վճռեցին յաղթանակով վերջ տալ։ Սարգուր Ա. իր ամբողջ եւ միացեալ ուժով ընդառաջ ելաւ թշնամու գինւորներուն՝ իր նորահաստատ երկիրն ու թագաւորութիւնը պաշտպանելու համար եւ քանի մը փառաւոր յաղթանակներ տարաւ։ Տուրտան-Գարուն-Ասուրի Ասորեստանի հրամանատարը երկրորդ անգամ արչաւանք կազմակերպեց, խորամանկութեամբ եւ քաղաքականութեամբ շրջակայ երկիրները դրակեց եւ երբ հանդիպեցաւ Սարգուրի գինւորներուն՝ պարտեցաւ եւ նահանջեց։ Այս քանի մը յաղթանակներն ալ խոշոր նշանակութիւն ունեցան երկրի քաղաքական կեանքի ամրացման տեսակէտէն եւ Սարգուր Ա.-ն ալ իրաւունք ունեցաւ ինքզինքը կոչելու «արքայ իսպաղիացոց մեծաց, հզօր արքայ երկրի Բիւանայի (Վանի) որ կը բնակի Տուշպա քաղաքը (Տոսպ-Վան)»։

Իսպուինիս արքան, Սարգուրէն վերջ, տիրապետեց երկրին (829-800) եւ Ասորեստանի վտանգը նո-

րէն մէջ տեղն ըլլալով՝ բոլոր իշխաններուն ու թագաւորներուն միացնելով՝ ապստամբութեան դրօշ պարզեց — Շամսի-Ռաման Դ.ի տիրապետութեան օրով: Այս անգամ Ուրարտուն պարտեցաւ եւ Շամսի-Ռամանն իր յաղթանակներն արձանագրելով կ'ըսէ. «Այն ատեն նման որոտացող Ռամմանի մոնչեցի անոնց՝ Սիլարայ ահեղ լեռներէն մինչեւ վար՝ արեւմտեան ծովը. փառաւորութենէս երկիւղ թափեցի անոնց վրայ»:

Ուրարտուի պարտութեան գլխաւոր պատճառներէն մինն ալ այն էր որ իրենց ցեղին պատկանող բոլոր թագաւորներն ալ (Երեւանի, Ղարսի եւ կամ Գանձակի) ուժեղ կապերով միացած չէին: Մինուաւ Ա. թագաւորն այդ ծրագիրն աւելի իրականացրեց՝ բռնի ուժով նւաճումներ կատարելով եւ իր պետութեան սահմաններն ընդարձակեց: Ասորեստանցոց Ռամմանիւրար Գ. արքան այդ վտանգը նկատելով եւ իր իսկ նախնիքներու քաղաքականութեան հետեւելով քանի մը անգամ արշաւեց Ուրարտուի վրայ եւ իր առաջ աւելի զօրեղ եւ կազմակերպւած ուժ տեսնելով՝ պարտւած նահանջեց:

Արգիստիս Ա. Մեծ (780-755) շատ դժւարութիւններու առջեւ դռնւեցաւ՝ ներքին ապստամբութիւններու եւ արտաքին յարձակումներու: Իրեն հըպատակ իշխաններէն շատերը ապստամբեցան եւ Արգիստիս արքան ստիպւած եղաւ 14 տարի այդ ներքին խնդիրներով զբաղիլ: Այդ գործը գլուխ հանելէն վերջ իր հարւածներն ուղղեց Ասորեստանցիներու դէմ՝ զուրս վանելով անոնց զնդերը Հայաստանէն: Սարգուր Բ. (755-730) իր տիրապետութեան չրջա-

նին միեւնոյն քաղաքական երկու դժւարութիւններն ունեցաւ, ինչ որ իր նախահայրերը — ներքին ապստամբութիւնները ճնշել եւ արտաքին թշնամիներու դէմ կռիւլ: Առաջինի մէջ նա բաւական յաջող եղաւ՝ զսպելով բոլոր ապստամբ իշխաններուն եւ հպատակ թագաւորներու ըմբոստացումները: Արտաքին կռիւններու մէջ պարտուեցաւ Թագղաթ Փաղսար արքայի զինւորներէն եւ 73,000 զերի եւ սպանւած մարդ թողնելով պատերազմի դաշտին վրայ՝ ինք փախուստի դիմեց:

Այլ ճակատամարտ մը, 714ին, Ռուսաս Ա.ի օրով, վճռեց Ուրարտուի ճակատագիրը: Ասորեստանցոց Սարգոն Ա.-ի հզօր եւ կազմակերպւած բանակները յաղթանակ տարին եւ հնարաւորութիւն չը տւին Ուրարտուի զարգացման եւ տիրապետման:

Այս բոլոր ընդհարումներն ու պատերազմները, որոնք մղւած էին Ուրարտուի կողմէն՝ իբր ինքնապաշտպանութիւն, մեծապէս նպաստեցին նաեւ Ասորեստանի լայնածաւալ եւ հզօր պետութեան քայքայման եւ անզօր դրութեան հասցնելով՝ հնարաւորութիւն ստեղծեցին Մարաց Կիւքսար Ա.-ի եւ Բաբելոնի Նապուպաղսար արքային՝ Նինւէն կործանել եւ անոր աւերակներու վրայ նոր պետութեան մը հիմքը դնել:

Ուրարտուն ալ թուլացաւ, ընկճւեց եւ քայքայւեց եւ 580 թւին (Ք. ա.) ստիպւած տեղի տւեց Հնդկա-Եւրոպական գաղթականութեան մը, Հայերու հոսանքին:

Գ Լ ՈՒ Խ Ե .

ԱՒԱՆԴԱԿԱՆ ՇՐՋԱՆ

Հայոց Պատմութեան այդ շրջանը, որքան ալ մշուշով պատուած եւ քննական ուսումնասիրութեան կողմից ժխտուած, կը ներկայացնէ հետաքրքրական հիւսւածք մը, որի վրայ ուշադրութիւն դարձնելը մեր պարտականութիւնն է : Մեզի զբաղեցնողը պիտի ըլլայ ոչ թէ պատմական փաստերու ճշտութիւնը, այլ անոնց հոգեբանական արտայայտութիւնները :

Հայկ Նահապետ — Մովսէս Խորենացու տեղեկութեանց համաձայն Հայոց Պատմութիւնն ապրստամբութեամբ կը սկսւի :

Բաբելոնի աշտարակաշինութեան ժամանակ, երբ լեզուներու խառնակութիւն կը տիրէ եւ անհամերաշխ գործունէութիւն առաջ կուգայ, Բէլը, Նոյի որդի Քամի թողը, որ աւելի ուժեղ եւ կազմակերպուած էր՝ իբր ցեղի մը ներկայացուցիչ, կը մտածէ տիրել բոլոր միւս տարրերուն՝ հպատակեցնելով իրեն եւ նոյնիսկ ստիպելով անոնց որ իրեն, իբր Աս-

տուժու, պաշտեն: Հայկ ցեղապետը կ'ըմբոստանայ այդ ամբարտաւանի դէմ: Խորենացին այդ միջադէսը բաւական պատկերաւոր կը ներկայացնէ.

«Այս, ասէ, Հայկ զեղապատշաճ եւ անձնեայ, քաջազանգուր, խայտալին եւ հաստաբազուկ — սա ի մէջ սկայիցն քաջ եւ երեւելի լեալ, ընդդէմակաց ամենեցուն, որք ամբառնային ըզձեռն՝ միապետել ի վերայ ամենայն սկայիցն եւ դիւցազանց: Սա խրոխտացեալ ամբարձ գճեռն ընդդէմ բռնաւորութեան Բէլայ»:

Հայկ նահապետն իր ընտանեօք հանդերձ կը քալէ դէպի հիւսիս եւ կը հաստատուի աւելի ազատ վայրերու մէջ: Բէլը տանել չէր կրնար այս անպատուութիւնը եւ անկարող ըլլալով իրեն հպատակեցնել, կը վճռէ նախ խաղաղ ճանապարհով եւ ապա գէնքի ուժով ենթարկել իրեն: Պատգամաւորներ կ'ուղարկէ Հայկի մօտ եւ կ'առաջարկէ.

«Բնակեցիր ի մէջ ցրտութեան սառնամանեաց. այլ ջեռուցեալ մեղկեա զցրտութիւն սառուցեալ քո հպարտացեալ բարուցդ, եւ հնազանդեալ ինձ՝ կեաց ի հանդարտութեան, որ հաճոյ է քեզ յերկրիս իմում բնակութեան... Եւ ի բաց դարձուցեալ Հայկայ զպատգամաւորսն Բէլայ, խստութեամբ պատասխանեաց»:

Հայկը կը մերժէ ապրիլ հանդարտ՝ հնազանդութեան մէջ եւ կ'որոշէ ապրիլ ազատ՝ կռիւներու մէջ: Բզնունեաց ծովի մօտ երկու բանակներն իրար կը հանդիպին: Հայկ նահապետն իր զինւորներուն հաւաքելով կը խօսի եւ խրախուսելով կ'ըսէ. «Զի կամ մեռցուք, եւ աղիս մեր ի ծառայութիւն Բէլայ

կացցէ. կամ զաջողութիւն մատանց մերոյ ի նա
ցուցեալ, ցրուեսցի ամբոխն, եւ մեք եղիսուք յաղ-
թութիւն ստացեալք»։ Բէլը որ հսկաներու գլուխ
կանգնած էր, եւ կը մտածէր թեթեւ յարձակումով
մը հպատակեցնել Հայկին, կը պարտւի եւ կ'որոշէ
վերադառնալ՝ նոր եւ մեծ պատրաստութեամբ դա-
լու։ Հայկը, յարմար դիրք գրաւելով, կը սպանէ
այդ բռնակալին եւ այսպիսով առաջին ապստամբու-
թիւնը յաղթանակով կը վերջանայ։

Արամ Նահապետ. — Հայկի սերունդը շատ կ'ա-
ծէր եւ կը տարածէր երկրի զանազան մասերը՝ դը-
րաւելով բարեբեր հովիտները։ Անոնք իրարմէ բա-
ւական հեռու ըլլալով եւ բաժանւած, անկարող էին
միայնակ դիմադրել արտաքին թշնամիներու, եւ մա-
նաւանդ Մարերու, յաճախակի յարձակումներուն։
Կարիք կար կազմակերպւելու եւ միացեալ ուժերով
դիմադրելու թշնամուն։ Եւ ահա Հարմայի որդի Ա-
րամը (Ք. ա. 1300 տարի) կարող կ'ըլլայ բոլոր ու-
ժերը միացնել եւ 50,000 բանակ մը կազմել։ Իր կեդ-
րոնական ղեկավար սկզբունքն էր — «Լաւ համարէր
գլխանելն ի վերայ հայրենեացն, քան թէ տեսնել
գորդիս օտարածնաց կռիւելով զսահմանս հայրենիս,
եւ հարազատից արեան նորա տիրել արանց օտարա-
ծնաց»։

Ինքնապատշաճութեան համար կազմւած այդ
առաջին փորձն ուղղւեցաւ Մարաց Նիւքեար Մարէս
իշխանին դէմ, որ չարաչար պարտուեցաւ եւ գերի ըն-
կաւ հայերու ձեռքը։ Արամ Մարէս իշխանին զամել
տուաւ Արմաւիր քաղաքի աշտարակներէն մէկէն՝ իբր
նշան իր յաղթութեան։ Ապա իր զէնքերն ուղղեց Ա-

սորւոց Բարչամ իշխանին դէմ, որ եկած էր իր նախահայր Բէլի վրէժը լուծելու, եւ յաղթելով փախցուց մինչեւ Ասորեստանի դաշտերը: Երբորդ թշնամին Կապադոկիոյ Պայապիս Քաղեայ իշխանն էր «որ բռնացեալ ունէր զմիջոց երկուց ծովուց մեծամեծաց. զՊոնդուն եւ զՈվկիանոս»: Արամ 40,000 հետեւակի եւ 2000 ձիաւորի գլուխ անցած կրցաւ յաղթել թշնամուն եւ հալածել, փախցնել մինչեւ Միջերկրականի կղզիներէն մին:

Արա Գեղեցիկ, որ հանդիսացաւ ընտանեկան պատին ու սրբութիւնը պահպանողներէն մին: Այդ ըմբոստութիւն մ'էր, բարոյական հողի վրայ, որ գուցէ շատերու կարծիքով պէտք չէր, բայց մենք այսօր այդ ընդվզումն հպարտութեամբ կը յիշենք: Ասորեստանի թագաւոր Նինոսի մահւնէ վերջ դահ կը բարձրանայ իր կին Շամիրամը: Աշխարհակալ այս թագուհին Մարաստանը, Պարսկաստանը գրաւելէն վերջ որոշեց տիրանալ Հայաստանին: Լսելով Արայի գեղեցկութեան մասին, թագաւորական որբեւայրին մտադրեց ամուսնանալ Հայոց Նահապետի հետ, բայց մերժում ստացաւ: Խորենացին կը գրէ.

«Բայց վաւաչն եւ այն բորբորիտն Շամիրամի բազում ամեաց լուեալ զգեղեցկութենէ նորա, ցանկայր հասանել... առաքէ հրեշտակս առ Արայն գեղեցիկ՝ ընծայիւք եւ պատարագօք, բազում աղաչանօք եւ խոստմամբ պարգեւեաց, դալ առ նա ի Նինուէ, կամ առնուլ կնութեան եւ թագաւորել ի վերայ ամենայնի՝ որոց տիրէր եւ Նինոս, եւ կամ կատարել զկամս ցանկութեան նորա»...

Կատղեցաւ արեւելքի թագուհին եւ մեծ բանա-
կով յարձակում գործեց Հայաստանի վրայ, աւրեց
շատ զիւղեր, մեծ վնաս հասցրեց երկրին եւ ջախջա-
խեց հայերու փոքրաթիւ բանակը: Արա գեղեցիկն
ալ, որի սիրոյ եւ պատուոյ համար կը կռէին Հայոց
քաջերը, իբր հասարակ զինուոր առաջ նետուեցաւ եւ
սպանեցաւ: Այսպիսով պատւի առաջին պաշտպա-
նութիւնը կը վերջանայ հայերու կատարեալ պար-
տութեամբ:

Տիգրան Ա. (535-525). — Ըստ աւանդու-
թեան Տիգրանն էր որ գլուխ բարձրացրեց
Մարաց թագաւորութեան դէմ: Խորենացին
Տիգրանին կը ներկայացնէ իբր տիպար անձնաւորու-
թիւն մը. «Սարտեաշս այս եւ աղերեկ ծայրիւ հերաց
Երուանդեանս Տիգրան, երեսօք դունեան եւ մեղ-
ուակն, անձնեայն եւ թիկնաւէտն, առոյգարարձն եւ
գեղեցկոտն, պարկեշտն ի կերակուրս եւ յըմպելիս,
եւ ի խրախճանութիւնս օրինաւոր... եւ ի ցանկու-
թիւնս մարմնոյ. մեծիմաստն եւ պերճաբան եւ յամե-
նայն որ ինչ մարդկութեան պիտանի»: Նա իմաստուն
կառավարող էր եւ յարգւած ժողովրդէն: Այդ ժա-
մանակ Մարաց Աթահակ թագաւորը, տեսնելով որ
Տիգրանը եւ Պարսից Կիւրոս թագաւորը միացած են
եւ զգալով որ Դաշնակցութիւնը վնասակար է իր
տիրապետութեան, մոգերու խորհրդով ամուսնա-
ցաւ Հայոց թագաւորի քրոջ՝ Տիգրանուհու հետ, աշ-
խատելով վերջինիս միջոցով վերջ տալ Տիգրանի
կեանքին եւ Կիւրոսին ալ թուլացնել: Դաւադրու-
թիւն մ'էր այդ, արեւելեան ստոր դաւադրութիւն, ո-
րի դէմ պաշտպանելու համար Տիգրանը, իր քրոջ

հաղորդած տեղեկութիւններու հիման վրայ, բազմաթիւ զօրքերով դնաց Մարաստանի սահմանագլուխը, Աթազահի «պետական խնդիրներու շուրջ խորհրդակցելու» իբր պատասխան: Այդտեղ երկու բանակներու միջեւ ընդհարում տեղի ունեցաւ եւ Տիգրանը փառաւոր յաղթանակ տարաւ իր փեսայի վրայ՝ սպանելով անոր: Զգուշական միջոց մ'էր այդ, որ ձեռք առաւ Տիգրանը՝ ինքնապաշտպանութեան համար եւ կրցաւ գէնֆի միջոցաւ խափանել այդ դաւադրութիւնը:

Այս պատմութեան մէջ անգամ մենք կը տեսնենք մեր արտաքին քաղաքականութեան երկւորութիւնը՝ (դուալիզմ) ըլլալով Մարաց տիրապետութեան տակ եւ բաղձալով ազատութիւն ձեռք բերել, կը զինակցինք անոր եւ ուժեղ պետութեան մը՝ Պարսկաստանի հետ:

Գ Լ ՈՒՆ Զ.

ՀԱՅԿԱԶԵԱՆ ՇՐՋԱՆ

Աւատական շրջանի համառօտ եւ դէպքերու ամփոփ նկարագրութենէն վերջ անցնինք աստիճանաբար՝ աւելի ճշտած գործերու եւ դիմադրութիւններու :

Երւանդ Ա. — (580—535), որի օրով Հայաստանը կը գտնէր Մարաց տիրապետութեան տակ : Երւանդըն ինքը թագաւոր էր՝ դրամ կտրելու եւ մահաւան պատիժ տալու իրաւասութիւններով, ինչպէս նաեւ իր զօրքերու ընդհանուր հրամանատարն էր ու իր շրջակայ փոքրիկ թագաւորներու դէմ կրնար պատերազմ յայտարարել : Այնուամենայնիւ նա Մարաց տիրապետութեան տակ էր եւ հարկատու, անոնց կողմէն իբր Սատրապ անւանւելով : Հայ թագաւորը, օգտուելով Կիւքսար Ա.—ի յաջորդ Ափղահակի օրով եղած ապստամբութիւններէն եւ յուզումներէն, ազատութեան դրօշը պարզեց եւ քանի մը անյաջող կը-

ռիւններէ վերջ հարկադրեցաւ հպատակիլ, 50 տա-
ղանդ (50,000 տօլար) տուգանք վճարել, ամբողջներ
չինելէ հրաժարիլ եւ իր զօրքերով ալ օգնութեան
հասնիլ Մարաց՝ արտաքին թշնամիներու դէմ :

Տիգրան Ա.-ի մասին եղած պատմութիւնները
ցոյց կուտան որ ինք զինակցած է Մարաստանի Կի-
աքսար Բ.-ի քրոջ որդի Կիւրոսի հետ : Նա իր մաս-
նակցութիւնը բերած է Բաբելոնի, Եգիպտոսի, Լիւ-
դիոյ եւ Սպարտայի թագաւորներու դաշնակցու-
թեան, ուղղած Մարաց դէմ, կործանման մէջ՝ 20,-
000 հետեւակներով : Անոր հետ եղած է նաեւ Եմբաս
Հայոց սպարապետը՝ 4000 զինուորներով : Ատկէ բա-
ցի նա օժանդակած է Կիւրոսին՝ Լիւդացոց եւ Բա-
բելոնի պետութիւնները կործանելու : Այդ կը նշանա-
կէ որ Տիգրանի օրով Հայաստան աւելի ազատ եւ ան-
կախ եղած է՝ կամ ապստամբութեան միջոցաւ եւ
կամ Կիւրոսի սկզբնական քաղաքականութեան շնոր-
հիւ՝ բարեկամ ըլլալ Հայոց միւս պետութիւնները
տապալելու համար : Պարսկաստանի հետ ունեցած
այս բարեկամութիւնը շուտով փոխեցաւ քօնամու-
թեան, Դարեհ Ա. Պարսից արքայի օրով :

Հայերու ապստամբութիւնը. — Տիգրան Ա.-էն
վերջ ո՞վ յաջորդեց — յայտնի չէ : Դարեհ Վչտաս-
պեանի արձանագրութիւններէն կ'երեւայ, որ 521-
484-ի իր տիրապետութեան ատեն, հայերը շատ ան-
գամ ապստամբեցան : Դարեհի օրով իր երկրի զա-
նազան մասերու մէջ ապստամբական շարժումներ
սկսան եւ ատոնց միացան հայերը : Իր արձանագրու-
թիւններուն մէջ կ'ըսէ. «... Յետոյ Հայաստան ղըր-
կեցի Հայ մը, իմ Դաեարսէս անուն ծառաս, եւ այս-

պէս պատուիրեցի անոր. —

«Գնա՛ եւ խորտակէ այն ապստամբ ժողովուրդը, որ չի հնազանդիր ինձ :

Դաեարսէս զնաց Հայաստան նուաճելու» :

Այստեղ մենք գործ ունինք երկու դէպքերու հետ — Հայկական ապստամբութեան եւ հայի մը դաւաճանութեան հետ : Հայերը Դաեարսէսի դէմ կը ցցւին եւ երեք ճակատամարտներու մէջ ալ՝ Զուզա, Տիգրանարերդ եւ Ուրյամա ամրոցի շրջաններում, չեն պարտուիր : Դարեհ կը փոխէ իր հրամանատարը եւ անոր տեղ կը նշանակէ Վաւիսէս անունով Պարսիկ մը, որ հայերու հետ կուի բռնեցաւ Ասորեստանի Իզիդու անունով տեղի մը վրայ : Այս անգամ ալ ապստամբները չընկճեցան եւ բանակները, հինգերորդ անգամ ըլլալով, իրար հանդիպեցան Աւտիյարա տեղը, Հայաստանի մէջ, ուր հայերու կորուստն եղած է 2045 սպանւած եւ 559-ալ զերի բռնւած :

Եւրոպա եւ Ասիա. — Այս ժամանակներն էր որ Յունաստանը կը սկսւի հետաքրքրւիլ Ասիայի մէջ գտնւած իր արեւակիցներով եւ այդ պատճառով ալ տեղի կ'ունենան Յոյն-Պարսկական կռիւները, որոնք մօտ կէս դար կը տեւեն (500-449) : Այդ պատերազմներու պատճառներէն մին հանդիսացաւ Փոքր Ասիայի մէջ գտնւած յոյներու ապստամբութիւնը՝ Պարսից տիրապետութեան դէմ : Այս վերջինները ճնշեցին ապստամբութիւնը, կործանեցին քաղաքները, սպանեցին չատերուն եւ մնացած ժողովուրդին ալ զերի տարան : Այդ պատերազմները տեղի կ'ունենան Դարեհի, ինչպէս նաեւ անոր յաջորդ Քսերքսէսի օրով : Յոյները երբեմն յաղթանակներ տարան եւ եր-

բեմն ալ պարտւեցան : Այդ կռիւներու ատեն հայերը երկու կրակի մէջ էին՝ Արեւմտեան քաղաքակրթութեան ներկայացուցիչ եւ իրենց ցեղակից Յոյներու եւ Արեւելեան բռնակալութեան : Քսերքսէսի պատերազմներու ատեն, երբ հայերն իրանք ալ անկախութենէ զրկւած էին, հայկական դուռդ մը կար՝ Փոլագացիներու պէս գինւած եւ կուելիս Յունաց դէմ :

Այս դէպքէն վերջ Պարսիկներն ալ իրենց ուշադրութիւնը դէպի Եւրոպա կը դարձնեն, քանի մը անյաջող արշաւանքներ կը կազմակերպեն՝ Յունաստանին տիրելու համար եւ, ի վերջոյ, այնքան առաջ կ'երթան, որ կը միջամտեն նաեւ Յունական դործերուն՝ նպաստելով Սպարտացիներուն նւաճել Յունաստանը :

Շուտով Սպարտացիներու եւ Պարսիկներու մէջ ալ պատերազմ կը ծագի՝ միջամտելով Պարսկական պալատական չըջաններու վէճերուն մէջ : Այդ ատենները կ'ըլլայ Քսէնէփոնի 10,000-ի մասնակցութիւնը եւ պատմական նահանջը : Յոյները, բուն իրենց երկրին մէջ, գլուխ էին բարձրացրել Սպարտացիներու դէմ եւ վերջիններս ստիպւած Պարսկաստանի հետ հաշտութիւն կը կնքեն՝ 387 թւին, անոնց քողնելով Փոքր-Ասիայի յունական գաղութները եւ փոխարէնը զինուորական ոյժ ստանալով Պարսիկներէն՝ իրենց գերիշխանութիւնը Յունաստանի վրայ պահելու դիտումով :

Այս փոքրիկ միջանկեալ պատմութիւնը մէջբերելու նպատակն էր ցոյց տալ այդ ժամանակընէ ըսկըսեալ մինչեւ մեր օրերը եղած միանման քաղաքականութիւնը Արեւմտեան տիրապետութիւններու

կողմէն՝ գոհել Ասիայի քրիստոնեաներուն՝ Արեւելքի բռնակալներուն յանձնելով եւ ատով ապահովելով իրենց ներքին խաղաղութիւնը :

Մակեդոնական տիրապետութիւն .— Մեծ Մակեդոնացին, Ալէքսանդր, տարած աշխարհակալական ձգտումներով եւ յատկապէս փափաք ունենալով տիրել Պարսկական լայնածաւալ կայսրութեան, 35,000 լաւ եւ ղեմացկուն զինուորներով ճամբայ ելաւ Ասիա եւ ճանապարհին տիրանալով Պարսկաստանին, Սիւրիային, Երուսաղէմին, Եգիպտոսին, Բաբելոնին՝ անցաւ դէպի Հնդկաստան : Ըլլալով իր մեծ ուսուցչի՝ Արիստոտէլ փիլիսոփայի մեծ աշակերտը՝ նա իր յաղթանակներուն հետ կը տարածէր նաեւ յունական քաղաքակրթութիւնը : Նա, սակայն, երկար չկարողացաւ ապրել եւ Բաբելոնի մէջ մեռնելով, իր հսկայական կայսրութիւնը երեք մասի բաժնեցաւ, իր երեք Դիադոխներու (յաջորդներու) միջեւ : Հայաստանը, ուրիշ արեւելեան պետութիւններու հետ միասին, երկուսի բաժնեւելով՝ արեւմտեան եւ հարաւային, կառավարւեցան Փրատափէրնէս եւ Նէոպլտոլէմէոս զօրավարներով : Վերջինս հայերուն շատ կը նեղէր եւ կը հալածէր : Հայերն անկարող էին տանել այդ բոլոր բռնութիւնները եւ ահա անոնք, օգտուելով Կապադովկիոյ Արիարաթ հալածական դահաժառանգի խորհրդներէն, ապստամբեցան : Արտուարդ Հայկազն իշխանն անցաւ ժողովրդի գլուխը եւ միացեալ ուժերով դուրս քշեցին եւ հալածեցին Նէոպլտոլէմէոսին :

Այս ապստամբութիւններու շնորհիւ էր որ երբ Իպսոսի հռչակաւոր ճակատամարտէն վերջ Հայաս-

տանն ընկաւ Սելեւկեան իշխանութեան ներքոյ, ստրուկ եւ ճնշած դրութեան մէջ չէր, այլ աւելի ազատ եւ Արտուարդ Հայ իշխանն ալ կը կառավարէր երկիրը՝ փոխարքայ տնտեսով:

Անկախ ըլլալու ձգտումը շատ բնական երեւոյթ էր եւ ահա 247-197 թւականն ապրող Արտաւազդ քաջ իշխանը նորէն ապստամբեցաւ, Անտիոքոս Գ.-ի բազմաթիւ պատերազմներէն օգտուելով եւ չնայած այս անգամ պարտուեցաւ եւ խոստացաւ հարկ վճարել, բայց այդ ձգտումն անցաւ իր յաջորդներուն՝ Արտաշէսին, որ Մեծ Հայքի կառավարիչ էր եւ Ձաբեհին, որ Փոքր Հայոց եւ Ծովաց իշխանն էր: Այս երկուքն ալ օգտուելով Անտիոքոս Մեծի հռովմայեցւոց հետ ունեցած պատերազմէն, ապստամբեցան, գլուխ բարձրացրին իրենց տէրերու դէմ եւ յաջողութիւն ունենալով՝ կարողացան վերջնական անկախութիւն ձեռք բերել՝ Հռովմէացիներու հետ դաշն կապելով:

Այսպիսով հայերն յաջորդաբար ընկնելով Պարսից, Մակեդոնացւոց, Սելեւկացիներու տիրապետութեան տակ, չընկճւեցան, այլ ապստամբական շարժումներով, շատ զոհեր տալով եւ արիւն թափելով՝ կարողացան ձեռք բերել իրենց ազատութիւնը եւ նոյն իսկ սկսիլ աշխարհակալութեան՝ Արտաշէսի օրով:

Արտաշէսի օրով Հայաստանը բաւական բարգաւաճ վիճակ ունեցաւ, սահմաններն ընդլայնւեցան, նոր հողեր գրաւեցան, երկիրն ազատեց արտաքին յարձակումներէ եւ ըլլալով ապահով վիճակի մէջ՝ կարողացաւ մտաւորապէս եւ տնտեսապէս բարգաւաճիլ:

Անոր յաջորդող Արտաւազդը, նախանձոտ եւ մեղկ բնաւորութեան տէր, չկարողացաւ իր հօր քաղաքականութիւնը շարունակել եւ Պարթեւներն օգտուելով այդ հանդամանքէն, հրաժարեցուցին զինքը եւ անոր տեղ դահ բարձրացուցին Տիգրան Բ.-ը. (149-123) :

Այս հայկազն թագաւորի օրով էր որ Փիւնիկեցւոց նշանաւոր զօրավար Աննիբալը, Հռովմայեցիներէն հալածւելով ապաստանեց Հայոց արքունիքը :

Անոր եւ իր յաջորդ Արտաւազդ Բ.-ի (123-95) օրով քաղաքական նշանակալից դէպքեր չպատահեցան եւ ապա ուրեմն բարւօք է որ մենք անցնինք Տիգրան Մեծի — Հայկական Կայսրութեան շրջանը :

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԿԱՅՍՐՈՒԹԻՒՆ

Տիգրան Մեծ (94-55). — Յունական եւ Մակեդոնական տիրապետութիւններէն վերջ երեւան կուգայ Հռովմը, որ դեռ նոր կազմակերպւող պետութիւն մ'էր ու յայտնի իր ներքին քաղաքացիական կռիւներով : Հռովմի բնակիչները, ամբողջ Իտալիան գրաւելէն վերջ մտադրեցան տիրանալ նաեւ Միջերկրականի մէջ գտնւած Սիլիկիա կղզուն, որ Կարդագէնացւոց սեփականութիւնն էր (Փիւնիկացւոց պետութեան, որ կը գտնւէր Միջերկրական ծովի արեւելեան մասի վրայ) : Այդ պատճառով ալ պատերազմ ծագեցաւ այս երկու պետութիւններու միջեւ, որ երկար տարիներ տեւեց եւ այդ պատճառով ալ Հռովմէացիները շահագրգռեցան Ափրիկէի եւ Փոքր Ասիայի հողամասերով : Այդ պատերազմերն աւելի խիստ եւ շարունակական բռնոյթ կրեցին Փիւնիկեցւոց զօրավար Հաննիբալի օ-

րով, որ մեծ վտանգ կը սպառնար Հռովմին եւ վերջինս լրջօրէն մտածելով կըցաւ դիմադրել, յաղթել եւ ի վերջոյ խորտակել Կարթագէնը: Այդ ատեններն էր որ Սիւրիայի Անտիոքոս Մեծ թագաւորը պաշտպանութեան ելաւ Կարթագէնիին՝ և Հռովմէացիներն անոնց հետ ալ զարնւելով կամաց-կամաց մօտեցան Հայաստանին: Աւելի ուշ Հռովմէացիներն ընդհարւեցան Պոնտիական թագաւոր Միհրդատ Զ-ի հետ, որ մեծ ատելութիւն ունէր դէպի Հռովմէացիներն ու խտլացիները եւ այդ պատճառով ալ հրաման տւեց ջարդել բոլորին, որոնք Փոքր Ասիայի մէջ կը գտնուէին եւ այդ հրամանին իբր հետեւանք 80,000 հոգի սպանւեցան: Հռովմն ալ քաղաքացիական կռիւներով զբաղւած էր — Մարիոսի եւ Սուլլայի հակամարտութեամբ:

Իրենց ներքին խնդիրները կարգադրելէն վերջ, Հռովմը իր գլխաւոր ուշադրութիւնը դարձրեց Փոքր Ասիոյ վրայ՝ ջախջախելու Միհրդատի եւ Տիգրան Մեծի զինակցութիւնը: Այս է համառօտ պատմութիւնն այդ կռիւներու: Տիգրան Մեծ Միհրդատի փեսան էր՝ անոր աղջիկ Կղէոպատրան կնութեան առնելով: Ատկէ բացի անոնք ունէին նաեւ իրենց չահերը — տիրապետութեան ձգտումները, եւ այդ նպատակով ալ իրենց դաշնագրութիւնն ունէին կազմած, որի հիման վրայ Տիգրանն իր տիրապետութիւնը պիտի տարածէր Ասորիք եւ Միջին Ասիան ու պիտի ըստանար «աւարը, գերին եւ գանձերը», իսկ Միհրդատը պիտի ունենար Փոքր Ասիան եւ Սեւ Ծովի ափերը, ինչպէս նաեւ զբաււած այլ երկիրներ:

Հռովմէական կռիւներէն բացի, որոնց մէջ Ա-

սիրոյ հզօրագոյն թագաւորները երբեմն յաղթեցան եւ երբեմն ալ յաղթանակ տարին՝ հասնելով մինչեւ Յունաստան, Տիգրանն իր տիրապետութեան սահմանները տարածեց դէպի արեւելք եւ հարաւ՝ դրաւելով շրջակայ բոլոր երկիրները։ Անոր տիրապետութեան տակ ընկան Ծովքը, Կորտուաց երկիրը (Հայաստանի մասերն էին), Ասորիքը, Սելեւկեան թագաւորութիւնը, Տիւրոս Դամասկոս, Սիւրոն, Արաբական ցեղեր, դաշտային Կիլիկիա (Սիս, Ատանա, Տարսոն), Մելիտինէն, Կեսարիան, յունական 11 քաղաքներ, դրաւեց Մծբին, Արբեղա, Նինէ, Եգպատան։ Ընկճեց Պարթեւներու եւ Մարաց թագաւորութիւնները եւ այսպիսով Ասիրոյ ամենէն հզօրագոյն կայսրը եղաւ։ Վրաստանն ու Աղւաններն ալ ենթարկեցան անոր։

Տիգրանի յաղթանակները եւ Հռովմէացիներու հետ ունեցած պատերազմները, քաղաքական նշանակութիւն ունենալէն բացի, քաղաքակրթական ազդեցութիւն ալ ունեցան՝ առեւտրական, դրական, ճարտարարւեստական զարգացումներու տեսակէտէն։

Տիգրան Մեծ, որ մինչեւ խոր ծերութիւն ապրեց, իր որդիներու դաւադրութեան ենթարկեցաւ։ Անդրանիկ որդին — Զարքադրէս, միացած քանի մը հայ մեծամեծներու հետ, դաւադրութիւն կը կազմէ եւ կը մտադրւի սպանել հօրը, անոր դահին տիրանալու համար։ Նա չի յաջողիր եւ կուի մէջ կը սպանւի։ Երկրորդ որդին՝ իր եղբօր թաքուն նպատակներն ունենալով, սպանութեան միջոցներէն կը խուսափի եւ պատեհ առիթ կը փնտռէ, որ իր կամքէն անկախ

հայրը մեռնի: Օր մը, երբ Տիգրան Մեծը ձիուց վար կ'ընկնէ, իր միջակ որդին ջանք չի թափեր հօրն ազատելու, այլ յայտարարելով որ հայրը մեռած է՝ ինքզինքը թագաւոր կը հռչակէ: Տիգրան կ'առողջանայ եւ կը հրամայէ իր որդուն գլխատել: Կրտսեր որդին, որ իր հօր ամենէն սիրածն էր եւ օրինաւոր գահաժառանգը, կը տեսնի որ հայրը երկար կ'ապրի եւ համբերելով՝ կ'օգտւի թագաւոր հօր բացակայութենէն ու կ'ապստամբի: Հօր եւ որդու մէջ կռիւ տեղի կ'ունենայ եւ վերջինս պարտւելով կը փախչի Պարթեւներու թագաւորի՝ իր աներոջ մօտ: Հրամատ Պարթեւաց թագաւորը, իր փեսայի դրդումով, կը պաշարէ Արտաշատ մայրաքաղաքը եւ քիչ անց զօրքի մէկ մասը թողնելով փեսային՝ ինք կը վերադառնայ Տիգրոն: Տիգրան Մեծ չկարողանալով տանիլ այս անարգանքը, կռւի կը բռնւի իր որդու հետ եւ չարաչար պարտելով փախուստի կը մատնէ: Դաւադիր որդին կը շարունակէ իր գործողութիւնները եւ, անցնելով Հռովմէացի նշանաւոր զօրավար Պոմպէոսի կողմը, կը խոստանայ իր հայրն ու հայրենիքը մատնել՝ եթէ միայն Հայաստանի գահն իրեն տրւի:

Արտաւագդ Գ. — (55-34) — Բանաստեղծ էր այս թագաւորը եւ հելլենական գրականութեան սիրահար: Քաղաքական կեանքի մէջ աննշան դիրք կը գրաւէ եւ միշտ ալ Հռովմէական եւ Պարթեւական ըսպառնալիքներու տակ կ'ըլլայ: Հռովմէացի նշանաւոր զօրավար Անտոնիոսի օրով, երբ ան պարտւեցաւ Պարթեւներէն եւ անհրաժեշտ էր որ պարգերես ելնէր Եգիպտոսի իր սիրուհի, Կլէոպատրայի առաջ, նա իր յաղթւելու ամբողջ յանցանքը նետեց Հա-

յոց Արտաւազդ թագաւորի վրայ եւ ամէն հնարք մը տածեց զայն պատժելու համար : Անգամ մը Անտոնիոսը ճաշի հրաւիրեց հայոց թագաւորը, որն զգուշացաւ ծուղակ ընկնելէ : Ի վերջոյ Անտոնիոս Հայաստան մտաւ եւ իր ներկայացուցիչներու միջոցաւ նորէն հրաւիրեց հայոց թագաւորին՝ տեսակցութեան եւ այս անգամ յաջողեց : Հայերը վիրաւորաւ զգացին : Անոնք մտադրեցան իրենց պատիւը փրկել եւ չնայած փոքրաթիւ եւ անկազմակերպ էին, Արտաւազդի որդի Արտաշէսին թագաւոր կը հռչակեն եւ կ'ապստամբին Անտոնիոսի դէմ : Փորձն անյաջող կ'անցնի եւ հայերը կը սլարուին : Շղթայակապ թագաւորը Յգիպտոս կը տարւի, ուր Հռովմէացի զօրավարը կը ստիպէ Արտաւազդին՝ իր ընտանիքով միասին երկրպագել Կղէոսպատրային եւ զայն «Թագուհիներու թագուհի» կոչել : Բանտարկեալները կ'ընդգիմանան եւ իրենց ազատութեան կաշկանդում անւանելով, ինչպէս նաեւ իրենց զգացմունքներու վիրաւորանք, կը հրաժարին այդ ստորնութենէն եւ բարւօք կը համարեն մնալ բանտի կապանքներու մէջ : Ամենէն վերջ Արտաւազդ կը գլխատւի :

Արտաշէս Բ. — (34-20) Իր հօր սոսկալի մահը մոռնալ չէր կրնար : Նա ամէն կերպ կ'աշխատէր վրէժխնդիր ըլլալ Հռովմէացիներէն եւ ատոր համար ալ միացաւ Պարսից Հրահատ Դ. — ի հետ, ջախջախեց Մարաց ուժերը եւ անցաւ Հայաստան : Նա իր հօր վրէժը լուծեց Հայաստանի եւ Մարաստանի մէջ մընացած Հռովմէական շատ զինուորներ սպանելով :

Հայաստանի մէջ, սակայն, երկու ուժող կուսակցութիւններ գոյութիւն ստացան՝ Արեւելեան

Պարթեւական, որի տեսակէտն էր դաշն կապել միշտ հարեւան պետութիւններու հետ եւ թոյլ չտալ որ «դրսէն»՝ Եւրոպայէն դան եւ իրենց երկիրը գրաւելով՝ ստրկութեան մէջ պահեն ամբողջ երկիրը, եւ երկրորդը՝ Արեւմտեան Հռովմէական, որոնք զգալով նոր երկիրներու քաղաքակրթութիւնը եւ հասկընալով անոնց ուժի գերակշռութիւնը՝ համաձայն էին բարեկամ մնալ Հռովմէացիներու հետ։ Ատոնք շատ լաւ կազմակերպած էին եւ ունէին իրենց բազմաթիւ հետեւորդները, որոնք ամէն ըրպէ պատրաստ էին որեւէ դաւադրական ձեռնարկի մասնակցելու։

Հռովմի Օգոստոս կայսրն ամէն կերպ ջանաց Արտաշէսի կրտսեր եղբօրը դնել Հայոց գահի վրայ, որովհետեւ նա մեծցած էր Հռովմէական պալատի մէջ եւ շատ համակրական հակումներ ունէր դէպի իրենց։ Այդ նպատակին հասնելու համար մեծ բանակ կազմել տւեց եւ իր որդու հրամանատարութեամբ Հայաստան ուղարկեց՝ Արտաշէսը գահընկէց ընելու։ Այդ աշխատանքին ալ պէտք չգգացին Հռովմէացիները, որովհետեւ Հայաստանի մէջ գտնւած իրենց կողմնակիցներն արդէն դաւադրութեամբ սպանած էին։

Այնուհետեւ պայքարն աւելի կը սաստկանայ երկու կուսակցութիւններու միջեւ։ Անոնցմէ ամէն մէկը կը ջանայ իր թագաւորական թեկնածուն առաջ տանել՝ յենւած դրսի իրենց համակիր պետութիւններու զինուորական ուժին վրայ եւ եթէ անկարելի ըլլար՝ դաւադրութեամբ կը սպանէին։ Արտաշէսի մահընէ ետք տարի մը (20-19) թագաւորեց Տիգրան Դ. — որ Հռովմէական թեկնածու էր։ Ապա գահ բարձրացաւ, շնորհիւ Արեւելեան կուսակցութեան

ըմբոստութիւններուն, Տիգրան Ե. (19-1), որ Պարթեւասէր էր :

Այսպիսով մեր երկիրը, կորցրած Տիգրան Մեծի հզօրութիւնը, դարձաւ երկու պետութիւնների միջեւ իբրեւ դիւանագիտական խաղերու առարկայ եւ հետըզհետէ աւելի թուլանալով կորսնցրեց իր ազգային թագաւորական սերունդն ալ եւ մնաց օտար տիրապետութեան տակ :

ՕՏԱՐ ՏԻՐԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆ

Արտաշէսի հարստութիւնը վերջանալէն յետոյ, հայերը կը մնան առանց սեփական կառավարութեան եւ ենթակայ Հռովմէական, Պարթեւական եւ Վիրական քաղաքական դաւերուն : Զունենալով միաձոյլ իշխանութիւն, անոնք երկու հոսանքի կը բաժնւին— պահպանողական եւ ազատական :

Առաջինները իրենց համակրութեամբ Պարթեւներու կողմն էին, որովհետեւ վերջիններս արեւելցիի յատկութիւններ ունէին եւ նիստ ու կաց, իսկ ազատականները թեքած էին Հռովմէացիներու կողմը, որ աւելի քաղաքակրթած եւ յառաջդիմական էին : Այս երկու հոսանքներն ալ պայքարի մէջ էին եւ երկպառակութիւն կ'ստեղծէին՝ իշխան մը ունենալու խնդրին շուրջ : Ժառանգական հիմունքով յարմարագոյն թեկնածու չունէին եւ, եթէ ըլլար ալ, անկարող էին դա՛հ բարձրացնել, որովհետեւ անկազմակերպ էին եւ թոյլ :

Հռովմէացիները եւ Պարթեւները համաձայնութեան եկան Հայաստանի շուրջ եւ Մարաց Արտաւազդ թագաւորի որդին Արիոբարզան իշխանը հա-

յոց թագաւոր կարգեցին : Խռովութիւններ ծագեցան հայոց մէջ եւ գլխաւորապէս նախարարների, իշխանների, որոնցմէ ոմանք համամիտ էին այդ կարգադրութեան, իսկ ուրիշներ ալ հակամիտ : Ազգային կուսակցութիւնը դժգոհ էր եղած նշանակումէն, որովհետեւ ատոր մէջ Հռովմէական ազդեցութիւն կը տեսնէր, մանաւանդ որ Գայոս Կեսար Հայաստան եկած էր կարգը պահպանելու համար : Այդ ատեններն էր որ կատարւեցաւ քաղաքական հողի վրայ տեւոր մը — ահաբեկութիւն, որ պսակւեցաւ յաջողութեամբ : Ահաբեկիչը Ադոն անունով հայ նախարարն էր, որ ներկայացաւ Գայոս Կեսարին՝ Արշարունեաց Արտազերս բերդին մօտ, իբրեւ թէ թագաւորէն նամակ բերած է եւ կամ Հայաստանի դանձերու տեղը ցուցնելու նպատակ ունի : Այս խորամանկ միջոցով Ադոն մօտեցաւ զօրավարին եւ ծանր կերպով վիրաւորեց, որը յետոյ Եգիպտոսի մէջ մեռաւ : Ինքը, այդ յանդուգն հայ նախարարը, ինքնասպան եղաւ նոյն տեղը՝ Հռովմէացւոց ձեռքը չիյնալու նպատակաւ :

Քաղաքական հողի վրայ երկրորդ սպանութիւնը կը կատարւի Արիոբարզանի որդի Արտաւազդ Ե.—ի վրայ, որ կը թագաւորէ միայն 7 տարի (3-10, Ք. ե.) եւ այդ այն պատճառով որ Հռովմէացիներն իրենք նշանակած էին օտար թագաւոր մը, առանց հայերու համաձայնութիւնը նախօրօք առնելու :

Օգոստոս կայսրը ստիպւած կ'ըլլայ հայոց վրայ թագաւոր կարգել Տիգրան Զ.—ը, որ միայն մօր կողմէն զտարիւն հայ էր, իսկ հօր կողմէն հրէից Հերովդէս թագաւորի թոռն էր : Այս նշանակումն ալ դոհացում չը տւաւ ազգային կուսակցութեան, որ Տիգ-

րան Զ. —ը գահընկէց յայտարարեց եւ հալածեց : Այս անգամ առանց ուշադրութիւն դարձնելու Հռովմէացիներուն , հայերը գահ նստեցուցին Երատոն , որ Տիգրան Ե. —ի քոյրն էր եւ միաժամանակ կինը , որը սակայն միայն մի տարի թագաւորեց , որովհետեւ զինքը գահ բարձրացնողները անվարժ ըլլալով կնոջ կառավարութեան՝ գահազուրկ հռչակեցին :

Այս խառնակ վիճակն աւելի երկար տեւեց . հայ ժողովուրդը մնաց առանց կազմակերպութեան եւ իշխանութեան , եւ օտար պետութիւններն սկսեցին աւելի գործնական մասնակցութիւն բերել : Այդ դրութենէն օգտուեցաւ Պարթեւ իշխան Ոսոնը — Հրանդ Դ. —ի որդին , որ եկաւ Հայաստան , իր կողմը գրաւեց Հռովմէասէր կուսակցութիւնը եւ անոր վրայ կռթնած՝ թագաւոր հռչակեցաւ եւ կրցաւ միայն մէկ տարի մնալ : Այդ անորոշ դրութենէն հայերը որոշ չափով ազդեցան այն ատեն , երբ Գերմանիկոս զօրավարը Տիրերիոս կայսեր կողմէն Հայաստան եկաւ եւ թագաւոր կարգեց Պոնտոսի Պուլիմոն թագաւորի որդի Չենոնը , Արտաշէս Գ. անունով , որ գահի վրայ մնաց 16 տարի ու կրցաւ խաղաղութիւն մտցնել ու քով-քովի բերել իրարու հակամարտ երկու կուսակցութիւնները :

Այդ ալ երկար չը տեւեց : Արտաշէս Գ. —ի մահէն վերջ Պարթեւները նորէն երեւացին եւ , օգտուելով դրութենէն , Հայաստանի թագաւոր նշանակեցին Արտաւան թագաւորի որդին՝ Արշակ Ա. անունով :

Հռովմէացիներն անտարբեր չէին կրնար մնալ եւ տեսնել թէ ինչպէս Պարթեւները տիրապետած էին

Հայաստանին : Եթէ անոնք տարածութեամբ հեռի էին եւ հնարաւորութիւն չունէին անմիջապէս զինուորներ ուղարկել, բայց գոյութիւն ունէր դիւանագիտութիւնը—պալատական դաւեր եւ միջոցներ : Տիրերիոս կայսրը վրացուց Փարսաման թագաւորին ուշադրութիւնը դարձրեց հայոց գահի վրայ : Ամբողջ 18 տարի (35-52, ք.ե.) վրացիները եւ պարթեւները մէջ արիւնահեղ ընդհարումներ տեղի ունեցան՝ Հայաստանին տիրանալու համար եւ ատկէ մեծապէս վնասուեցաւ հայ ժողովուրդը : Հայերու համակրութիւնը դեռ եւս պարթեւներու կողմն էր եւ չէին կրնար հանդուրժել վրացի Միհրդատ իշխանի թագաւորութեան ու այդ նպատակաւ ալ 42րդ թւին թեթեւ ապստամբեցան, ընդդիմացան Միհրդատի բռնակալութեան եւ միայն տեղի տւին այն ժամանակ, երբ Հռովմէական լէգէոններ երեւան եկան :

Երկրորդ գայրոյթը վրացիներու դէմ արտայայտուեցաւ այն ժամանակ, երբ վրաց թագաժառանգ Հռադամիդը Հայաստան եկաւ, իր կողմը դրաւեց քանի մը հայ իշխաններ եւ խաբերայութեամբ ու վայրագ կերպով սպանեց իր հօրեղբօրը՝ Միհրդատին, չխնայելով նրա կնոջ (իր քոյրը) եւ որդիներուն, որոնց բոլորին ալ սրէ անցուց : Այս ոճիւրը իր դէմ լարեց հայ իշխաններին, որոնք յարմար առիթի կ'ըստասէին՝ ազատելու վրացիական լուծէն :

Այսպիսով կէս դար շարունակ Հայաստանն հանդիսացաւ կռիւներու, ընդհարումներու մի կեդրոն՝ Հռովմէացիներու, Պարթեւներու եւ Վրացիներու միջեւ, որոնցմէ ամէն մէկը կը կամենար տէր մնալ հայոց աշխարհին : Այդ ատեն հայերն ալ, իրենց ներքին

երկպառակութիւններով, կուսակցական անհասկացողութիւններով պարարտ հող կը պատրաստէին՝ օտար միջամտութեան համար: Այդ շրջանի մէջ, երբ օտար թագաւորներ նստած էին հայոց գահի վրայ, քանի մը անյաջող ապստամբական փորձեր եղան, որոնք չկարողացան որեւէ իրական արդիւնք հասցնել, որովհետեւ հայերը ներսէն անմիաբան էին:

ԳԼՈՒԽ Է

ԱՐՇԱԿՈՒՆԵԱՅ ՇՐՋԱՆ

Պատմութեան մէջ ընդունւած ճշմարտութիւն է որ ոեւէ բռնութիւն կը ծնի ազատական մտածողութիւն եւ ազատագրական շարժում : Օտար տիրապետութեան շրջանի մէջ, երբ Հռովմէացիներու, Պարթեւներու եւ Վրացիներու փոխադարձ ընդհարումներով Հայաստանը աւերակի կը վերածւէր, հայերն զգաստացան եւ սլատրաստ դրութեան մէջ կ'սպասէին՝ թօթափելու օտար լուծը :

Հայաստանի այդ խառնակ դրութեան ժամանակ Պարթեւները կ'ուժեղանային եւ Վաղարշակ Ա. ռազմագէտ եւ ճարպիկ թագաւորը մտադրութիւն ունէր վնասել Հայաստանէն Հռադամիզդին եւ իր եղբայր Տրդատին թագաւոր նշանակել : Այդպէս ալ կրցաւ ընել եւ իր ծրագիրը ժամանակաւորապէս իրագործել : Խիստ ձմեռ մը, պաշարի պակասութեան պատճառաւ, Վաղարշակն ստիպւած կ'ըլլար իր զօրքերն ետ քաշել հայոց երկրէն եւ ամէն ինչ թողուլ Վրացի

Հռադամիզդի վայրագութեան: Հռադամիզդը կատաղած՝ ներս կը մտնէ Հայաստան՝ պատժելու համար իր դէմ ապստամբութեան դրօշ բարձրացրած հայերուն, բայց այս անգամ հնազանդ եւ խոնարհ հայերուն տեղ՝ կազմակերպւած եւ դիմադրող ուժ կը գտնէ: Հայերը կը պաշարեն Հռադամիզդի պալատը եւ կ'որոշեն ազատել այդ բռնապետէն: Վրացի թագաւորը իր յղի կինը փրկելու համար, փախուստի կը դիմէ եւ այդ մասին Հռովմէացի պատմաբան Տակիտոսը հետեւեալը կը պատմէ իր «Տարեգրութիւններու» 12-րդ մասի 50 եւ 51-րդ էջերուն մէջ, որ կը տանք քաղաքաբար Ն. Դօլինսի եւ Ա. Խաչի «Պատմութիւն Հին Հայոց» դրքէն:

«Չնայած հայերը վարժւել էին հնազանդութեան, սակայն՝ չէին ուզում Հռադամիզդին, ուստի պաշարում են նրա պալատը: Հռադամիզդը վճռում է իւր եւ իւր յղի կնոջ կեանքը փրկել յոյս դնելով իւր ձիու արագավազութեան վրայ: Դժբախտ Չենորիան՝ չկարողանալով մնալ թամբի վրայ՝ խնդրում է իւր ամուսնուց կամ իրան ազատել կամ սպանել թշնամու ձեռքը չընկնելու համար. փախստական թագաւորը զրկում է իւր կնոջ, մխիթարում, բայց՝ կինը յայտնում է, որ այլեւս ոչ մի կերպ չի կարող չարունակել ճանապարհը: Հռադամիզդը քաշում է սուրը, խփում իր կնոջ եւ մեռած կարծելով քարչ է տալիս ձիուց վար եւ դետը ձգում, որպէսզի հայերը չգտնեն նրան: Չենորիան մահից ազատւում է, ջրի ալիքները նրան յետ են ձգում ամի, հովիւները պատահում են, տեսնում, որ նա դեռ չնչում է, ճանաչում են նրան, փաթաթում վէրքերը եւ տանում Ար-

տաշատ, ուր Տրդատը նրան ընդունում է այն բոլոր յարգանքներով, որ վայել է մի թագուհու, իւր ամբողջ կեանքում Տրդատը այսպէս է վարւում նրա հետ» :

Այդ բոլոր դէպքերէն վերջ Հռովմը, որ շատ հետաքրքրւած էր Արեւելքի խնդիրներով, չէր կրնար տանել իր պրօտէժէ՛ի — թեկնածու — Հռադամիզդի անպատուութիւնը : 17 տարեկան պատանի Ներոնը, որ դահ բարձրացած էր (Ք. Յ. 51 թւին) եւ տիրապետական ձգտումներ ունէր իր մէջ, հրամայած էր լէգէոններ պատրաստել եւ ուղարկել Հայաստան՝ Դոմիտիոս Կորբուղոնի հրամանատարութեամբ : Պարթեւներու հետ երկար բանակցութիւններ վարելով եւ անյաջողութեան հանդիպելով, Կորբուղոնը Եփրատը կ'անցնի եւ կը մտնէ Հայաստան :

Տրդատ թագաւորը, Պարթեւաց Վաղարշակ Ա.ի եղբայրը, պարապ չէր մնար եւ կը կազմակերպէր հայ զինւորներուն, դրսի թշնամու դէմ պատերազմելու համար : Տրդատը զգաց որ միայն Հայոց եւ Պարթեւաց զինւորները բաւական չեն Հռովմէական կանոնաւոր լէգէոններու դէմ ճակատամարտի կռւելու եւ, ապա ուրեմն, երկիրը պաշտպանելու համար դիմեց պարտիզանական կռիւներու : Բաժնելով իր զինւորները որոշ խմբերու, նա յարձակում կը գործէր Հռովմին հաւատարիմ մնացած քաղաքներուն վրայ, կ'աւրէր, կը կործանէր հիմնայատակ եւ այսպիսով սարսափ կը տարածէր չորս կողմը : Այդքանը բաւական չէր. նա մասնակի թակարդներ կը սարքէր Հռովմէական զօրամասերու համար, յանկարծակի յարձակումներ կ'ունենար եւ կը ջանար պաշարի ճամբա-

ները կտրելով՝ նեղը ձգել Հռովմէական բանակը :

Կորբուղոնն անսիրտ զինւորականներէն չէր եւ այդ պատճառով ալ իր զօրքերը քանի մը մասի բաժնելով՝ հետապնդեց Տրդատին, ճանապարհին աւերելով բոլոր ապստամբ քաղաքները եւ Տրդատի հաւատարիմ մնացած ժողովուրդը մորթոտելով : Այդատենն էր որ Վրացի Փարսամ Թազաւորն ալ, օգտուելով առիթէն, կամեցաւ իր որդու Հռադամիզդի վրէժը լուծել հայերէն եւ անցած իր լեռնականներու գլուխը՝ օգնութեան հասաւ իր դաշնակից Հռովմէացիներուն :

Հայերն հանգիստ չէին մնար : Անոնք ալ զանազան շրջաններու մէջ ապստամբական շարժումներ կը պատրաստէին եւ իբր արդիւնք այդ ցնցումներու, արեւելեան Տաւրոսի մէջ, երբ Կորբուղոն հոն կ'ըլլայ, դաւադրութեամբ կը կամենան սպանել Հռովմէացի նշանաւոր զօրավարին, բայց անյաջող : Տիբրանակերտի մէջ ալ, երբ քաղաքը շրջապատւած էր թշնամիներով, Թազաւորական ղեկակի մէջ բոլո մը հայ երիտասարդներ, դիմադրութեան վեհ գաղափարով տարւած, կը վճռեն դիմադրել : Չնայած քաղաքի ամբողջ բնակչութիւնն արդէն անձնատուր եղած էր, այդ բոլո մը քաջերը կարող կ'ըլլան կուել եւ պատուով մեռնիլ :

Պարթեւները եւ Հայերը պարապ նստած չէին : Անոնք մեծ պատրաստութեան մէջ էին՝ թշնամուն դիմադրելու համար : Եւ այդ վերջին ծրագիրը կը

յաջողի : Հռովմէացի Պետոս զօրավարն Հայաստան կուգայ — անիորձ եւ անկարող մէկը եւ այդ պատեհութենէն օգտւելով՝ Վաղարշակը յաղթանակներ կը տանէ , կը ջախջախէ Պետոսի զօրականներն ու նահանջի կը մատնէ : Այդ կռիւներու արդիւնքն այն կ'ըլլայ , որ Պարթեւներու եւ Հռովմէացւոց մէջ հաշտութեան եզր կը գտնւի , Հայաստանը կը ճանչնայ Ներոնի վեհապետութիւնն ու Տրդատ իր թագն առնելով Հռովմի մէջ՝ կայսրէն , կը վերադառնայ երկիր :

Երկար տեւող այդ կռիւները , ընդհարումները , դաւադրութիւններն ու ապստամբութիւնները կը վերջանան կատարեալ յաջողութեամբ եւ ատոր հետեւանքը կ'ըլլայ որ Տրդատ Հռովմ կ'երթայ , ուր փառաւոր ընդունելութիւն կը տրւի իրեն : Տրդատի եւ իրեն ուղեկցող բոլոր կառքերու ճանապարհածախսը կայսերական գանձարանը կը վճարէ , ըստ Եւդրոպի : Օրական երկու միլիոն դրախտ ծախս կ'ըլլայ , 9 ամիս կը տեւէ ամբողջ ճամբորդութիւնը եւ ամբողջ գումարն կը հասնի 54 միլիոն ֆրանկի—մօտ 11 միլիոն տօլար : Ներոնը , իպատիւ Տրդատի , կրկէսի մէջ ըմբիշամարտ կը կազմակերպէ , ճոխ եւ փարթամ ճաշեր կուտայ եւ չորս կողմը ոսկիներ կը տեղայ : Թագադրութեան օրը հսկայական բազմութիւն հաւաքւած էր : Սենատն , իպատիւ հայ թագաւորի , զարձութիւններ կը կազմակերպէ եւ բոլոր ներկաներն ալ ոսկէգօծ զարդարանքներով զարդարւած կ'ըլլան , այնպէս որ այդ տօնը կը կոչւի ոսկէօր :

Այդ փառայեղ ընդունելութիւններէն վերջ Տրդատը կը վերադառնայ Հայաստան , ուր եւ 47 տարի կը թագաւորէ առանց ներքին խառնակութիւնների եւ

առանց հակառակորդի :

Իր թագաւորութեան շրջանում, անգամ մը մի-
այն ստիպւած կ'ըլլայ ինքնապաշտպանութեան դի-
մել՝ Ալաններու դէմ կռւելով :

Այդ վայրենի ցեղը, որ ըստ Յովսէփ պատմիչի,
Տօնի գետաբերանի շրջանի մէջ տեղաւորւած էր եւ
անկէ կողար, սկզբնական ասպատակութիւնները
կատարեց Մարաստանի մէջ եւ ապա անցաւ Հայաս-
տան : Անոնք առանց արգելքի հանդիպելու կը կողոպ-
տեն երկիրը, կը թալանեն ժողովուրդը եւ կը յա-
փրջտակեն անասունները :

Տրդատ պէտքը զգաց դիմադրաւելու եւ պաշտ-
պանելու հայ ժողովուրդը : Այդ կռիւ մէջ, ըստ պատ-
մագիրներու, յայտնի չէ թէ ո՞ր կողմը կը յաղթա-
նակէ, բայց կ'երեւայ որ Ալանները կը նահանջեն :

Այս բոլորէն վերջ, երբ Տրդատը կը մեռնի, Հա-
յաստանը նորէն կ'ապրի անորոշութեան շրջան : Ին-
քըն անկազմակերպ, անմիաբան եւ բաժանւած դը-
րութեան մէջ, միշտ կը ջանար աւելի հզօրներուն
կողմն անցնիլ եւ երկու ճակատի վրայ ալ — Հռով-
մէական եւ Պարթեւական քաղաքականութիւն—խա-
ղալ : Այդ երկու պետութիւններն իրար դէմ կը կռու-
ւին եւ, դիտաւորապէս, Հայաստանի մէջ ու միշտ
ալ կը ջանան այդ կարեւորագոյն ռազմական եւ աշ-
խարհագրական դիրքն իրենց ազդեցութեան տակ
պահել : Բազմաթիւ կռիւներու տեսն հայերը չէ-
զոք, կրաւորական դիրքի մէջ կը մնան եւ ոչ մի
տեղեկութիւն կայ որ անոնք ասպատաժած ըլլան :

Հայ ժողովուրդն իր խառնակ վիճակի օրերը
կ'ապրէր, կը մնար առանց սեփական կառավարու-

Թեան եւ հնարաւորութիւն չունէր միանալու, կազմակերպւելու, մինչեւ որ նոր եւ ուժեղ գաղափարական հոսանք մը կուգայ եւ նոր շարժում առաջ կը բերէ : Այդ շարժումը Քրիստոնէութիւնն էր :

Այսպէս, ուրեմն, նախաքրիստոնէական շրջանի ապստամբական շարժումները ընդհանուր գծերով եւ ամփոփ ներկայացնելով, մենք կը ջանանք յետագայ շրջանի քաղաքական անցքերն աւելի մանրամասնութեամբ տալ եւ ապստամբական դէպքերն աւելի լայնօրէն նկարագրել :

Հայոց պատմութեան մէջ Քրիստոնէութեան շրջանը՝ քաղաքական տեսակէտէ, շատ հետաքրքրական է ուսումնասիրութեան ենթարկել : Քրիստոնէութիւնը գաղափարական մեծ հոսանք մ'էր եւ իր հետ կը բերէր աւելի կատարելագործած հասկացողութիւններ, մարդկային հասարակական ըմբռնումներու մէջ կը մտցնէր նոր եւ հիմնական փոփոխութիւններ, եղբայրասիրութիւն, եւ փոխադարձ յարգանք եւ գերագոյն նպատակ : Դա նախ եւ առաջ մի պայքար էր հնի դէմ, սրբազան կռիւ էր հեթանոսութեան դէմ եւ բնական է որ այդ խոշոր ըմբռնումների ընդհարումների ատեն տեղի պիտի ունենային սպանութիւններ եւ կոտորածներ : Քրիստոնէութիւնը որ յենած էր սիրոյ վրայ եւ նպատակ ունէր մարդկային համախմբումներու մէջ ներդաշնակութիւն մտցնել, իր տիրապետութիւնն սկսեց արիւնով, հակառակ, գուցէ, իր մեծ առաքեալի գաղափարներուն :

Ներքին կեանքի մէջ արիւնահեղութիւններու պատճառ դառնալէն զկնի, եղաւ նաեւ պատնառ ար-

տաքին սլատերազմներու, կոտորածներու եւ հալածանքներու :

Այդ վեհ գաղափարն իրագործելու համար մենք պիտի տեսնենք որ բազմաթիւ նշանաւոր դէմքեր զոհ գնացեր են, ենթարկուել չարչարանքներու եւ այդ բոլորը դեռ կը շարունակւի մինչեւ այսօր :

Այս նպատակին հասնելու համար տեղի ունեցած են շատ մը ձերբակալութիւններ, սպանութիւններ, դաւեր, ապստամբութիւններ, ինքնապաշտպանութիւններ, որոնք անհրաժեշտ ստորոգելիներ են որեւէ գաղափար իրագործելու համար : Այդպէս է կըրօնական գաղափարի, ինչպէս նաեւ քաղաքական նըպատակի իրագործման ատեն :

Եւ բոլոր անոնք, որոնք վերջին քանի մը տասնեակ տարիներու ընթացքին մեղադրած են Հայ Յեղափոխականները, անոնց արծարծած քաղաքական նպատակները եւ իրենց «հեղինակաւոր դատավճիռը» տւած են թէ՛ Յեղափոխութիւնն էր որ հայկական կոտորածներու պատճառ եղաւ, թող բարի ըլլան հետեւելու պատմութեանս, որի մէջ մանրամասնօրէն պիտի ներկայացնեմ թէ 15 դարու ընթացքին՝ Հայ ժողովուրդը յանուն քրիստոնէութեան ինչպիսի հալածանքներու, սպանութիւններու եւ կոտորածներու ենթարկւած է : Ես պէտք է ցոյց տամ թէ քրիստոնէութիւնը Հայ ժողովուրդէն ո՞րքան արիւն առած է եւ ի՞նչպիսի զոհաբերութիւններ եղած են անոր համար :

Եւ այլ կերպ չէր կրնար ըլլալ : Այդ իրերու բռնական ընթացքն է եւ ոչ մի գաղափարական շարժում չի՛ կրնար խուսափիլ անկէ :

Գրիստոնէութիւնը առաջ բերաւ մեծ յեղափոխութիւն մը՝ ընդդէմ հեթանոսական կրօնի եւ անոր անւան համար եղած շարժումները, որոնք քրիստոնէութիւնն ապահովելու միտքն ունէին, ապստամբական բնոյթ կը կրեն:

Դատողութիւններով չերկարացնենք: Անցնինք փաստերու արձանագրութեան:

Մեր աւանդական պատմութեան համաձայն, քրիստոնէութեան մուտքը Հայաստան չարչարանքով եւ սպանութեամբ կ'ըլլայ:

Առաջին ԱՊՍՏՄ ԲԸ, կրօնական հողի վրայ, ինքը Գրիգոր Լուսաւորիչն էր: Երբ Տրդատ Հայոց թագաւորը Հռովմէն կը վերադառնայ եւ կը կամենայ Ոսկեմայր Անահիտի տաճարին մէջ պաշտամունք կատարել տալ, կը հրաւիրէ նաեւ Անակ Պարթեւի որդի Գրիգորին, որ քրիստոնէական եւ հէլլէնական կըրթութիւն առած էր: Գրիգոր կը մերժէ ներկայ գլտնըլիլ պաշտամունքին, պատճառաբանելով որ ինք հեթանոսական կրօնին չի հաւատար, որովհետեւ ըմբռնած է քրիստոնէութեան ճշմարտութիւնը: Նա, միայնակ եւ անզօր, կը ցցւի ամենակարող եւ հզօր թագաւորի դէմ ու իբր ապստամբ ու անհնազանդ, կենթարկւի ծանր պատժի ու կը նետուի խոր վիրաւ:

Այս բաւական չէ: Տրդատ թագաւորը, Հռովմի Դիոկղետիանոս կայսեր նամակի հիման վրայ, Վաղարշապատի մօտ, ձերբակալել կուտայ Հռիփսիմէ կոյսն իր ընկերուհիներով: Երբ Հայոց թագաւորը կը կամենայ ամուսնանալ Հռիփսիմէի հետ, վերջինը կը մերժէ պատճառաբանելով որ «ինք քրիստոնէու-

Թիւն ընդունած է եւ կռապաշտի մը հետ չի կրնար ամուսնանալ :

Այդ ժամանակ Տրդատ կը հրամայէ սպանել այդ կոյսերուն , որոնք համարձակութիւնը կ'ունենան թազաւորի մը առաջարկը մերժելու : Եւ գաղափարական պայքարի հողի վրայ առաջին անհատակները կ'ունենանք , որոնց յիշատակը մինչեւ այսօր ալ կը տօնենք :

Քրմական դասակարգն ալ պարապ նստած չէր : Նա ամէն պատրաստութիւններ տեսաւ , Տրդատի եւ պալատական շրջանակներու քրիստոնէական կրօնքն ընդունելէ վերջ , իր իրաւունքները պաշտպանելու եւ նոր հաւատքի դէմ կռիւ մղելու : Ապարդիւն փորձեր : Բոլոր մեհեանները կործանւեցան , ըմբոստութիւնները զսպւեցան եւ քրիստոնէութիւնն յաղթական նօրէն արեան անապարհով , մուտք գործեց Հայաստան :

Այդ բաւական չէր : Հայ կրօնականներէն ոմանք , քրիստոնէութիւնը տարածելու համար , ելան Հայաստանէն եւ անցան հարեւան երկիրները Պտոնցմէ ամենէն զօրաւորը , իր կեանքը գաղափարի տարածման համար զոհողը , հեթանոսութեան դէմ ուժեղին պայքար , կռիւ մղողը Գրիգոր Լուսաւորիչի թոռ Գրիգորն էր , որ անցաւ Հոնաց երկիրը՝ քարոզելու նպատակաւ :

Նա մէկն էր այն գաղափարական տիպերէն , որ իր անձնականը մոռցած , իր կեանքը վտանգի ենթարկած՝ նւիրած էր իր սիրած գաղափարին : Փաւստոս Բիւզանդացի պատմագիրն այսպէս կը բնորոշէ Գրիգորին .—

«Քարոզ ճշմարտութեան հաւատոյն Քրիստոսի լինէր նա, եւ առաջի իսկ ամենեցուն էր սքանչելի եւ զարմանալի. խստագոյն եւ դժուարագոյն անհամար ծանրաբեռն վարուցն կրթութիւնք խստամբերութեանն, պահօք եւ սրբութեամբ, տքնական հսկամբ անձանձրոյթ աղօթիցն ջերմութեան առ տէր Աստուած կանխելոյ վասն ամենայն մարդոց»:

Նա ոչ միայն այդպիսի հաւատացող էր եւ իր պաշտած զաղափարները իրագործող, այլ եւ մէկն էր որ՝

«Իբրեւ զպատերազմասէր նահատակ միշտ զանձն ի կրթութիւն եւ ի պատրաստութիւն ունէր ամենայն փորձութեանց եւ վշտաց, առ ի ծով պատասխանի ամենայն համարձակութեամբ վասն ճշմարտութեան հաւատոցն մարտնչել որ վասն Քրիստոսի»:

Եւ այդպէս ալ կ'ըլլայ: Այդ զաղափարական պրօպականդիստը, որ ամէն փորձութեան պատրաստ էր, Մաղքթաց թագաւորի եւ իր բազմաթիւ զօրքերու առաջ կը բացատրէ քրիստոնէութեան զաղափարը, կը յայտարարէ թէ Աստուծուն ատելի է «աւառարութիւն եւ յափշտակութիւն, սպանութիւն, ազահութիւն, այլազրկութիւն, զայլոցկերութիւն, ցանկութիւն այլոց ստացուածոց»: Եւ ի պատասխան այդ պարզ հասկնալի եւ մարդասէր զաղափարներու, հոն հաւաքւած խռովանք կը տրամաբանէ թէ—

«Զի ոչ յափշտակեսցուք, զի ոչ աւարեսցուք, զի ոչ առցուք զայլոյ, ի՞նչ կեսցուք այսչափ անչափ զօրաց բազմութիւնք»:

Եւ վճռեցին լաւ մը պատժել այդ դադափարապաշտ առաքեալին ու թաղաւորի հրամանով—

«Կալան ձի մը ամեհի, կապեցին կախեցին զմանուկն Գրիգորիս զաղւոյ ձիոյն, եւ արձակեցին ընդ ծովեզր դաշտին հիւսիսական ծովու մեծի, արտաքոյ իւրեանց բանակին ի դաշտին Վատնեայ: Եւ այսպէս սպանին զառաքինի քարոզն Քրիստոսի զմանուկն Գրիգորիս»:

Այս դէպքերն ալ բաւական են ցոյց տալու թէ քրիստոնէութեան մուտքը Հայաստան նոր դադափարի ապստամբութիւնն հնի դէմ՝ սկսել է բանտարկութեամբ, նահատակութեամբ, սպանութիւններով եւ հալածանքով:

Քրիստոնէական վարդապետութեան մուտքն Հայաստան, ինչպէս տեսանք, խաղաղ միջոցներով չեղաւ եւ նոյնիսկ այդ հողի վրայ ալ ծաղեցաւ առաջին պատերազմը, 311 թւին, 13 տարի վերջ՝ քրիստոնէութիւնն ընդունուելէն:

Հռովմի դահին վրայ, այդ ատեն, բազմած էր Մաքսիմեանոս Դայա կայսրը, որ հեթանոսական կրօնքին ջերմ երկրպագու էր եւ քրիստոնէութեան ալ կատաղի հակառակորդ: Նա կամեցաւ Հայաստանէն ալ հալածել այդ նոր կրօնքը, բայց հանդիպեցաւ ուժգին դիմադրութեան: Հայերը, որ նոր ընդունած էին եւ կարճ ժամանակայ մէջ ալ իւրացուցած այդ վարդապետութիւնը, ըմբոստացան եւ միացեալ ուժերով կրցան դիմադրել կայսեր զօրքերուն եւ յաղթական ելնել: Այս պատերազմի մասին Եւսեբոս պատմիչը, իր եկեղեցական պատմութեան թ. գլ. Ը-ի մէջ միայն հետեւեալը կը յիշատակէ—

«Գրգռեցաւ պատերազմ ի բռնաւորէ անտի ընդ Հայոց, որ ի սկզբանէ բարեկամք եւ նիզակակիցք էին Հռովմէական Ժողովրդեան: Եւ զի նոքին եւս քրիստոնեայք էին եւ ջերմագոյնի բարեպաշտութեան որ առ աստուածութիւնն՝ ջանացաւ աստուածատեացն բռնաւոր բռնութեամբ ածել զնոսա ի պաշտօն կռոց եւ դիւաց, եւ յայն սակս զբարեկամսն յատելիս, զդաշնաւորսն ի թշնամիս դարձոյց... այլ ինքն ի պատերազմէ անդ հանդերձ զօրու իւրով գունակ նեղեալ վտանգեցաւ չարաչար»:

Քրիստոնէութեան ընդունելութեամբ երկիրը չխաղաղեցաւ, այլ աւելի խառնակ վիճակի մէջ մըտաւ: Մի փոքրիկ քրիստոնեայ պետութիւն, որ միայն քանի մը տասնեակ տարիներու պատմութիւն ունի՝ նոր կրօնքն ընդունելէն վերջ, դառնեցաւ արտաքին եւ ներքին ճնշումներու տակ: Դայա կայսեր այդ հակաքրիստոնէական պատերազմէն վերջ, որ տեղի ունեցաւ Տրդատ Թագաւորի օրով, երկրի ներսը, քուրմերու կողմէն կազմակերպուած, ապստամբական շարժումներ տեղի ունեցան:

Նոր կրօնքի դէմ էին հեթանոսական շրջանի կրօնական պաշտօնեաներու քուրմերը, Ժողովրդի մի մասը եւ գլխաւորապէս պալատական շրջանի կանայք: Այդ ամբողջ շարժման հոգին էր Հայոց մեծ տիկինը, Թագուհին, որ ըստ Փաւստոս Բիւզանդի «ունէին եւ սակաւ մի խորհուրդ համարձակութեան ի կնոջէ Թագաւորէն՝ զայն գործել. վասն զի յանդիմանէր զնա սուրբն վասն գաղտնի շնութեան կծծութեան բարոյից պոռնկութեան»:

Այս մեծ ապստամբութիւնը տեղի ունեցաւ Աշտիշատի մէջ, երբ Վրթանէս կաթողիկոսը պատարագ կը մատուցանէր եկեղեցւոյ մէջ: Հազարաւորներէ բաղկացեալ ամբոխը մտադրութիւն ունէր ըսպանելու Վրթանէս քահանայապետը եւ այդպիսով մեծ հարւած մը տալ քրիստոնէութեան: Անոնք իրենց նպատակին չեն հասնիր: Ապստամբութիւնը կը զսպւի: Ըստ Փաւստոսի, այդ շարժումը կը վերջանայ Աստուծոյ պատիժով, երբ ապստամբեալներու ձեռքերն աներեւոյթ ուժի մը կողմէն կը կապւին եւ զգալով իրենց սխալը... խելքի կուգան ու միասին քրիստոնէութեան զիրկը կը նետւին: Հաւանական է որ այդ ապստամբութիւնն անարիւն չի անցել եւ զըսպլուէ է զօրքերու միջոցաւ:

Այս ապստամբութիւնը տեղի կ'ունենայ Խոսրով Գ. Կոտակ թագաւորի օրով:

Այդ ատենները տեղի ունեցաւ եւ այլ պատերազմ մը, նորէն քրիստոնէութիւնն իբրեւ պատրակ բռնելով:

Պարսկական քաղաքականութիւնը, որ միշտ եղած էր իր հովանաւորութեան տակ առնել Հայաստանը եւ թոյլ չտալ որ ո եւ է կերպով եւրոպական տիրապետութիւններէն Հռովմն ու Յունաստանը միջամտեն եւ կամ, իրենց ազդեցութիւնը տարածեն, անոնք այս անգամ նոր պատմաւարանութիւն մ'ալ կը բերեն — Քրիստոնէութիւնը — Հայաստանին տիրելու համար: Շատ անգամ իրենք ուղղակիօրէն պատերազմ չին յայտարարեր, այլ զանազան դաւերով կը գոգուէին հարեւան ցեղերը յարձակում գործելու հայերու վրայ:

Մագիքաց Պատերազմ.— Այս ցեղին մէջ պրօպականտ ընելու մտօք էր որ Գրիգորը Լուսաւորչի թուրը— Գրիգորիս, եկած էր եւ նահատակած: Մագիքութիւնը Շապուհ Բ.ի երդումով, այդ դէպքը պատճառ կը բռնեն թէ «Այս խորհուրդ հայոց թագաւորին է. զսա յղել առ մեզ, զի այսու ուսուցմամբ խափանեսցի զմեր արշաւանս ասպատակութեան հնի յաշխարհէն իւրմէ, այլ եկայք զսա պակասեսցուք ի միջոյ, եւ մենք ի յայս արշաւեսցուք, աւարաւ զմեր աշխարհս լցցուք:» (Փաւստոս, Դպր. Գ. գլ. 2.): Եւ արշաւանքը կ'սկսւի: Ըստ Փաւստոսի—

«Զգոյր թիւ բազմութեան հեծելազօր դրնդացն, եւ ոչ համար շերտաւոր հետեւակ զօրուն. զի եւ ինքեանք զինքեանս զիւրեանց զօրսն թրւել ոչ կարէին: Բայց ուր լինէր հանդէս, ի նշանաւոր տեղիս գնդի, դրօշու դրօշու, վաշտուց վաշտուց, յերեւելի յերեւելի տեղեաց՝ մէն մի բըռնաքար առ այր հրամայէին, զի բերցին ընկեսցին՝ շեղջ կուտել»:

Այնքան շատ էր այդ արշաւող զօրաբանակի թիւը, որ թշնամին ինքն ալ համրել չէր կրնար եւ ըստիպւած էր հրամայել որ ամէն մէկ զինուոր քար մը նետէ, որպէսզի կուտակւած թումբերէն կարողանան եզրակացնել զօրքի քանակը:

Արիւնալից կռիւներ տեղի կ'ունենան: Քրիստոնէութեան նոր դադափարի պատճառաւ եւ անոր սիրոյն հայ ժողովուրդը կը տոկայ եւ այն ատեն, երբ թշնամիները «եւ լին ծածկեցին զամենայն երկիրն Հայոց. քանդեցին, գերեցին, առ հասարակ աւերեցին, սիրեցան տարածեցան զսահմանսն, լի եւ

լի ծաւալեցան... մինչեւ ի Գանձակ սահմանս Ատրըպատական» եւ հասան մինչեւ Արարատեան դաշտը, շրջապատելով Վաղարշապատ քաղաքը:

Հայերն ալ պարապ նստած չէին: Անոնք ինքնապաշտպանութեան պատրաստութիւններ կը տեսնէին եւ կ'սպասէին Վաչէ սպարապետին, որ Յունաստան դացած էր քաղաքական առաքելութեամբ:—

«Ապա եկն եհաս Վաչէ որդի Արտաւազդայ ի Մամիկոնէն տոհմէն, զօրավար ամենայն Հայոց Մեծաց: Ապա ժողովեաց նա ամենայն քաջս նախարարացն, եւ գունդ կազմէր բազում յոյժ... եւ հասանէր արկանէր ի վերայ բանակին... եւ առ հասարակ ընդ սուր հանին զամենեսեան, եւ ոչ միով ապրեցուցանէր, եւ դարձուցանէր զբազմութիւն զերեացն... հասանէին, հարկանէին, սատակէին զօրսն Ալանացն, Մաղթացն, եւ Հոնացն եւ զայլոց ազգացն, եւ ընդին զդաշտըն ասապարացն առ հասարակ դիակամք մեռելոց. մինչ զի իբրեւ զգետ յարուցեալ երթայր արիւնն անհնարին, եւ ոչ լինէր թիւ զօրացն մեռելոց»:

Այս պատերազմը, որ վերջացել է հայերու փառաւոր յաղթութեամբ, յայնքան կատաղի եւ արիւնալից եղած է, որ հրաման տրւած է «գուգազ հանել յաշխարհէ, եւ անդէն ծածկել քարակարկաս վիմօք, զի մի' ի շարաւոյ հոտոյն մեռելոտի ոսկերացն երկիրն պղծեսցի»: Նորէն բազմաթիւ դիակներ եւ յորդահոս արեան գետեր՝ քրիստոնէութեան նոր դադափարը պաշտպանելու համար: Եւ այդ պատմական մի անհրաժեշտութիւն էր:

Պատերազմ Պարսից Դէմ.— Պարսկաստանը պարսպ նստած չէր, Քրիստոնէութեան մօտքն Հայաստան, մանաւանդ Հռովմէացիներու քրիստոնէական կրօնն ընդունելէ վերջ, երբ այդ երկու երկիրներու մէջ քաղաքական ու կրօնական սերտ յարաբերութիւն կը տիրէր, աւրեց Շապուհի ծրագիրները եւ նա ամէն յարմար առիթ կը փնտռէր Հայերուն պատժելու եւ Հայաստանն իր ազդեցութեան տակ առնելու:

Այդ եւ յետագայ պատերազմներու ընթացքին նոր կրօնը խոշոր եւ առաջնակարգ դեր խաղցաւ եւ ատոր իբր ասպցոյց այն որ Վրթանէս կաթողիկոսը, պարսից եւ Հայոց պատերազմէն վերջ Հետեւեալ յատկանշական քարոզը խօսած է եւ յետոյ յայտարարած որ բոլոր անոնք, որոնք պատերազմի մէջ կ'իյնան, սուրբերու դասը կը կարգւին եւ տարւէ տարի անոնց յիշատակը կը կատարւի: Ահա այդ քարոզը, որ քաղածաբար առաջ կը բերենք Փաւստոսէն—

«Միխիթարեցարո՛ւք ի Քրիստոս. վասն զի մանաւանդ որք մեռանն, նոքա յաղագս աշխարհի եւ եկեղեցեաց եւ աստուածազործ օրինացն տուչութեան, զի մի՛ գերեալ քանդեսցի աշխարհս, եւ սուրբ եկեղեցիքն անօրինեացին, եւ կամ մարտիրոսք անարգեցին, եւ կամ սուրբ ըսպասքն ի ձեռս պղծոցն եւ անօրինացն անկցին, եւ սուրբ ուխտն այլայլեացի, եւ որդիք մկրտութեան գերութեամբ անկցին ի պէսպէս պղծութիւնս անօրէնութեան կարգաց պաշտամանց...»

Արդ մի՛ լացուք զնոսա, այլ պատուեացուք

ընդ ճշմարտութեանն, առ նահատակսն դիցուք
 ընդ աշխարհ օրէնս յաւիտեանս յաւիտենից, զի
 ամենայն ոք զսոցա յիշատակ քաջութեան իբրեւ
 Քրիստոսի նահատակաց անխափան կատարես-
 ցէ ... Եդ կանոն յիշել զսոսա առ սուրբ սեղա-
 նըն Աստուծոյ ի խամ պատարագին, յորժամ
 շանդեանս սրբոցն կարգեցին, եւ ապա զկնի նո-
 ցա զնոցայն ...»

Այսպիսով այդ պատերազմները կրօնական բը-
 նոյթ ալ ունէին եւ կամ հոգեւորականներն ամէն
 կերպ կը ջանային այդ միջոցաւ ժողովուրդի մէջ վառ
 պահել պատերազմասէր տրամադրութիւնը:

Այն ատենները երբ Խոսրով զբաղւած էր երկրի
 ներքին վերաշինութեամբ, պարսիկներն ահագին քա-
 նակութեամբ զօրք կեդրոնացրին Հէր եւ Զարեւանդ
 զաւառներու ուղղութեամբ եւ սկսան ասպատակել ու
 աւրել հայոց երկիրը:

Այդ արշաւանքին դէմ դնելու համար Խոսրով
 հայոց թաղաւորը հրամանատար կարգեց Բզնունեաց
 Դատաբայ նահապետին, որ փոխանակ իր հայրենի
 երկիրը պաշտպանելու, դաւաճանօրէն անցաւ պար-
 սից կողմն ու կոտորել տաւ իր զօրաբանակը: Նա
 միաժամանակ մտադրութիւն ունէր մատնել նաեւ
 հայոց թաղաւորը, բայց ապարդիւն: Հայերն ուժ-
 դընօրէն կը դիմադրէին եւ, կ'երեւի, յատուկ ոգե-
 ւորութեամբ բոլորն ալ զէնքի վազած էին, որովհե-
 տեւ հայ զօրքերու թիւն անկարելի էր համրել, «զի
 էին իբրեւ զաստեղս երկնից եւ իբրեւ զաւազ առ ամիս
 ծովու» բազմութիւն: Դաւաճան Դատաբէին ալ կը
 ձերբակալեն եւ «քարկոծ առնէին զնա, (առաջի մե-

ծի թագաւորին խորովու) քարամք իբրեւ զայր, որ աշխարհի եւ գնդի եւ զօրաց տեառն իւրոյ դաւաճան լեալ իցէ :»

Ազգային գոյավիճակի այդ յուսահատական դժբութեան առնէ մի այլ իշխան — Աղձնեաց Բակուր իշխանը, կ'անցնի պարսիկ զօրքերու գլուխ եւ կ'արշաւէ Հայաստան՝ տապալելու, աւերելու եւ քանդելու իր իսկ երկիրը, հայրենիքը : Այդ դաւաճանութիւնը այլ իշխաններ, թագաւորի հրամանով, կը շրջապատեն պարսիկներուն եւ փառաւոր յաղթանակ կը տանեն, չմոռնալով սպանել դաւաճան իշխանին՝ եղբայրներով եւ որդիներով միասին :

Այդ առնեներն էր որ հայոց եպիսկոպոսապետ Վրթանէսը նամակ մը կը գրէ Հռովմ՝ Կոստանդինոս կայսեր, խնդրելով որ օգնական ուժեր ուղարկէ Հայաստանի վրայ Տրդատի որդի խորովը թագաւորեցնելու եւ անօրէններու դէմ կռուելու : Ահա այդ գրութիւնը — ըստ Մովսէս Խորենացիի—

«Յուշ լիցի քեզ պայման ուխտի հօրն ըր Կոստանդինոսի, որ առ մերում թագաւորին Տրդատայ. եւ մի՛ տացես զաշխարհն քո Պարսից անաստուածից, այլ օգնեսցես մեզ զօրօք՝ թագաւորեցուցանել զորդի Տրդատայ զխորով» :

Քաղաքական եւ կրօնական հողի վրայ պատերազմական վիճակ գոյութիւն ունէր հայոց եւ պարսից միջեւ : Եթէ որոշ ժամանակի մը համար դադար կ'առնէին — այդ ալ «զինւած խաղաղութիւնն» էր որ կ'ըլլար եւ ամէն բոլոր պատրաստ էին յարձակուելու եւ կամ պաշտպանուելու :

Կրօնքը խոր եւ անանցանելի խրամատ մը բացած էր այդ երկու ազգութիւններու միջեւ, որ տարւէ տարի աւելի կը լայննար եւ աւելի ընդհանուր բնոյթ կը կրէր:

Պարսիկները նոր պատրաստութեամբ նորէն յարձակեցան հայոց վրայ: Հայ նախարարներն ի մի հաւաքեցան՝ հայոց սպարապետ Վաչէի առաջնորդութեամբ:

Հայերը կը պարտւին: Երկու կողմէն ալ մեծ կորուստներ կ'ունենան, երկիրը սուգի մէջ կ'իյնայ բայց չեն յուսահատիր, այլ կը շարունակեն պատրաստութիւնը իրենց նոր հաւատքը, նոր վարդապետութիւնը պաշտպանելու համար: Փաւստոս չատտիսուր գոյնեբով կը նկարագրէ այդ պատերազմը—

«Եւ լինէր անհնարին կոտորուած յերկուցուց կողմանցն, եւ բազում ծախ մեծամեծ աւագանւոյն կոտորելոցն: Անկանէր ի պատերազմին յայնմիկ մեծ սպարապետն Հայոց Վաչէ. եւ լինէր ամենայն աշխարհին սուգ անհնարին... Ապա ժողովէր եպիսկոպոսապետն Վրթանէս, մխիթարէր զամենեւեան եւ զինքնին թագաւորն զԽոսրով, եւ զօրսն ամենայն, որք բազում անձկայրեաց տրտմութեամբք եւ արտասուակաթ ողբովք եւ ծանրաթախիծ հոգւով, մեծաւ կոծովք եւ անհնարին աշխատանօք պաշարեալ ըզդնացելոցն կարիս մնացելոցն համարեալ՝ սգային»:

Ամփոփենք:

Քրիստոնէութեան զաղափարի մոլտքը Հայաստան՝ խաղաղութեամբ չեղաւ, այլ արեամբ: Հայերն

իրենց նոր հաւատքը, որ խոշոր ըմբոստութիւն էր հնի դէմ, որոշեցին պաշտպանել ո՛չ միայն մտքով, հոգով, այլ եւ իրենց կեանքով, պայքարելով արտաքին եւ ներքին խոչընդոտներու, դաւերու եւ յարձակումներու դէմ:

Քրիստոնէութիւնը պատճառ եղաւ պարսիկներու եւ այլ հեթանոսական ցեղերու զայրացման եւ յարձակման, որոնց ընթացքին բաւականաչափ դոհեր տւին հայերը, իսկ թշնամիներն ալ կոտորեցին, աւերեցին, քանդեցին եւ տակնուվրայ ըրին Հայաստանը:

Տիրանի Թագաւորութեան Օրերը. — Քրիստոնէութեան համար ներքին եւ արտաքին կռիւները դեռ չէին վերջացած: Դրսեցիներու յարձակումն ու ներսեցիներու ըմբոստութիւնները շատ կը խանգարէին պետական հասարակական կեանքը:

Տիրանի Թագաւորութեան սկզբնական օրերուն բաւական խաղաղութիւն տիրեց, մինչեւ որ Յուլիանոս կայսրը զահ բարձրացաւ: Ըստ Խորենացու՝ Յուլիանոս ամբարիշտ էր եւ ուրացող մը: «Նա ուրացաւ զԱստուած եւ պաշտեաց զԿուռս, եւ յարոյց հալածանս եւ խռովութիւն ի վերա եկեղեցւոյ, եւ բազմադիմի ջանար շիջուցանել զհաւատ քրիստոնէութեանս...»: Նա պատերազմ յայտարարեց պարսից դէմ եւ Տիրանը, որ պարսից Շապուհ Թագաւորին հետ լաւ էր, խառնեցաւ այդ ընդհարումին եւ Յուլիանոսի կողմը բռնեց: Պարսիկներն յաղթեցան: Յուլիանոսը գոհ էր Տիրանի աջակցութենէն եւ բարեկամանալով իր պատկերը տւեց՝ եկեղեցիներու արեւելեան կողմը կախելու համար—

«Եւ Տիրան արձակէ յիւր աշխարհն, եւ տայ զիւր պատկերն նկարագրել ի տախտակս, յորում եւ զդիւաց ոմանց ընդ նմա. եւ հրամայէ յեկեղեցիս կանգնել յարեւելից կուսէ... Զոր յանձին կալեալ Տիրանայ ասեալ բերէ»:

Այդ ատենայ կաթողիկոսական գահը գրաւողը Վրթանէս հայրապետի որդի Յուսիկը, կ'ընդդիմանայ թագաւորի կամքի դէմ եւ՝

«Յափշտակեալ... եհան ի ձեռաց արքայի (Յուլիանոսի պատկերք) . եւ ընկեցեալ յերկիր, կոխեալ մանրեաց, զգացուցանելով զիրեն խորամանկութիւն»:

Այդ մեծ անպատուութիւն էր Տիրան թագաւորի համար, մանաւանդ որ նա արդէն բարկացած էր Յուսիկան վրայ, որովհետեւ վերջինս միշտ կը նախատէր պալատականներուն, թագաւորին ալ — եւ նա հրամայեց բրածեծ սպանել: Այդպէս ալ եղաւ: Եւ երբ այդ ոճիրի դէմ բողոքեց Գրիգորի աշակերտներէն ծերունի Դանիէլ քահանան հրամայեց անոր ալ խեղդամահ ընել:

Այդ երկու սպանութիւններն ալ շատ վատ տպաւորութիւն թողուցին թէ ժողովրդի եւ թէ հայ իշխաններու վրայ: Վերջիններէն Ռշտունեաց Զօրայ նահապետը, որ հայոց հարաւային գնդի հրամանատար էր եւ Տիրանի հրամանով Յուլիանոսի զօրաբանակի հետ կը մնար, ապստամբեցաւ եւ դառնալով իր զինուորներուն, ըսաւ. —

«Մի՛ վարեսցուք հրամանաւ այնորիք որ գայթակղութիւն արկանէ յերկրպագութիւն

Քրիստոսի, եւ սպանանէ զսուրբա նորա. եւ մի՛ ճանապարհակցեսցուք այսմ ամբարիշտ թագաւորի» :

Տիրանի հրամանով Զօրայ նահապետի ամբողջ ունեցւածքը կը գրաււի, ինքը Զօրան կը սպանւի եւ իր ամբողջ ընտանիքն ալ սուրէ կ'անցւի : Այդ ցեղէն միայն մէկ մանուկ կ'ազատւի :

Ներքին խռովութիւնները կ'սկսին : Քանի մը նախարարներ կը բողոքեն : Պալատական շրջաններում, թագաւորին իբրեւ խորհրդատու, մարդ մը կար — Հայր Մարդ Պետ անունով «այր մի անօրէն եւ այսամուտ, որ աւելի ընդ ազգս նախարարացն գրգռէր զթագաւորն Տիրան... ինքն էր այր ներքինի՝ չարասիրտ, չարախորհուրդ չարագործ» : Նրա չար խորհուրդներու հիման վրայ էր որ Տիրանը կոտորել տւեց Ռշտունեաց եւ Արծրունեաց ցեղերը որ «մինչ անգամ եւ զէգսն կոտորեցին ազգացն» : Ամէն ցեղէ մէկ մէկ տղայ ազատւեցաւ — Տաճատ եւ Շաւասպ, որոնց անգամ թագաւորը չէր ուզեր խնայել եւ հրամայեց «հանել փողոտել զմանկունսն» : Այդ անարդարութիւնը տեսնելով Մամիկոնեան ցեղէն երկու իշխաններ՝ Արտաւազդ եւ Վասակ, ընդդիմացան թագաւորին. խլեցին մանուկները եւ սրերը պատեանէն հանելով որոշեցին պաշտպանել՝ զարնելով մօտեցողին : Այդ երկու որբերուն ալ Մամիկոնեանները իրենց տուն տարին եւ իրենք ալ այդ առթիւ առանձնացան ու պետական կեանքի քաշւեցան :

Տիրանի թագաւորութեան տարիները ներքին խռովութիւններու, ըմբոստացումներու, սպանութիւններու եւ դաւերու շրջան կը ներկայացնէ եւ այդ

չատ պատկերաւոր կը ներկայացնէ Փաւստոսը—

«Բայց յայնմ յանմիտ թագաւորութեանն ժամանակի ոչ միայն թշնամիք թշնամեաց, եւ բարեկամք բարեկամաց եւ ընկերք ընկերաց դաւաճանութիւնս մատնութիւնս սկսան յարուցանել ի մէջ Հայաստան Երկրին, եւ բիւր ազգի ազգի թշնամութիւնս գործէին»:

Տիրանի թագաւորութեան շրջանի հետ ծանոթանալէն վերջ աւելորդ չէր ըլլար ծանօթանալ փոքրիկ եւ յատկանշական դէպքի մը հետ, որով իբրեւ պարսից եւ հայոց միջեւ թշնամութիւն կ'ընկնի, Տիրանը կը ձերբակալուի եւ կը կուրացուի:

Այդ դէպքը արձանագրած է միայն Փաւստոս Բիւղանդը — Տիրան արքան սենեկապետ մը ունէր — Փիսակ անունով, ազգաւ (ըսել կ'ուզէ ցեղով) սիւնի, «որ ոչինչ պակաս քան զդեւ էր մոլորութեամբ»... «որ կատաղականս եւ չնարեբան» էր, որ ինչ որ հայոց թագաւորը կը խօսէր անոր միջոցաւ «վաղվադակի յունկն զօրավարին պարսից հասանէին ի բերանոյ շորիկն շոգմոզն տիրանենզն եւ տիրադրութն տիրասպանուն տիրամատնիչն Փիսակայ»...:

Մի խօսքով մատնիչ էր հայոց թագաւորի սենեկապետ սիւնեցի Փիսակը, որ իբր բանազնաց կ'երթայ Ատրպատականի տիրող պարսից իշխան Շապուհ Վարադի մօտ եւ փոխանակ ջանալու բարեկամական կապեր հաստատելու, կը մատնէ Տիրան արքայի ձրն որ «էր դունով ճարտուկ ճանճկէն. սա լի էր քաջութեամբ, անուանի եւ հոյակապ, մեծ եւ բարձր՝ երկայն քան զամենայն ձիս, եւ տեսանելով

քան զայրս գեղեցիկ, զանազան՝ որ յարմար նմա այլ ոչ գտանէր» :

Շապուհ Վարազը ձին կը խնդրէ : Տիրանը չի կամենար մերժել եւ իր ձիուն նման մի ուրիշը կ'ուզար—կէ նոյն Փիսակի միջոցաւ, որ կ'երթայ եւ ամէն բան կ'ըսէ թէ խաբած են : Կը զայրանայ Պարսից իշխանը : Թշնամութիւն կ'ընկնի անոնց մէջ եւ մի անգամ ալ, խորամանկութեամբ ճաշի ատեն ձերբակալել կուտայ եւ Դալարիս գիւղի մէջ կը կուրացնէ :

Այս դէպքը յիշատակեցինք հայ մատնիչներէն մէկն ալ երեւան հանելու համար : Փաստ է սակայն, որ Տիրանը կը հրաւիրւի Շապուհ արքայի կողմէն—խորամանկութեամբ թէ «Եւ քում թագաւորութեանդ ոչ ինչ վնասեսցուք, երգուեալ ի Միհր մեծ աստուած . միայն փութա տեսանել զմեզ, զի խորհել ինչ մարթասցուք վասն հասարակաց օգտի» : (Մ . Խորենացի, գիրք 3-րդ, գլ . ԺԷ) : Սովորական շողքորթութիւն, որ մինչեւ այսօր ալ կը շարունակւի մեր քաղաքական յարաբերութիւններու մէջ՝ պարսից եւ տաճիկ պետութիւններու հետ :

Տիրանի գերւիլն ու կուրութիւնը շատ վատ կ'ազդէ հայ ժողովրդի վրայ : Այդ նպատակով ալ, ըստ Փաւստոսի, «Ժողովեցան ի մի ժողով միաբանութեանն մարդիկ մարդիկ աշխարհին Հայաստան երկրին, նախարարք մեծամեծք, աւագք, կուսակալք, աշխարհակալք, ազատք, զօրագլուխք, դատաւորք, պետք, իշխանք, ի զօրավարացն այլ եւ ի շինականաց անգամ ռամիկ մարդկանն» : Մի խօսքով ժողովրդական ըմբոստութեան նշաններ՝ պարսից թագաւորի եւ անոր հասցրած անարգանքի դէմ : Նախ պատգա-

մաւորութիւն կ'ողղարկեն Յունաց թագաւորի մօտ, օգնական զօրք կը խնդրեն եւ երբ կ'ստանան, յարձակում կը գործեն պարսիկներու վրայ, որոնք կը գտնւէին Բասենի Ոսխայ գիւղի մօտերը — կը ջախջախեն, կը հալածեն եւ «առին զկապուտ զաւար բանակին, եւ զկանայս թագաւորին եւ զբամբիշն, եւ զբանսկան ընդ նոսին, եւ զինչս եւ զստացւածս նոցին ընդ նմին ի գերութիւն վարէին, զկանայս նոցա եւ զգանձս եւ զկեանս եւ զկազմած նոցա» (Փաւստոս, Դրպ. Գ., գլ. ԻԱ.) : Եւ միայն պարսից արքան կարողացաւ մագապուր եւ միաձի փախչել :

Արեակ Բ.—ի քաղաւորութիւնը — ինչպէս այսօր, նոյնպէս եւ անցեալները, Հայաստանի պետական եւ քաղաքական կեանքը վարողներու միակ քաղաքականութիւն եղած է երկւորակութիւնը — (տըւալիզմ) : Այդ աչքի զարնւած է ոչ միայն այն ատեն երբ մեր նախնիքները ուժեղ էին, ունէին զօրաբանակ եւ կառավարութիւն, այլ եւ գերութեան եւ ըստըրկութեան օրերուն, ինչպէս նաեւ յեղափոխական շրջաններու մէջ :

Աստիճանաբար պիտի քննենք եւ այդ կողմը մեր քաղաքականութեան, երեւան հանելու համար այն ճշմարտութիւնը թէ՛ ներկան անցեալի շարունակութիւնն է եւ այլ կերպ չի կրնար ըլլալ :

Տիրանի մահւընէ վերջ պարսից Շապուհ արքան Հայաստանի վրայ թագաւոր նշանակեց Արշակը :

Այդ ատենները պարսից եւ յունաց մէջ պատերազմ կար, որի համար եւ յունաց կայսրը նամակ գրեց Արշակին՝ խնդրելով օժանդակութիւն —

«Պարտ էր քեզ յիշել զՀարիսն, կը գրէ Վաղէնտիանոս, որ անցին ընդ ձեզ յանաստուածիչն պարսից, եւ զերախտիսն՝ որ ի մէնջ ի վաղնջուց մինչեւ ցքեզ, եւ հեռանալ ի նոցանէ եւ մօտել ի մեզ...»

Ողջ լեր ամենայն հնազանդութեամբ հռովմայեցւոց տէրութեանս»։ (Մ. Խոր. գլ. ԺԹ. գիրք Գ.) :

Արշակն այս թուղթին պատասխան չի տար։ Կայսրը կը կատղի եւ իբր պատասխան իրեն հասցըրած այդ անարգանքին, կը հրամայէ սպանել Արշակի եղբայր Տրդատին, եւ միաժամանակ բազմաթիւ զօրքերով յարձակում գործել Հայաստանի վրայ։

Այդ դէպքն ստիպեց որ Արշակը բարեկամական հաշտութիւն կնքէ հռովմայեցիներու հետ, մանաւանդ որ Արշակունի հարստութեան փրկութիւնը անոնց կը պարտէր եւ Ներսէս Կաթողիկոսին իբրեւ պատւիրակ ուղարկեց։ Ըստ Փաւստոս Բիւզանդի, Ներսէս Կաթողիկոսը որ կրօնական պետ էր, կ'երթայ եւ փոխանակ յաջողցնելու իր առաքելութիւնը, կ'սկսի քրիստոնէութեան սկզբունքները բացատրել եւ դատապարտել Վաղէս կայսեր որ էր «ի խոտորութեան հերետիկոսութեան աղանդութեանն արիանոսաց», եւ այդ պատճառով ալ կը ձերբակալւի եւ կ'արտաքսւի։

Ըստ Խորենացու, Ներսէս Կաթողիկոսն իր առաքելութեան մէջ կը յաջողի, հաշտութիւն կը կնքէ եւ նոյնիսկ Կայսեր ազգականուհիներէն մին — Ողիմպիա անունով օրիորդ մը, կնութեան կ'առնէ Արշակի համար։

Հայ-Հռովմէական դաշինքը կապւած էր :

Պարսիկներն հանդիստ նստել չէին կրնար :

Անոնք մեծ վտանգ կը կոչէին Հայ-Հռովմէական այդ դաշինքը եւ այդ նպատակով ալ կը ջանային առանձին պայմանադրութիւն կնքել Արշակի հետ :

Տիգրոսի մէջ տեղի կ'ունենայ տեսակցութիւն եւ Հայ-Պարսկական համաձայնութեան հիմունքները կը մշակւին : Շապուհ չի հաւատար Արշակի ըսածներուն եւ կ'ստիպէ Աւետարանին վրայ երդնուլ—

«Եւ բերին զԱւետարանն սուրբ , եւ տայր երդումն արքայն պարսից Շապուհ՝ արքային հայոց Արշակայ՝ երդնուլ յաստուածեան Աւետարանն , զի այլ մի եւս ստեսցէ նմա , այլ կացցէ յուխտի նորա եւ պահեսցէ զդաշինս նորա :

Այս բոլորէն վերջ , կը կարծւի թէ ամէն ինչ լաւ պիտի ընթանար եւ Արշակ իր երկիրը խաղաղութեամբ պիտի կառավարէր՝ համերաշխութիւն պահելով դրացի երկու մեծ պետութիւններու հետ :

Զիրականացաւ : Արշակը պարսից արքային իր տւած երդումը դրժեց եւ այդ պատճառ եղաւ կազմակերպւած հալածանքներու եւ կոտորածներու :

Իբրեւ այդ գետութեան պատճառ Փաւստոս Բիւզանդը կը յիշէ Մամիկոնեան երկու եղբայր իշխաններու՝ Վարդանի եւ Վասակի փոխադարձ նախանձը , որ յատկանշական երեւոյթ էր հայ քաղաքական կեանքի մէջ : Վասակը , որ հայոց զօրքերու սպարապետն էր , կը նախանձէր Վարդանին , որովհետեւ վերջինս թէ Արշակ թագաւորի եւ թէ պարսից Շապուհ արքայի հետ մտերիմ էր ու անոնց սիրելին :

Այդ տեսնելով Վասակը լուր տւեց Արշակին , թէ

իրրեւ իր դէմ դաւ կը լարւի պարսից արքայի կողմէն, եւ այդ պատճառով ալ նպատակայարմար է փախչիլ: Եւ հայոց թագաւորը, հակառակ որ երդում տւած էր, գաղտնի կերպով կը փախչի: Այս դէպքը սարսափելի կերպով կը զրգոէ Շապուհը, որ կ'որոշէ հալածել քրիստոնեաներուն:

«Եւ երդնու արքայ Շապուհ յարեգալն եւ ի ջուր եւ ի կրակ, եթէ ոչ միում մարդոյ որ յայդմ օրէնս քրիստոնէութեան է՝ ոչ տամ ապրիլ եւ հրաման տայր զամենեւեան տանել սպանանել: Եւ յարոյց հալածանս մեծ Շապուհ արքայն քրիստոնէութեան հաւատոյ... Եւ յետ այսօրիկ հրաման տայր ընդ ամենայն տեղիս իշխանութեան իւրոյ, թէ որ մի անգամ զանուն քրիստոնէութեան ունիցի յիշխանութեան իւրում՝ զամենայն մարդ միանգամայն հանցեն ընդ սուր եւ սատակեսցեն: Ապա բիւրս բիւրոց կոտորէին եւ հազարս հազարաց, զի այնպէս տուաւ հրաման ի թագաւորէն, զի ամենեւին քրիստոնեայանուն ի սահմանս նորա մի գտցի...»

Արտաքին այդ քաղաքականութենէն վերջ արժէ նայիլ եւ ներքին կեանքի վրայ՝ Արշակի թագաւորութեան օրով:

Ներքին կեանքը խառնակ դրութեան մէջ էր: Նախարարներու, իրար մէջ, եւ թագաւորի միջեւ փոխադարձ անհամաձայնութիւն կը տիրէր, ինչպէս նաեւ կրօնական պետի եւ թագաւորի միջեւ: Պալատական շրջանակներու մէջ կը տիրէր անբարոյականութիւնը, լիտիութիւնը, դաւերը եւ այդ, չատ անգամ կանգնէ համար:

Արշակի առաջին մտադրութիւնն էր ազատել նախարարներու քննադատութիւններէն եւ անոնց կեդրոնախոյս ուժէն ու բոլորն ալ ենթարկել իրեն: Նա փոխանակ խեղացիութեամբ գլուխ հանելու, բռնութեան դիմեց եւ բազմաթիւ նախարարներ ըմբռնտացան իր դէմ: Արշակը ազատ քաղաք մը հիմնեց, եւ բազմամարդ զարձնելու եւ անկէ իրեն համար ուժ պատրաստելու համար՝ նախարարներու դէմ կուռելու դիտումով, եւ իրաւունք տւեց բոլոր գողերուն, աւագակներուն, սպանողներուն, ստախոսներուն, գանձահատներուն, զրկողներուն, յափշտակողներուն զալ եւ տեղաւորել այդ քաղաքին մէջ: Նախարարները չհամբերեցին ու միացեալ ուժով եկան եւ քարուքանդ ըրին Արշակաւանը:

Ներքին ուժերու ջլատումը կ'սկսի:

Արշակը, իր եղբորորդի Գնէլի կինը՝ գեղեցիկ Փառանձեմն առնելու նպատակաւ, սպանել կուտայ Գնէլին: Այդ կնոջ պատճառով սպանել կուտայ նաեւ միւս եղբորորդին Տիրիթը, որովհետեւ վերջինս աչք ունէր Փառանձեմի վրայ: Գնէլի սպանութիւնը կը կատարւի Մամիկոնեան իշխան Վարդանի ձեռքով: Արշակը կ'ամուսնանայ Փառանձեմի հետ: Վերջինս իբր թագուհի, կ'աշխատի հրապարակէն վերցնել իր հակառակորդները եւ ամենէն առաջ Տարօն գաւառցի Մըշուհիկ անունով մէկի միջոցաւ կը թունաւորէ Արշակի առաջին կինը՝ Ողիմպիան:

Մամիկոնեան Վարդանի եղբայր Վասակը եւ Փառանձեմ թագուհին կը ջանային մէջտեղէն վերցնել Վարդանը եւ այդ նպատակին հասնելու համար կը գրգռեն թագաւորի բարկութիւնը եւ սպանել

կուտան իր իսկ բերդի մէջ, երբ նա իր գլուխը կը լւար:

Պալատական չըջանակներու այն անկերպարան վիճակն աւելի կը բարդանայ, երբ Թաղաւորի եւ Ներսէս կաթողիկոսի միջեւ ցրտութիւն առաջ կուգայ եւ Արշակը նշանակելով Չունակ անունով մէկին իբրեւ քրիստոնէութեան գլուխ աւելի սանձարձակ կը դառնայ: Նա, Արշակաւան քաղաքի քանդողներէն վրէժ լուծելու համար, իր հետ վրացիներու գունդ մ'առաւ եւ եկաւ իր նախարարներուն պատժելու: Բոլոր նախարարներն ալ միացան, եւ տեղի ունեցաւ քաղաքական ներքին մեծ պատերազմ, որմէ մեծապէս տուժեց հայ ժողովուրդը:

Արշակ զգաց իր միայնութիւնը՝ մէկ կողմէն պարսիկները իրեն բարեկամ չէին, միւս կողմէն հռոմէացիներն ալ այնքան լաւ չէին եւ բոլոր նախարարներն ալ ըմբոստացած էին իր դէմ: Նա Ներսէս կաթողիկոսի օգնութեան դիմեց, որն եւ եկաւ եւ հաշտութիւն մտցրեց: Նախարարները բոլորն ալ որոշեցին հաւատարիմ մնալ, բացի Արծրունեաց նահապետ Մերուժանէն եւ իր քեռայր Վահան Մամիկոնեանէն, որոնք ձանձնրանալով երկրի ներքին խռովութիւններէն... ապստամբեցան եւ անցան պարսից Շապուհ Թաղաւորի կողմը:

Մինչ այդ անհրաժեշտ է երկու կարեւոր դէպք նկատի առնել եւ անոնց նկարագրութիւնը տալ: Առաջինը տեոօր է, իսկ երկրորդը՝ ինքնապաշտպանութիւն:

Շեշտեցաւ որ հայերու ներքին կեանքը խառնակ վիճակի մէջ էր եւ որ Հայր Մարդ Պետը պալատական

գլխաւոր պաշտօնեայ եւ խորհրդատու, շատ վատ
դէր կը խաղար: Ըստ Փաւստոս Բիւզանդի—

«Եւ էր Մարդ Պետն Հայր այր չար եւ ժան-
տաբարոյիւք, անօրէն եւ անիրաւ քան զառա-
ջին Հայր անուն Մարդ Պետսն: Սա կոտորեաց
զամենայն ազգս նախարարացն ի ժամանակս
թագաւորութեանն Տիրանայ արքայի. եւ սոյն-
պէս առ թագաւորութեամբն Արշակայ՝ եւս չար
քան զառաջինն գործել չար առ ամենայն
մարդ»:

Այդ վնասակար եւ ազգակործան տիպը պէտք էր
մէջտեղէն վերցնել եւ որովհետեւ թագաւորի պաշտ-
պանութիւնը կը վայելէր բաւականաչափ դժւար էր:
Մի օր այդ Չար մարդը պտոյտի կ'ելնէ զաւառները
եւ շրջագայութեան ատեն, գիւղի մը մէջ, կը հան-
դիպի Ներսէս կաթողիկոսին: Ճաշի ատեն Հայր
Մարդ Պետը կը խմէ կը հարբէ եւ յոխորտալից կ'ըս-
պառնայ թէ այս սուրբ տեղերը պիտի քանդէ եւ ա-
նոր տեղ արքունիք չինէ եւ այլ հայհոյանքներ կու-
տայ: Գիւղէն ելնելու ատեն Շաւառպ անունով մէկը
որ Արծրունեաց ցեղից էր, կը հետապնդէ անոր, կը
համոզէ մտնել անտառ եւ որսորդութիւն ընել ու
այդտեղ ալ կ'սպանէ:

Երկրորդ դէպքը Տիգրանակերտի ինքնապաշտ-
պանութիւնն էր: Շապուհի եւ Յոյներու միջեւ պա-
տերազմ ծագած էր: Այդ պարագային պէտք էր հա-
յերու հետ հաշտ ըլլալ եւ նոյնիսկ անոնց զինուորա-
կան օժանդակութիւնը ապահովել, ժամանակաւոր
բարեկամութիւնը կը հաստատուի, բայց Արշակ,
գիււանդիտական եւ քաղաքական նպատակներով

—տի : փոփնդուչ մի զտգըլասքեննդմ լու յտեղոտ ուր այ
մտմցիտդտմնի՛ճ հմոշտու մի մշրսիտու՛ յտեղոտ նմսմ
—իմզ . . . Բոթմզի այ վրսմտու մի մշրսիտու՛ նմոյ

: «Պնսցիտչտմու Լուգսգով կտղ
—վմօ Ժվճվնզ դվիմի վն 'եզքն նվնզտուի ոչիտղտ
մյտգըլասիմոմ 'յրսմզտ դվճմտն վ ՂԻՂ : Լզդստ
դխնն ԺՂտ այ դվնտա չդչք վ 'ջղվ Ժչնտի ըչն
նդմ 'տղտգըլսմսրչնրս հտտ վ ՂԻՄ 'յգտտ մյտգըլ
—րսիտտուչտ՝ չս 'Ժչ դվճտտ մս Ժխոցսմզիտղ
—տմնվճ Ժրսն հըլզ այ . Լզդստ դտրսնն մյտգըլստ
—տնտ դչմօճտմ այ մյտգըլսնտնտով ոթտնտմ Լտի
—վճտտ դխոցտտ Լոգոկի ճդչք վ վչնտի ոզ

: ԵտզմտղՂ այ ԵտզմՂ ճչտ վ
նսլզդտսդտ Ժչ ոչ չս Ժմս Ետզսմցիտդտմնի՛ճ
Լոթմտ նվտմտ չրսիտու՛ ճտմ ԵտնչնտՂ

—սմցիտդտմնի՛ճ վ Լսչտու՛ ըլնրս.Պ»

: (. Շվ . Դն ' . Ֆ Ժմվն ' վնոդչմսՂ)
հմն մի միտյտղ զտիտդտտու Լոգրստչչ այ մտմցիտղ
—տմնի՛ճ րսնսը մի 'րտիտտտուղ րսլչմտ՝ մրնտմզտ
—տու ճտնզդրս սզչ Ետդրս մվ 'մշրսիտու՛ : մչ դրնսի
րսմզտչ միտղտըլնտմ Ետմ 'դվրսի մի դչմօնտտ
—տի լու դչննսի րսիմզ : րտտի ոզվսի այ Եզնտտի մչ
—րսիտու՛ : Լվրսի չդրս՝ դվճմզի րզչդվտ Եզչմս այ րտ
—մտ Լչնսն մմզդսն վթտնտմ մդտովչմ ԵտզդվմՂ կիւն
—դՂ : հդտն մի կտի մմզդսն վթտնտմ Ետմ 'հդտն
վտվի դվթրսլզդրսնդմ դչմօյտիչմտմ մս մչտտտի
'դվթտնտմ սմցիտդտմնի՛ճ րտնչտտ մմզ այ Եզլտմ
յչն Ետդրս միտմօն մվ դչրսիտու՛ : մր իսիտտտուրսն
կվմթսի րտնտղտիտտմ դլտվր ՂԻՄ 'րսլչրսի յչն Ետղ
—րս՝ նվտտու Լզիմտրս նդրսն ճդր զտիտդչն Եզնրս՝

դաքի ներսի բնակչութիւնը զինւած դիմադրութիւն ցոյց կուտայ եւ միայն այն ատեն տեղի կուտայ, երբ զանազան մեքենաներով Պարսիկները պարիսպները կը փլցնեն, դռները կրակի կուտան, կ'այրեն եւ ապա ներս կը խուժեն եւ կ'սկսին անասելի կոտորածի:

Այսպէս, Հայաստանը քայքայման վտանգին ենթարկւած էր: Արտաքին թշնամիներու կողքին — յունաց եւ պարսից, կար եւ ներքին ախտը — թաղաւորի եւ նախարարներու միջեւ եղած անհաշտութիւնները, փոխադարձ մատնութիւնները եւայլն:

Այդ ներքին խռովութիւններն եղան պատճառ որ նախարարներէն ոմանք անցան պարսից արքունիքը, ուրացան իրենց հաւատքն ու երգւեցան մինչեւ վերջ ծառայել Շապուհին ու կուել հայոց դէմ:

Այդ ատեններն է որ Հայոց Պատմութեան սեւ էջերէն մէկը կը բացւի — Մերութանի դաւադրութեամբ, որ այնքան մեծ վնաս հասցրեց հայկական պետութեան եւ անոր հիմունքները խորտակեց:

Հայաստանի արտաքին եւ ներքին խռովութիւններն առիթ տւին Պարսից Շապուհ արքային իր ծրագիրներն իրագործելու՝ քայքայելու Հայաստանն ու իր ազդեցութեան տակ առնելու:

Այդ նպատակներու կիրառման մեծապէս նպաստեցին Հայոց նախարարներէն մի քանի հոգի, որոնք զղւելով Հայոց արքունիքի մէջ տեղի ունեցող դաւերէն, ապստամբեցան Արշակ Թազաւորի դէմ եւ անցան Պարսկաստան: Ատոնցմէ նշանաւոր էր Մերութան Արծրունին, որ ըստ Փաւստոս Բիւզանդի—

«Ապստամբեաց յարքայէն հայոց... եւ չորսու եկեաց առաջի Թազաւորին Պարսից

Շապհոյ, եւ դնէր ընդ նմա ուխտ երդամբ, զի յաւիտեան ծառայ լիցի նմա: Նախ ուրացաւ ի կենացն իւրոց՝ զոր յԱստուածն ունէր. զի եթող զօրէնս Քրիստոնէութեան, եւ խոստովան եղեւ վասն անձին իւրոյ՝ թէ չեմ քրիստոնեայ, եւ կալաւ զօրէնս մաղղեղանցըն, այսինքն զմոզուցն. եպագ երկիր արեգական եւ կրակի, եւ խոստովան եղեւ՝ թէ աստուածք այն են, զոր թագաւորն Պարսից պաշտէ: Եդ ուխտ ընդ Շապհոյ արքային Պարսից յայնմ հետէ. թէ իցէ եւ կարացէ յաղթել Շապուհ Հայոց, եւ ունել զաշխարհն, եւ ինձ դարձ լիցի յիմ աշխարհն եւ յիմ տունն, նախ ես ասէ՝ չինեցից ատրուշան յիմում տանն սեփականին, այս ինքն տուն կրակին պաշտելոյ: Եւ կեանս եւ մահ դնէր ընդ նոսա, խոստացեալ բանիւք եւ արդեամբք»:

Այսպիսով Հայոց այդքան մեծ չարիք պատճառող այդ դաւաճանը կը խոստանայ — ուրանալ իր կրօնը, ընդունիլ կռապաշտութիւն եւ գործակցիլ՝ Հայաստանին տիրելու համար: Ատոր փոխարէն Շապուհը կը խոստանայ, յաղթութենէն վերջ, Հայոց թագը տալ Մերուստանին: Այս պայմանադրութիւնը վնասակար էր այն տեսակէտէն, որ Մերուստանը քաջ ծանօթ էր Հայաստանի բոլոր դիրքերուն, գաղտնիքներուն եւ ռազմական պատրաստութիւններուն ու ծրագիրներուն:

Բազմաթիւ կռիւններ տեղի կ'ունենան Հայոց եւ Պարսից միջեւ: Առաջին յարձակումը Մերուստանի առաջնորդութեամբ տեղի կ'ունենայ: Պարսիկները յանկարծ կը չրջապատեն սահմանակից գաւառներն,

«զոր տային ի կոխումն փղաց, եւ զկանայս ընդ ցից սայլից հանէին, առնուին կոտորէին զամենայն բընակիչսն վերնադաւառացն Հայոց» :

Հայոց նախարարները երբ կը լսեն այդ յարձակման մասին, Վասակ Մամիկոնեան սպարապետի նախաձեռնութեամբ զօրաժողով կը գումարեն եւ կ'որոշեն դիմադրել թշնամուն եւ սլաշտպանել Հայաստանը :

Պիտի հետեւինք Փաւստոսին եւ պիտի նկարագրենք եղած կռիւներն ու անոնց հետեւանքով առաջ եկած աւերումները :

Երկրորդ կռիւը տեղի պիտի ունենար Ատրպատականի սահմաններուն վրայ : Հայերը կ'սպասէին, իսկ թշնամին թիկունքէն կը յարձակւի—

«Այրացաւեր առնէին, եւ զանթիւ մարդիկ արկանէին ի սուր սուսերի իւրեանց . զկանայս եւ զմանկտի հանէին ընդ ցից սայլից, զկէսս զոր ի ներքոյ կամացն արկեալ կասուին : Եւ զարանցն բազմութիւնս տային ի կոխումն փղաց . եւ զառանց թւոյ զմատաղ մանկտոյն զայն ի գերութիւն վարէին . եւ զբազում ամուրս քանդէին, եւ զբերդս աւերէին զամուրս... աւերեցին զմեծ քաղաքն Տիգրանակերտ... քառասուն հազար երդ, զոյն նոյն հետայն ի գերութիւն խաղացուցին» :

Այդ աւերումները կատարելէն վերջ Պարսիկները կը հասնին Անի քաղաքը . Մերոսթանի առաջնորդութեամբ կը կողոպտեն գանձարանները եւ թագաւորներու գերեզմանները կը փորեն եւ ոսկորները կը հանեն :

Լսելով այդ բոլորը, Վասակ սպարապետը,

«Գտաւ արք գործոց իբրեւ վաթսուն հազար, ընտիրք եւ պատերազմողք, որ միամիտք էին միաբանութեան գործոցն պատերազմին, հասանել մարտնչել ի վերայ որդւոց եւ կանանց իւրեանց ի վերայ աշխարհին դնել զանձինս իւրեանց մինչեւ ի մահ եւ ի վերայ աշխարհին գաւառաց բնակութեան, հասանել մարտնչել ի վերայ եկեղեցեացն իւրեանց, ի վերայ ուխտին պաշտամանն սրբոյ եկեղեցեաց իւրեանց, ի վերայ հաւատոյ ուխտին անուան Աստուծոյ իւրեանց...»:

Այդպիսի միաբանութեամբ կը յաղթեն թշնամուն:

Այդ դէպքէն յետոյ հայերը յարձակողականի կը սկսին եւ բազմաթիւ զօրքերով, Ատրպատականի ուղղութեամբ, կը հալածեն թշնամուն եւ Թէվրիզ քաղաքի մօտ կը չրջապատեն ու փառաւոր ջարդ կուտան, այնպէս որ Շապուհը միաձի կը փախչի... Մերոժանը խաղաղ չէր մնար: Նա միշտ կը գրգռէր Շապուհին եւ խորհուրդ կուտար նոր արշաւանքներ ըսկըսիլ եւ վստահութիւն կը յայտնէր որ հայերը վերջ ի վերջոյ պիտի պարտւին:

Երբորդ արեւաւմէր տեղի կ'ունենայ Պարսիկ վիին զօրավարի առաջնորդութեամբ, որ իբրեւ «չորեք հարիւր հազար» մարդկանցով կ'ասպատակէ եւ... կը պարտւի: Հայերը միաբանեալ «հասանէին ի վերայ զօրացն Պարսից. կոտորեալ առ հասարակ ընդ սուր հանէր զամենայն զօրսն Պարսից, եւ զմնացեալսն փախստական առնէր»:

Զորքորդ արշաւանք — Պարսից Անդիկանայ զօրավարի առաջնորդութեամբ, 40 հազար հոգի, «գալ առնուլ, այրել, աւերել զերկիրն Հայաստան» բայց Վասակ սպարապետը քսան հազարով վրայ կը հասնի եւ, ըստ Փաւստոսին, «հարկանէր սատակէր զնա եւ զզօրս նորա, թափէր զզարդ նոցա, եւ ոչ ապրեցունցանէր մի ի նոցանէ եւ ոչ մի»:

Հինգերորդ արշաւանք — ութսուն հազարով, Հազարաուխտի գլխաւորութեամբ, որ գլխաւորապէս կ'ասպատակէ Աղձնեաց կողմերը... եւ կը պարտուի:

Վեցերորդ արշաւանք — Իննսուն հազարով եւ Դմաւունդ Վսեմականի գլխաւորութեամբ: Այս կուի մէջ հայերը նորէն յաղթական կ'եննեն եւ կ'սպանեն Դմաւունդ ու «սինլքորին արտաքոյ իւրեանց սահմանացն հալածեալ տանէին»:

Եօթերորդը Վահրիմ զօրավարի արշաւանքն է, չորս հարիւր հազարով, իսկ Հայոց զօրքերու թիւը միայն քառասուն հազար էր: Երկու բանակներն իրար կը հանդիպին Մախազեան կոչւած տեղը եւ յաղթութիւնը Հայերու կողմը կը մնայ:

Ութերորդը արշաւանքը կը ղեկավարէր Գումանդ Շապուհի կողմէն, որ իր հետ առած էր նաեւ Մերուտան Արծրունին: Ասոնք կուգան իբրեւ թէ 900 հազար զինուորներով: Հայերը քաջաբար կը դիմադրեն, կ'սպանեն Գումանդին եւ կը ջանան բռնել հարազոր՝ Մերուտանը, բայց չեն կրնար:

Իննեքորդը Դեհկան Նահապետի առաջնորդութեամբ տեղի կ'ունենայ, որ Մամիկոնեան ցեղից էր եւ անցած Պարսիկներու կողմը :

Սա «կուտէր զօրս անշափս եւ անթիւ եւ անհամար իրրեւ զաւազ ծովու, եւ կուռ վառեալ՝ որք նիզակ ի ձեռն առնուին, չորեքհարիւր զբիւր զօրս բազումս» :— Սա եւս կը պարտւի, իսկ Մերուժանը փախուստով կ'ազատւի :

Տասերորդ — Արշակ Թագաւորի ազգակից Սուրէն Պահլաւի եւ Մերուժանի հրամանատարութեամբ : Այս արշաւանքն ալ կը ձախողի, Սուրէնը կը սպանւի, իսկ Մերուժանը կը փախչի :

Կռիւները կը շարունակւին : Երեսուն եւ չորս տարի շարունակ այս եւ նման արշաւանքներ կը կազմակերպւին եւ մէկը միւսի ետեւէն Պարսից զօրավարները՝ Ապական Վսեմական, Զրկայ Նւիրաւկապետ, Սուրէն Պարսիկ, Հրեւշդում, Աշանայոզան, Բոյեկան մեծ նախարար Պարսից, Վաչական, Մըշկան, Մարիճ, Զինդաապետ, Սակստան անդերձապետ, Շապստան տակառապետ, Մոզաց անդերձապետ, Շապուհի համբարակապետը, Մռիկ մեծ զօրագլուխը, եւ շատ ուրիշներ կ'ասպատակէին Հայոց երկիրը, կ'աւերէին, կը կոտորէին, կը սպանէին եւ կը վերադառնային իրենց երկիրը անթիւ գանձերով եւ գերիներով :

Այդ արշաւանքներու թիւը 25 է եւ մեծ մասին մէջ ալ դաւաճան Մերուժանն ու իր պաշտօնակիցները մասնակցութիւն ունեցած են : Այդ կռիւները բոլորն ալ կը վերջանան Հայերու յաղթանակով, բայց

բոլորն ալ տեղի կ'ունենան Հայաստանի սահմաններուն մէջ :

Նրկարատեւ պատերազմները ձանձրոյթ պատճառեցին Հայ նախարարներէն ոմանց եւ, մանաւանդ որ Արշակ Թազաւորին ալ չէին սիրեր, անոնք թողին բանակը, լքեցին իւրայինները եւ... անցան Պարսից կողմը : Ասոնց մէջ էր ամենէն առաջ Աղձընեաց նախարարութիւնը՝ Աղձնեաց եւ Նոշիրական, Մահկեր Տան, Նիհորական եւ Դասսընտրէի Տան Բդեաշխները : Ասոնցմէ վերջ կը հեռանան Գուտորեաց իշխանը, Զորա գաւառի տէրը, Կողբայ գաւառի տէրը, ինչպէս նաեւ Գարդմանաձորոյ տէրը : Արշակէն ապստամբեցան նաեւ Արձախայ Ամուր գաւառը, Հմօրեաց եւ Կորդեաց գաւառները :

Ապստամբեցաւ նաեւ Վասակ սպարապետի եղբայր Վահան Մամիկոնեանը, որ շլանալով Մերուժանի խոստումներէն... անցաւ Պարսից Թազաւորի կողմը, ուրացաւ Քրիստոնէութիւնը եւ խոստացաւ մոգերու օրէնքին ենթարկւիլ : Եւ իբր պարզեւ իր այդ դաւաճանութեան — եղաւ Պարսից արքային սիրելին եւ կնութեան առաւ նրա Որմիզդուխտ քոյրը :

Եւ այսպէս դաւաճանութիւն դաւաճանութեան ետեւէն, ու այդ բոլորը կորստաբեր եղաւ Հայ ժողովուրդի համար :

Ներքին չարիքը, որ միշտ կրծել է մեր քաղաքական կազմածքը, այնքան աղիտաբեր եղել է, որքան որ արտաքին յարձակումները եղած չեն :

Մնացած նախարարներն ու իշխաններն ալ, ձանձրացած բոլոր անցուղարձէն, որոշեցին մնալ Հա-

յաստան եւ... բողոքել Արշակի դէմ Ներսէս կաթողիկոսի միջոցաւ:

«Ապա ժողովեցան մարդիկ ամենայն աշխարհին իշխանութեանն թագաւորութեանն Հայոց — մեծամեծք նախարարք, կուսակալք, կողմակալք, դաւառատեարք, գործակալք եւ դասապետք շինականաց... Դու, տէր, քեզէն գլխտես, զի այս երեսուն ամէ թագաւորին մերոյ Արշակայ, զի ոչ մի ամ մեզ հանգիստ ոչ եղեւ ի պատերազմէն եւ համակ սրով եւ սուսերօք եւ ի սլաքս եւ ի տէգս նիզակաց զքրտունս երեսաց մերոց ջնջեցաք»: (Փաւստոս, Դպր. Դ., գլ. Ծ. Ա.):

Իրենց բողոքները, գանգատները ներկայացնելով, անոնք սպառնացին թէ՛ եթէ կտրուի միջոցներ ձեռք չառնելն իրենք կամ Պարսից կողմը կ'անցնին՝ իրենց ընկերներու պէս եւ կամ կը ցրւին իրենց տեղերը:

Ներսէս խրատ կուտայ անոնց, կը յիշեցնէ որ երեսուն տարի համբերութեամբ ծառայել են եւ թող չարունակեն, որովհետեւ «զի թէ բիւր չար իցէ Արշակ. սակայն աստուածապաշտ է. եւ եթէ մեղաւոր եւս իցէ, սակայն թագաւոր ձեր է. որպէս եւ դուքդ ասացիք առաջի իմ, թէ այսչափ ամք են՝ զի մարդեայք եւս ի վերայ անձանց ձերոց եւ հոգւոց, ի վերայ աշխարհի, ի վերայ կանանց եւ որդւոց ձերոց: Եւ որ մեծն է քան զամենայն, ի վերայ եկեղեցեաց ձերոց, ի վերայ ուխտի հաւատոց ձերոց զոր ունիմք ի տէր մեր Յիսուս Քրիստոս»: (Փաւստոս, Դպր. Դ. — գլ. Ծ. Ա.):

Այդ բոլոր յորդորները նշանակութիւն չունեցան եւ ամէնքն ալ լքեցին Արշակ Թագաւորին եւ իրենց երկիրները դնացին :

Չնայած Հայ նախարարներու մի քանիսի դաւաճանութեան եւ շատերու ալ չէզոքացումին, Պարսից Շապուհ Թագաւորը չկրցաւ զէնքի ուժով յաղթանակել Հայերուն եւ ստիպւեցաւ արեւելեան խորամանկութեան դիմել : Նա պատուիրակութիւն ուղարկեց Հայաստան եւ առաջարկեց սէր, խաղաղութիւն եւ բարեկամութիւն եւ միաժամանակ իր քով հրաւիրեց Արշակ Թագաւորին : Վերջինս ընդունեց Պարսից խաղաղութեան առաջարկը, ինքն ալ յատուկ պատգամաւորութիւն ուղարկեց, բայց անձամբ այցելութեան չգնաց :

Ատով չբաւականանալով, Շապուհը նորէն մարդիկ ուղարկեց Արշակի մօտ, ըսելով—

«Իսկ եթէ հաճ եմք ես եւ դու ընդ միմեանս, ե՛կ տեսցուք զմիմեանս, եւ յայտ հետէ իբրեւ զհայր եւ զորդի լիցուք ընդ միմեանս : Ապա թէ ոչ տեսանես դու զիս, խնդրես պատերազմ ի մէջ իմ եւ ի մէջ քո» :

Արշակը Պարսից Թագաւորէն երդում կը պահանջէ եւ նա ալ կը համաձայնի, որմէ ետք Հայոց Թագաւորը՝ Վասակ սպարապետի հետ միասին կ'երթան Պարսից արքունիքը :

Արշակն առաջին իսկ առիթով մեղայի կուգայ եւ հաւանօրէն, ճարպիկ դիւանագիտական խաղ մը կը կամենայ խաղալ եւ կ'ըսէ—

«Մեղայ քեզ եւ յանցեայ. զի ես եկի եւ կոտորեցի, եւ յաղթեցի թշնամեաց քոց. եւ ակն

ունէի ի քէն պարգեւ կենաց, եւ թշնամիք իմ հըրապուրեցին զիս, եւ արկին երկիւղովս ի քէն, եւ փախուցին ի քէն: Եւ երդումն իմ զոր երդւայ քեզ, յառաջ ածին զիս. եւ եկի աւասիկ առաջի քո: Եւ աւասիկ ծառայ քո ի ձեռս քո կամ. զինչ եւ պէտք է քեզ, արա զիս, զինչ եւ կամ իցէ. սպան զիս, զի ծառայ քո առ քեզ կարի յանցաւոր եմ, մահապարտ եմ» (Փաւլոստոս, Դպր. Դ. գլ. Ծ. Դ.):

Փորձելու համար հայոց թագաւորի հաւատարմութիւնը, Շապուհը, մոգերու խորհուրդով, Հայաստանէն հող բերել կուտայ եւ, իբրեւ թէ, երբ Արշակը Պարսկական հողի վրայ կը քալէ — զղջում եւ խոնարհութիւն ցոյց կուտայ, երբ հայկական հողի վրայ կ'ըլլայ, կ'ամբարտաւանայ, կը հպարտանայ եւ կը սպառնայ Շապուհին: Այս փորձէն վերջ Արշակին կը ձերբակալեն եւ Անուշ բերդը կ'աքսորեն:

Շատ դառն եւ կսկծեցուցիչ կ'ըլլայ նաեւ Հայ պետական եւ քաղաքական դէմքերէն մէկին — Վասակ Մամիկոնեանի մահը:

Շապուհ կը կանչէ իր մօտ եւ կ'ըսէ —

«Աղուէս, դու էիր խանդարիչ՝ որ այսչափ աշխատ արարեր զմեզ. դու ես այն՝ որ կոտորեցիր զԱրիս այսչափ ամս, եւ զի՞ գործես զմահ աղուէսու սպանից զքեզ»:

Հայոց սպարապետը, իր կոչման բարձրութեան վրայ կանգնած, հեղնօրէն պատասխան կուտայ Պարսից արքային — «Այժմ քո տեսեալ զիս անձամբս

փոքրիկ, ոչ առեր զչափ մեծութեան իմոյ. զի ցայժմ ես քեզ առիւծ էի, եւ արդ աղուէս... Բայց մինչ ես Վասսակն էի, ես սկայ էի»... եւ ամենէն վերջը կ'աւելցնէ. «Արդ զինչ եւ կամիս՝ արա»:

Պարսից թագաւորի հրամանով մորթեցին Հայոց զօրավար Վասսակը, անոր մորթը հանեցին եւ խոտով լեցնելով՝ տարան Անուշ բերդը՝ Արշակ թագաւորի մօտ:

Այդ տմարդի յաղթանակէն վերջ, Շապուհն հրամայեց կործանել Հայոց աշխարհը եւ իր երկու զօրավարներուն՝ Զիկ եւ Կարէն անունով՝ պատերէնք զնալ, կալանաւորել Փառանձեմ թագուհին: Ներանք զնացին, ձերբակալեցին թագուհուն եւ կործանեցին Արտաշատ, Վաղարշապատ, Զարեհաւան, Զարիշատ, Վան եւ այլ քաղաքները, փայտաչէն եւ քարաչէն տնակները քանդեցին, պարիսպները կործանեցին, չափահաս մարդկանց կոտորեցին, կանանց եւ երեխաներուն գերի վերցրին եւ բազում աւարով վերադարձան Շապուհի մօտ: Եւ իբրեւ գլուխ գործոց այդ գազանութեան՝ Պարսից արքան հրամայեց հրապարակ իջեցնել Փառանձեմ թագուհուն, «որով հրամայեաց զկինն արկանել, եւ արձակել տիկնոջն Փառանձեմայ ի խառնակութիւն սլոռնկութեանն անասնական սղծութեանն»:

Այդ բաւական չէր: Ինքը, Շապուհ արքան բազմաթիւ զօրքով եւ Վահանի ու Մերուժանի ուղեկցութեամբ արշաւեց Հայաստան եւ մնացորդն ալ աւերեց: Եւ ահա թէ ինչպէս Փաւստոս Բիւզանդացին, իր գրքի Դպր. Դ. գլ. ԾԸ. ի մէջ կը նկարագրէ այդ

սարսափները, որոնք իրենց էութեամբ եւ ձեւով նման են հայկական բոլոր կոտորածներուն—

«Հրաման տայր ... զամենայն այր ի չափ հասեալ կոխան արարեալ փղաց, եւ զամենայն զկին եւ զմանուկ հանել ընդ ցից սայլից: Հազարք հազարաց եւ բիւրք բիւրոց սպանին. զի ոչ գայր թիւ կամ համար սպանելոցն. եւ զկանայս ազատացն եւ նախարարացն եւ զփախուցելոցն հրաման տայր ածել յասպարէզն՝ որ էր ի Զարեհ-Վան քաղաքի: Եւ հրաման տայր հոլանել զամենայն ազատ կանանին, եւ նստուցանել աստի անտի ասպարիսին. եւ ինքն Շապուհ արքայ հեծեալ ի ձի, շաւակի անցանէր առ կանանոցն. եւ որ յալն գային, մի մի ի նոցանէ պղծեալ ի խառնակութիւն տանէր առ ինքն... Եւ զաղղն սիւնեաց տոհմին զամենայն գայր ի չափ հասեալ կոտորեցին, եւ զկանայս սպանին. եւ զամենայն մանր մանկտիսն ներքինիս հրամայէր առնել, եւ խաղաղացուցանել յերկիրն Պարսից»:

Այդ բոլոր գազանութիւնները կատարելէն վերջ, մնացածներու իշխանութիւնը թողեց իր հաւատարիմ գործակիցներուն՝ Մերուժանին եւ Վահանին:

Այս երկու գաւաճանները կը շարունակեն աւերել Հայաստանը՝ քանդելով եկեղեցիները եւ անոնց տեղատարուչաններ կանդնեցնելով, սպանելով բոլոր ընդդէմացողներուն, կախելով բոլոր անհնազանդներուն: Եւ անոնց կատաղութիւնն այն աստիճանի կը սաստկանայ, որ հրաման կուտան Մամիկոնեան ցեղէն, գաւաճան Վահանի ազգակցուհիներէն, Համա-

զասպուհի անունով իշխանուհուն , ուրանալ Քրիստոսի կրօնը եւ ընդունիլ Մազդեզանց օրէնքը : Քաջ հայուհին կը մերժէ և իր դաւաճան ազգակցի հրամանով «հանէին ի բարձր աշտարակն՝ որ կայր ի վերայ բարձր գահուն քարին , որ հային ի կողմն ծովակին ի գետոյ կուսէն . եւ մերկացուցին զնա իբրեւ ի մօրէ . եւ արկեալ կապ զոտիցն , գլխիվայր կախեցին զնա զբարձուէն կուսէ . եւ այնպէս մեռաւ ի կախաղանին» :

Այս ահռելի սարսափներն ու աւերածութիւնները տեսնելով՝ Վահանի որդի Սամուէլը չէր կրնար տանիլ եւ ահա իր իսկ ձեռքով կը սպանէ իր ուրացող եւ դաւաճան հօրն ու անօրէն մօրը՝ Որմզդուխտին :

Սամուէլի միջոցով Հայ ժողովուրդի ջինջ , անձնագոհ եւ ըմբոստ ոգին երեւան կուգայ :

Փակենք պատմութեան այս սեւ էջն ալ , որի մէջ արձանագրւած տեսանք Հայ ժողովուրդի եւ իր նախարարներու անմիաբանութիւնը , Հայաստանի աւերումն ու քանի մը Հայ դաւաճաններու շահատակութիւնները :

Հայ ժողովուրդը կ'ապրէր անորոշութեան եւ անմիաբանութեան օրեր : Նախարարական կազմի եւ թագաւորական տան մէջ երկպառակութիւն կը տիրէր : Մի քանի նախարարներ ալ Պարսից կողմն անցած էին՝ առաջնորդ հանդիսանալով անոնց զօրաբանակներուն եւ միասնաբար արշաւելով եւ ասպատակելով Հայաստանի զանազան մասերը : Հայոց Արշակ թագաւորն արդէն ձերբակալած էր եւ Անուշ բերդի մէջ բանտարկւած :

Քաղաքական այդ խառնակ վիճակի մէջ երեւան կուգայ Մուշեղ Մամիկոնեան սպարապետը եւ միւս հաւատարիմ նախարարներու հետ միասին Յոյներու թագաւորին քովը երթալով կը խնդրեն Արշակի որդի Պապին ուղարկել՝ հայոց երկրի վրայ թագաւորելու համար:

Մովսէս Խորենացին, Փաւստոս Բիւզանդի հաղորդած տեղեկութիւններուն հակառակ կը գրէ, որ Հայոց երկրի այդ դժբախտութիւնները տեսնելով Մեծն Ներսէս աղաչեց Թէոտոս ինքնակալին՝ Պապը թագաւորեցնելու համար:

Յունաց թագաւորը, հաւանօրէն տեսնելով որ Պարսից ազդեցութիւնը կ'ուժեղանայ եւ որ Մերուսթանն իր հետեւորդներով աստիճանաբար կը տիրանայ Հայաստանին — իր համաձայնութիւնը կուտայ եւ Պապը թագաւոր կը նշանակէ:

Քիչ մը հետեւինք Խորենացուն եւ տեսնենք թէ ինչ դրութեան մէջ կը գտնւէր Հայաստանը—

«Յետ մահուանն Արշակայ գումարեց Շապուհ զօր բազում ի ձեռն Մերուսթանայ... Խոստացաւ տալ նմա զհայոց թագաւորութիւնն, միայն թէ զնախարարսն նուաճելով՝ ի դէն Մազդեզանց զաշխարհս դարձուցսէ... Մերուսթան... յանձն առեալ եւ եկեալ... եւ զամենայն կարգ քրիստոնէութեան ջանայր խափանել: Զպիսկոպոսս եւ զքահանայս հարկաց պատճառաց կապեալ՝ յերկիրն Պարսից տայր տանել: Եւ զորս միանգամ գիրս գրասէր՝ այրէր. եւ հրաման տայր մի՛ ուսանել զղպրութիւն յունարէն, այլ պարսիկ...»:

Երբ Մերութանը կ'իմանայ Պապի վերադարձի եւ Յունաց օգնութեան մասին . իսկոյն կը հաղորդէ Շապուհին՝ օգնական զօրք խնդրելով : Շապուհն ալ նոր ուժեր կ'ուղարկէ Մերութանին օգնելու եւ Հայերու դէմ պատերազմ մղելու :

Երկու կողմերն ալ հանդիպեցան Զիրաւ դաշտի մէջ եւ կատաղօրէն կռեցան եւ «դիակամբք թշնամեաց լցին զդաշտն ամենայն , եւ զմնացորդսն ամենայն ի փախուստ չըջեալ հալածեցին» : Հայոց զօրքերու հրամանատար Սմբատը հնարաւորութիւն կ'ունենայ վիրաւորած Մերութանին հանդիպելու եւ մտածելով թէ եթէ Ներսէս Հայրապետի մօտ տանէ կրնայ փրկւիլ եւ կամ ներւիլ տեղին վրայ :—

«Առ ի կորուստ ամբարշտին զոմանս խորանաւորս հուր լցեալ , եւ շամփուր երկաթի ի միս խորովեալ , զոր ջեռուցեալ , կրկնեաց բոլորեալ որպէս պսակ , եւ յոյժ արտաշէկ արարեալ ասէ . — Պսակեմ զքեզ , Մերութան , քանզի ի խնդիր էիր թագաւորել Հայոց . եւ ինձ ասպետիս պարտէ զքեզ պսակել ըստ սովորականին իշխանութեան իմոյ հայրենեաց : Եւ մինչդեռ տաք էր իրբեւ զհուր , ետ ի գլուխ Մերութանայ , եւ այնպէս սատակեցաւ չարն» :

Պապ թագաւորի իշխանութեան սկզբնական օրերուն բաւական յուսալից վիճակ մը կը տիրէր : Մուշեղ սպարապետը կը վերակազմէր հայկական զնդերը եւ իբր արդիւնք իր այդ աշխատանքներուն , նա կըցաւ միացնել բոլոր ցրւած ուժերը , կապ հաստատել թագաւորին հաւատարիմ նախարարներու

մէջ եւ պատրաստ դրութեան մէջ էր՝ ղիմադրելու թշնամուն :

Հետաքրքրական է նաեւ որ այդ ատեններն ալ զօրահանդէսներ տեղի կ'ունենային՝ թագաւորի, կաթողիկոսի եւ բարեկամ յոյն պետութեան նշանաւոր զօրավարներու ներկայութեան : Ահա թէ որպիսի պատկերաւորութեամբ կը նկարագրէ Փաւլոստոս Բիւզանդն իր Դպրութիւն Ե .ի գլուխ Ա .ի մէջ .

«Եւ ածէր զամենայն հանդէսն կարգեալս եւ պատրաստեալս վառեալս ի պատերազմ զդրօշս փողփողեալս եւ նշանս արձակեալս . եւ ցուցանէր զհանդէս զօրացն . . . առաջի թագաւորին Պապայ, եւ մեծի քահանայապետին Ներսէսի, եւ առաջի Տէրենտի եւ Ադէի զօրագլխացն Յունաց . . . եւ եպիսկոպոսապետն Ներսէս օրհնէր զզօրավարն Մուշեղ . եւ ասէր . Տէր Քրիստոս օրհնեսցէ զքեզ, եւ յաջողեսցէ քեզ, եւ տացէ քեզ զյաղթութեանն շնորհս զամենայն աւուրս կենաց քոց . ի ձեռն քո եւ ի ձեռն ազգի քո փրկեսցէ զերկիրս Հայոց մինչեւ յաւիտեան» :

Այդ պատրաստութիւններէն վերջ, երբ Հայերն ունեցան սեփական թագաւոր, իրենց սիրած հայրապետն ու վերակազմած զօրաբանակ, սկսեցաւ հալածանք բոլոր համապարսիկ տարրերուն դէմ եւ «Մուշեղ զօրավարն Հայաստանեայց չըջէր ընդ երկիրն, եւ աւերէր զտրուշանսն Մազդեզանցն : Իսկ զՄազդեստունսն, որ միանգամ ի բուռն արկին, զամենեսեան տայր հրաման սպարապետն Մուշեղ ունել եւ հրով խորովել . . . եւ բազում պատուաւոր տեարս՝ որ պատուականք էին առաջի թագաւորին Պարսից . . .

եւ տայր մորթել եւ ընուլ խոտով եւ կանգնել ի վերայ պարսպոցն : Ընդ բազում տեղիս զայս առնէր ի վրէժս հօրն իւրոյ Վասակայ» :

Դիտելի կէտ է նաեւ այն , որ ինչպէս Փաւստոս կ'ըսէ , Հայոց բանակի զինւորները թռչակ կ'առնէին... «Ապա Մուշեղ... ընտրեաց իւր արս ընտիրս միամիտս ազատս ազգայինս , քառասուն հազար , միաբանս միակամս , եւ կազմեաց զնոցա ձիով եւ թռչակաւ եւ զինու» :

Յատկանշական կէտ մ'ալ , զորս կը կամենայինք ընթերցողներու ուշադրութեան յանձնել՝ այդ , այն հպարտ , ազնիւ , եւ ասպետական ոգին է , որ կը տիրէր եւ կը տիրէ հայ կուռղներու մէջ՝ հանդէպ կանանց :

Մուշեղ սպարապետը կը հրամայէ թշնամու գերիներէն 600 նշանաւոր մարդ մորթել , խոտով լեցունել եւ ուղարկել Հայոց արքայ Պապին :

«Բայց զկանայսն Շապհոյ թագաւորին Պարսից ոչ ումեք ինչ թոյլ տայր... անարգել ինչ զնոսա ումեք» :

Մարդ ստիպւած կ'ըլլայ մտաբերել Խանասօրայ արշաւանքի հերոսներուն , որոնք կ'ըսէին իրենց թըշնամիներու կանանց .—

«Մի վախեմար , հանգիստ կացիր , բաշի ջան ,
Կանանց երբեք ձեռք տալու չէ վրէժխնդիր հայ
Փիտան...»

Պարսից հետ պատերազմը վերջացած էր հայերու յաղթանակով : Հայաստանը պէտք ունէր ներքին եւ արտաքին խաղաղութեան՝ վերակազմելու եւ

վերաշինելու համար: Մեր դժբախտութիւններէն մէկն ալ այդ եղած է որ շատ քիչ ժամանակներ անդորրութիւն վայելած ենք եւ միշտ ալ կռիւներու մէջ՝ արտաքին եւ ներքին խռնողութեամբ:

Պապի թագաւորութեան օրով ալ դաւերն ու ըսպանութիւններն անպակաս էին: Պալատական շրջանակներու մէջ քէնն ու նախանձը, թշնամութիւնն ու որոգայթները սովորական երեւոյթներ էին: Ինքը Պապ թագաւորը մի անբարոյական տիպ էր: Մարդկը սարսռայ կարգալով Փաւստոսի գրեթէ քններն աւոր մասին եւ կը զարմանայ որ այդպիսի փողոցային, ընկած անձնաւորութիւնը կրնար տէր ըլլալ, կառավարել երկիրը եւ այն ալ ամենախառնակ եւ վտանգաւոր շրջանին:

Առանց գրական էթիկային դէմ գնալու մենք պարտաւորւած ենք քաղաքացիական ներկայացնելու Փաւստոսի իսկ բառերով անբարոյական Պապի տիպը:

«Թագաւորն Պապ... լի էր դիւօք ի տղայու թենէ իւրմէ: Յորժամ մարդիկ հանապազօր յարգորել ելեալ մտանէին ի ծոցոյն Պապայ թագաւորին, եւ պատէին զուօք նորա... Եւ էր թագաւորն Պապ ի պղծութեան թաւալեալ. երբեմն այլոց էգ եղեալ, տայր զինքն ի խառնակութիւն. եւ երբեմն զայլս էգ արարեալ, զարուսն խառնակեալ պղծէր. եւ երբեմն ընդ անասունս խառնակէր»: (Դպրութիւն Ե., գլ. ԻԲ.):

Մի այլ տեղ — Դպրութիւն Դ. գլ. ԽԴ. — Փաւստոս կը նկարագրէ

«Եւ բնակեցին դեւք բազումք ի մանուկն

(Պապ), եւ վարէին զնա ըստ կամաց իւրեանց : Մնաւ եւ աճեաց , եւ դործէր զմեղս , զպոռնկութիւն , զպղծութիւն արուագիտութեան եւ զանասագիտութիւն , եւ զազրելի գարշութիւն . բայց կարի զարուագիտութիւն : Դարձեալ ինքն իզանայր այրոց , եւ այսպէս մըմկեալ թաւալեալ էր» :

Հայաստանի զժբախտութեան օրերուն զահի վըրայ նստած էր այսպիսի անարժան մէկը եւ մենք յոյս չպիտի ունենայինք որ աւելի ուժեղ , աւելի յաղթական ըլլայինք : Այդ անձնաւորութիւնը , իր անբարոյականութեան շնորհիւ , պատճառ դարձաւ բազմաթիւ խլրտումներու :

Ամենէն առաջ նա սպանել տաւ Հայր Մարդ Պետին , որ իր մօր Փառանձեմի մահաւան պատճառ դարձած էր : Մուշեղ սպարապետի հրամանով կը ձերբակալեն Մարդ Պետին «եւ մերկանալ իբրեւ ի մօրէ , եւ կապել զձեռս նորա ի ներքոյ ծնկաց նորա , եւ ի չու հանել զնա ի գետս , եւ զնեւ ի վերայ սառնին կը վելոյ գետոյն . եւ սատակեցաւ անդէն» :

Այդ ատենները երեւան կուգայ մի այլ դաւաճան հայ զօրավար — Դղակ անունով , որ նշանակւած էր Գանձակի շրջանի — Պարսից եւ Հայոց սահմանադիւրի զօրքերու ժամանակաւոր հրամանատար : Նա , օգտուելով իր բարձր դիրքէն , մարդիկ ուղարկեց Պարսից Շապուհ թագաւորի մօտ եւ խոստացաւ մատնել եւ Պարսից ձեռքը յանձնել Հայոց Պապ թագաւորին , Յոյն զօրավար Տէրենտին եւ Մուշեղ զօրավարը : Այդ դաւադրութիւնը կը լարւի , թագաւորը ճա-

չի կը հրաւիրէ Դղակին եւ սպանել կուտայ. «եւ անդէն ի վանսն պատմութեան փողոտէին զնա, եւ հատին զգլուխնորա, եւ հասին հարին ի նիզակի, եւ կանգնեցին ի հրապարակին արքունի»:

Մուշեղ սպարապետն ալ զբաղւած էր ներքին եւ արտաքին ապստամբութիւնները զսպելով եւ բոլոր հակառակորդներուն ալ գլխատելով: Նա զսպեց Ատըրպատականի, Նոշիրականի, Կորդոնաց, Կորդեաց, Տմորեաց, Մարաց, Արծխայ, Աղւանից, Կասպից, Վրաց, Աղծնեաց, Տուփաց Անգեղ Տան, Անծտայ շրջաններու ապստամբութիւններն ու խռովութիւնները:

Այս բոլոր դէպքերը բաւական չէին կարծես, եւ ահա երեւան կուգայ Պապ Թադաւորի դաւադրութիւնը Ներսէս հայրապետի դէմ: Ներսէսը միշտ կը խրատէր եւ կը պախարակէր Թադաւորի վատ արարքները: Եւ որպէսզի այդ խոչընդոտը մէջտեղէն վերանայ, վճռեց մեծ քահանայապետին ճաշի կանչել եւ հոն քուցաւորել: Այդպէս ալ եղաւ: Բազմաթիւ նախարարներ, որոնց մէջ եւ Մուշեղ սպարապետը, շատ վատ տպաւորւեցան այս դէպքէն, եւ ամէն միջոց գործադրեցին Թունաւորւած հայրապետին առողջացնել, բայց չկարողացան:

Ներսէս կաթողիկոսի մահւնէ վերջ Պապ Թադաւորն աւելի ազատ եւ սանձարձակ զգաց ու վերափոխեց այն բոլոր հին սովորութիւններն ու վատ վիճակը՝ որոնց դէմ պայքարած էր Ներսէսը: Հրամայեց աւերել բոլոր այրինոցները (այրիներու համար պատրաստուած բնակարաններ), որբանոցները, կուսանոցները՝ զանազան աւաններու և դաւառներու

մէջ շինւած՝ Ներսէս կաթողիկոսի կողմէն : Վերացրեց բոլոր հիւանդանոցներն ու աղքատանոցները , որոնք այնքան մեծ օգնութիւն կը հասցնէին հասարակութեան : Արդիւլեց տասանորդ եւ կամ պտղի տալ եկեղեցական պաշտօնեաներուն . իրաւունք տւեց կանանց թողնել իրենց ամուսիններուն եւ «էր զի մի այր տաան կին փոխէր . եւ առհասարակ յանօրէնութիւն դարձան միանգամայն» :

«Եւ ամենայն մարդիկը երկրին Հայոց էին մարդիկը պտղաբերք եւ ողորմածք առ ի յիշել զաղքատս եւ զնեղեալս , զտառապեալս եւ զօտարս , զհարստահարս , զնժդեհս , զպանդուխտըս , զհիւրս , զանցաւորս . եւ էր նոցա կարգեալ վերակացուս սրբոյն Ներսէսի , եւ դարմանս ի տեղեաց տեղեաց : Իսկ յետ մահու նորա աւերեաց զայն ամենայն թագաւորն Պապ , եւ անարգեաց զպատիւ եկեղեցւոյ...» :

Հայաստանի ներքին այդ շահատակութիւնները բաւական չէին , կարծես , դեւերով լեցուն Պապի համար եւ նա սկսեց կնճռոտել արտաքին քաղաքականութիւնն ալ : Հակառակ երկար տարիներու ընդունւած սովորութեան եւ հայ նախարարներու եւ մեծամեծներու խորհրդին , նա թշնամական դիրք բռնեց Յունաց հանդէպ եւ աւելի մտերմացաւ Պարսիկ արքունիքի հետ : Յարաբերութիւններու այդ լարման ատեն Յունաց թագաւորն հրաման կուտայ Տէրենտ եւ Ադէ իր զօրավարներուն , որոնք Հայաստան կը գտնւէին , սպանել Պապին : Անոնք ալ տեսնելով որ հայ նախարարներն ու զօրականներն համամիտ չեն

Թագաւորի վարած քաղաքականութեան, ճաշի կը հրաւիրեն Պապին եւ կ'սպանեն :

Այդ դէպքէն վերջ հայ մեծամեծները կը հաւաքուին Ժողովի, Մուշեղ սպարապետի գլխաւորութեամբ վճռելու թէ ի՞նչ պիտի ընեն, — Վրէժ պիտի լուծեն՝ կռիւ յայտարարելով Յոյներու դէմ, թէ՛ պիտի լըռեն. եւ կ'որոշեն .

«Ոչ կարեմք հեթանոսաց ի Պարսկաց ի ծառայութիւն մտանել, եւ թշնամի առնել զթագաւորն Յունաց, եւ ոչ զերկոսեան թշնամի առնել. եւ ոչ առանց միոյ թիկանց կարեմք կեալ : Ապա եկեաց այս բան ի խորհրդին, թէ զինչ եղեւ՝ ահա եղեւ, թող ծառայեսցուք Թագաւորին Յունաց. կացցուք ի հնազանդութեան իշխանութեան Թագաւորութեանն Յունաց. զիարդ եւ կամք իցեն Թագաւորութեան Յունաց՝ արասցեն մեզ» :

Չնայած հայ իշխաններու այդ որոշման՝ բարեկամ ըլլալ Յունաց, երկիրը չխաղաղեցաւ, այլ օր ըստ օրէ աւելի անկերպարան եւ անիշխանական վիճակի մէջ ընկաւ : Այդ դրութեան աւելի նպաստեց Արշակունեաց տոհմէն եւ Յունաց կողմէն նշանակած Վարազդատ մանուկ Թագաւորը, որի մասին Փաւստոսն իր գրքի (Դպրութիւն Ե. գլ. 17.) մէջ կ'ըսէ

«Եւ էր նա մանուկ յաւուրց, լի արութեամբ, կորովի ձեռօք, քաջ սրտիւ, եւ ի մտաց թեթեւ. մանկաբարոյ, տղայահանճար, մանկամիտ...»

Արդ իբրեւ տեսանէին զթագաւորն Հայոց Վարազդատ մեծ նախարարքն Հայոց՝ թէ մանուկ բանսդըթուկ է, զչար ի բարոյ որոշել չգիտէ, սկսան այնուհետեւ ըստ կամաց իւրեանց վարել զթագաւորս որպէս եւ կամէին. բանիւք իւրեանց տանէին եւ բերէին զնա»:

Այս գրութենէն օգտւեցան քանի մը չարամիտ նախարարներ եւ մասնաւորապէս Սահռունեաց տոհմի նահապետ Բաառը, որ մանուկ թագաւորի դայեակն էր, ու սկսան չարախօսել Մուշեղ զօրավարի մասին ու խորհուրդ տալ՝ սպանելու եւ ապատելու այդ վրտանգաւոր անձնաւորութենէն: Նախանձը եւ կիրքն իրենց ազատ թռիչքներու մէջ մտան եւ ամենօրեայ բամբասանքներու եւ չարախօսութիւններու արդիւնքը այն կ'ըլլայ, որ Վարազդատը կը համաձայնի Մուշեղին սպանել եւ այդ նպատակաւ ալ յատուկ ճաշկերոյթ կը տրւի՝ պալատական շրջաններու համար: Ազնիւ եւ մաքուր հայ զինուորականներ չկարողացան կաշառել՝ Մուշեղին սպանելու համար, եւ ըստիպւած եղան տգէտ եւ հզօր մարդկանց հարբեցնել՝ այդ ոճիրն ի գլուխ հանելու համար:

«Պատրաստեաց Վարազդատ արս ընտիրս հզօրս, զօրեղս, զի կազմ կայցեն գործոյն, հարկանել յանկարծօրէն յանպատրաստից յեղակարծումն ժամու ի վերայ Մուշեղի: Զնոսա քաջ ուրախ առնէր մեծապէս, եւ շատ գինի տայր ըմպել, եւ բազում առնէր զբօսումն ուրախութեան»:

Այսպիսի տմարդի միջոցներու կը դիմեն Հայոց

Թագաւորն ու քանի մը դաւաճան նախարարներ՝ ըս-
պանելու մարդու մը՝ որ իր ամբողջ կեանքը թշնա-
մու դէմ պայքարելով անցուցած է եւ միշտ ալ յաղ-
թական եղած է : Եւ երբ վարձկան ու հարբեցած զին-
ւորները յարձակում կը դործեն ու ձեռքերը կը կա-
պեն , քաջ սպարապետի վերջին խօսքերը կ'ըլլան .—

«Ի վերայ բազում իմոց վաստակոցն արեան
եւ քրտան , եւ սլաքօքն զքիրտն ջնջելոյ , ա՞յս
հատուցումն եղեւ ինձ : Բայց իբրեւ եհաս ինձ
մահս , թէ ի վերայ ձիոյ դիպեալ էր ... » :

Այս դաւադրութեամբ Հայաստանն աւելի խառ-
նակ վիճակի մէջ ընկաւ : Անարժան մարդիկ պաշտօ-
նի տիրացան եւ անհատական հակառակութենէ դըր-
դըւած իրենց հակառակորդները տապալել սկսան :

Շապուհի եւ Հայոց մէջ տեղի ունեցած կռիւնե-
րու ատեն Մամիկոնեան ցեղէն երկու եղբայրներ՝
Մանուէլ եւ Կոն դերի տարւած էին : Այդ ատենները
երբ Վարազդատ մանուկ թագաւորը դահի վրայ էր ,
Մանուէլ Մամիկոնեան Հայաստան վերադարձաւ ,
անմիջապէս պետական շրջանակներուն հակառակ
դիրք բռնեց . որոշեց Հայոց սպարապետութեան ղեկն
իր ձեռքն առնել եւ միաժամանակ պատժել Մուշեղի
մահւան մեղսակիցները :

Ժողովրդական տրամադրութիւնները Մամիկոնե-
աններու հանդէպ , ինչպէս նաեւ դժգոհութիւնները
պետական շրջանակներու դէմ եւ այն որ Մանուէլն
իրեն թիկունք ունէր պարսկասէր հայ կուսակցու-
թիւններն ու Պարսկական կառավարութեան համա-
մըտութիւնը՝ նպաստեցին Մանուէլի «պետական

հարւած»-ի յաջողութեան եւ բարձրացրին նրան դիք տատորութեան աստիճանի :

Մամիկոնեանի շարժման առիթներէն մէկը եւ գլխաւորներէն Մամիկոնեան տոհմի պաշտօնազրկութիւնն էր եւ Փաւստոսը կուտայ հետեւեալ յատկանշական արտայայտութիւններով .

«Արդ Մուշեղ այր քաջ եղբայր իմ , որ ի վերայ ձեր մաշեաց զանձն իւր ի մանկութենէ իւրմէ , վանեաց , կոտորեաց զթշնամիս ձեր , եւ ոչ կարացին թշնամիքն սպանանել , դու կալար ի բազմականի խեղդեցեր զնա : Նա դու չես իսկ Արշակունի , այլ ի պոռնկութենէ եղեալ ես որդի» :

Վարազդատ թագաւորն ալ կ'սպառնայ Մանուէլին թէ դուրս կը վռնտէ Հայոց երկրէն եւ կամ թէ «ոչ կամիցիս զնալ , մեռանիս ի ձեռաց իմոց որպէս եւ Մուշեղն մեռաւ» :

Քաղաքացիական պատերազմ կը ծագի Հայոց մէջ՝ թագաւորական եւ Մամիկոնեան կուսակիցներու միջեւ : Այդ կռիւը տեղի ունեցաւ Կարնոյ դաշտին մէջ եւ արդիւնքն այն եղաւ որ թագաւորի կողմնակիցները յաղթեցան եւ Մանուէլն եղաւ Հայաստանի դիփտաւոր , որ որքան ալ քննադատելի ըլլայ իբր պետական ձեւ , անհրաժեշտ է իբրեւ ժամանակաւոր բուժիչ միջոց :

Մանուէլի առաջին գործը կ'ըլլայ բոլոր յանցաւորները պատժել եւ իբր վրէժ Մուշեղի մահւան՝ գլխատել Բատ նահապետը «արքային Վարազդատայ զքսուն , զսպանողն Մուշեղի» : Հին սովորութեան հա-

մաճայն «նախ յանդիման նմա հրամայէր փողոտել զորդին նորա, ապա յետոյ զնա գլխատել. եւ զայլսն կոտորեաց ըստ նմին օրինակի» :

Ներքին այս գԺտութիւններուն վերջ տալէն ետք, Մանուէլ սպարապետն իր ուշադրութիւնը դարձրեց արտաքին թշնամիներու վրայ: Նա նկատեց, հաւանօրէն, որ իր բարեկամութիւնը Պարսից հետ որքան ալ սկզբնական օրերուն օգտակար եղած ըլլայ, այնուամենայնիւ օր ըստ օրէ վտանգաւոր կը դառնայ հայ Ժողովրդի ազատութեան եւ ամբողջութեան տեսակէտէ: Չնայած որ Պարսկաստանին որոշ հարկ կուտային, ինչպէս նաեւ անոնց տասը հազար զինւորներուն՝ Սուրէն զօրավարի գլխաւորութեամբ՝ հագուստ, ուտեստեղէն, ռոճիկ, բայց եւ այնպէս Պարսկական վտանգն զգալով պայքարեցան եւ Հայաստանէն վռնտեցին անոնց:

Թշնամութիւն ծագեցաւ Հայոց եւ Պարսից միջեւ եւ բազմաթիւ Պարսիկ հրամանատարներ՝ Գուսմանդ, Վարազ, Մուկան եւ ուրիշներ եկան, արշաւեցին եւ զօրեղ դիմադրութեան հանդիպելով՝ պարտուեցան:

Մանուէլ Մամիկոնեանն օգտուելով հանգամանքէն՝ Թագաւոր հռչակեց Պապի որդի Արշակին, իսկ միւս եղբայր Վաղարշակին ալ յաջորդ: Հայ Ժողովրդի տարբեր հատւածներն ու կուսակցութիւնները նորէն միացան՝ ունենալու իրենց սեփական կառավարութիւնը:

Մեր երկրի քաղաքական ամբողջութիւնը պահպանելու համար բաւական չէ միայն արհեստական խնդակցութիւններով եւ ոգեւորութիւններով ապ-

րիւ. պէտք էր լուրջ ուշադրութիւն դարձնել մեր երկ
րի աշխարհադրական դիրքի վրայ, ինչպէս նաեւ
Յոյներու եւ Պարսիկներու արտաքին քաղաքականութեան
վրայ:

Հարցերու այդ կնճռոտութեան ատեն կ'ըլլայ որ
կը մեռնի Մանուէլ սպարապետը — հրովարտակոյ
մը Հայոց Աշխարհն ու Արշակ արքան յանձնելով
Յունաց:

Այս կարճ ժամանակաշրջանին մէջ մենք կը տես-
նենք քաղաքականութիւններու փոփոխութիւն —
Մուշեղ Մամիկոնեան Յունաց ազդեցութեան կողմ-
նակից էր, իսկ Մանուէլը սկզբնական շրջանին Պար-
սից եւ ապա նորէն Յունաց:

Քաղաքականութեան այս փոփոխութիւններու,
Յունաց եւ Պարսից ձուլման ծրագիրներու, ինչ-
պէս նաեւ Հայաստանի ներքին դաւադրութիւններու
եւ դաւաճանութիւններու պատճառաւ Հայ ժողո-
վուրդը իր անկախութիւնն ու ամբողջականութիւնը
կորսնցրեց:

Հայաստանը երկու մասի բաժնեցաւ — Յունաց
հովանաւորութեան տակ՝ Արշակ թագաւորով, եւ
միւսն ալ Պարսից՝ Խոսրով թագաւորով: Այս երկու
պետութիւններն ալ փոխադարձ համաձայնութեան
եկան եւ դաշնադրութեամբ մը Հայաստանն ազդե-
ցութիւններու շրջանի բաժնեցին, զորս շատ յաջող
կերպով կը ներկայացնէ Փաւստոս Բիւզանդն իր
Դպրութիւն 2. գլ. Ա.»-ի մէջ:

«Եւ այնուհետեւ առէ խորհուրդ միաբանու-
թեան հաւանութեան ընդմիմեանս թագաւորն
Յունաց եւ թագաւորն Պարսից. եւ լաւ համարե-

ցան զաշխարհն Հայոց նախ ընդ երկուս ի մէջ իւրեանց բաժանել, զի ասէին՝ թէ ի միջի մերուս բնակեալ է այս հզօր եւ հարուստ թագաւորութիւն, լաւ է զի այսու եղծանել եւ խանգարել կարասցուք զայս թագաւորութիւնս. նախ ընդ երկու բաժանել երկու թագաւորօքս Արշակունօք՝ զորս կացացուք, ապա եւ ընդ նոսա կրծել ջանասցուք, աղքատացուցանել, ի մէջ արկանել ի ծառայութիւն, զի մի՛ կարասցեն ի մէջ մեր ամբառնալ զգլուխս» :

Ամենավերջին այս փոքրիկ հարւածն ալ բաւական է եզրակացնելու որ մեր արտաքին քաղաքականութիւնը՝ օտարներու կողմէն, միշտ, միեւնոյն ուղղութեամբ ընթացել է՝ բաժանել եւ ապա տիրել :

Այսօրն ալ նոյնն է եւ Հայաստանը զոհ եղած է զազտնի դաշնագրութիւններու եւ ազդեցութիւններու համար արհեստական բաժանման :

Վերջին Արեւիկունիք. — Պարսկական Հայաստանի վրայ, 391—414 թւականը, թագաւոր կը նշանակւի Վուամշապուհը, խոսրով Դ. Հայոց թագաւորի եղբայրը :

Այդ ուսումնասէր եւ հայրենասէր թագաւորի օրով հայ կեանքի մէջ խոշոր երեւոյթ տեղի կ'ունենայ որ որքան գրական նշանակութիւն ունի նոյնքան եւ աւելի ալ քաղաքական նշանակութիւն եւ ազդեցութիւն ունեցած է : Այդ Տառերու Գիւտն է :

Յոյն եւ Պարսիկ քաղաքականութեան առաջնակարգ նպատակներէն մինն էր ձուլել հայ ժողովրդին եւ իբր ինքնուրոյն ազգ մէջտեղէն վերացնել : Այդ

ուղղութեամբ անոնք խոշոր աշխատանքներ թափեցին եւ հայութիւնը քաղաքականապէս պիտի վերացնէին, եթէ նոր դադափար, նոր նպատակ եւ նոր շարժում առաջ չգար—ազգային գերականութեան զարգացում եւ սեփական լեզւի մշակում: Հայերն ամենայն ոգեւորութեամբ կ'ալան այդ գործին եւ կ'արժ ժամանակաւ ընթացքին կրցան ունենալ իրենց լեզուով աւետարան եւ այլ կրօնական գրքեր ու այդ ճանապարհով ալ հիմ դրին մայրենի գերականութեան:

Այդ խոշոր դէպքը, որ շատ մը քաղաքական բնոյթ կրող յեղափոխութիւններ արժեցաւ, կրցաւ նշանակալից դեր կատարել մեր իրականութեան մէջ եւ ի մի հաւաքել բոլոր ցրած ուժերը: Վռամ չապուհ թագաւորը, որ կրթած եւ քաղաքագէտ մէկն էր, կրցաւ առանց դժուարութիւններու բարեկամ մնալ երկու արքունիքներու հետ, շատ անգամ անոնց ներքին խնդիրներուն մասնակից կ'ըլլար եւ յաջողութեամբ ալ կը վերջացնէր եւ այսպիսով հնարաւորութիւն կուտար Հայոց նոր գերականութեան զարգացման: Այդ խաղաղ եւ անդորր շրջանը երկար չտեւեց եւ Վռամ չապուհի մահէն վերջ Խոսրով Դ-ը, որ գերի էր Պարսից ձեռքը, նորէն վերադարձաւ եւ մէկ տարի միայն կրցաւ թագաւորել՝ չուտափոյթ մահուան պատճառով:

Խոսրովի մեռնելէն վերջ թագաւոր կը նշանակուի Տիգրան Ե. (415-417), որ խաղաղ եւ շինարար աշխատանք չկրցաւ կատարել եւ իր եղբոր Արշակի հետ մշտական կռիւներու եւ ընդհարումներու մէջ էր: Այս երկու եղբայրներն ալ փոխադարձ նախանձէն կուրացան եւ երկար կռիւներէ ալ ձանձրացած՝ որո-

չեցին կամաւ իրենց թագերն յանձնել մէկը՝ Յոյնե-
րուն եւ միւսը՝ Պարսիկներուն : Իբրեւ թէ փոխա-
դարձ վրէժ կը լուծեն իրարմէ եւ իրենց անմտու-
թեան պատճառով կը վնասուի հայ ժողովուրդը եւ
անոր քաղաքական կեանքը :

Հայաստանը նորէն երկու մասի բաժնւեցաւ եւ
ենթարկւեցաւ երկու զօրեղ եւ մեր ժառանգութեան
վրայ աչք տնկած պետութիւններու ազդեցութեան :
Յոյներն ու Պարսիկներն ամէն կերպ կը ջանային խու
սափիլ հայ թագաւորներ եւ իշխաններ նշանակելէ եւ
միանգամ ընդմիջտ վերջ տալու համար այդ ասլըս-
տամբ, վտանգաւոր եւ հանապազ վիճաբանութեան
առարկայ եղող երկրին՝ ամէն ջանք գործադրեցին
ճուլել եւ միացնել Պարսիկներուն՝ Պարսկական Հա-
յաստանը եւ Յոյներուն՝ Յունական մասը : Նոյնիսկ
Յագեկերտ Ա. Պարսից թագաւորը այնքան համարձա-
կութիւն կ'ունենայ որ իր որդի Շապուհին Հայաս-
տանի վրայ թագաւոր կը նշանակէ, որ միայն երեք
տարւայ կեանք կ'ունենայ : Հայ նախարարները տա-
նիլ չէին կրնար օտար լուծը եւ մանաւանդ յանկար-
ծակիի եկան երբ իմացան թէ Շապուհը, որ Պարս-
կաստան դացած էր իր հօր դահը ժառանգելու, հրա-
ման տւած է չղթայակապ արքունիք հասցնել հայոց
մեծամեծները : Անոնք վճռեցին միասնաբար դիմա-
դրել եւ իրենց ամբողջ ուժերը կեդրոնացնելով կըր-
ցան դուրս վնասել պարսկական մնացորդ զօրաբա-
նակը, սովորութիւնները եւ Հայաստանը նւաճելու
համար ուղարկւած նոր բանակը : Այդ ասպստամբու-
թեան եւ կամ ընկզման արդիւնքն այն կ'ըլլայ որ

Վռամչապուհի որդի Արտաշէս Դ-ը (422-428) Թա-
զաւոր կը նշանակւի Հայոց վրայ :

Այս Թազաւորն ալ չկրցաւ կեդրոնական ուժ հան-
դիսանալ եւ վերականգնել Հայաստանի նախկին դիր-
քը : Արտաքին քաղաքականութեան հակասութիւննե-
րու զուգընթաց առաջ կ'ընթանային ներքին խռովու-
թիւնները եւ այդ բոլորն ա'լ աւելի արագ կը դահա-
վիժէին Հայաստանի անկախութիւնը՝ ունենալով Թա-
զաւորներու թոյլ, մեղկ եւ անկամ բնաւորութիւն-
ները :

Հայ նախարարներու մէջ առաջ կուգան խռովա-
րարներ եւ դաւաճաններ, որոնք չկարողանալով տա-
նիլ Թազաւորի կատարածները՝ որոշեցին Պարսից օգ-
նութեան դիմել : Ի զուր Սահակ Պարթեւը ջանաց հա-
մոզել անոնց որ քիչ մ'ալ համբերեն եւ միասնաբար
աշխատին Հայաստանի անկախութիւնը փրկելու :

Դաւաճան նախարարներու խումբ մը՝ արծկէացի
փառամոլ Սուրմակ երէցի առաջնորդութեամբ Պար-
սից դուռը գացին եւ չարախօսեցին Թազաւորի եւ
կաթողիկոսի մասին՝ մեղադրելով Հէլլէնասիրու-
թեան մէջ : Նախարարներն ալ երկուսի բաժանելով՝
Յունասէր եւ Պարսկասէր, Հայաստանի բաժանման
գործն ալ աւելի դիւրացուցին եւ Արշակունեաց տի-
րապետութեան վերացման մեծապէս նպաստեցին :
Հոս արժէ մէջ բերել Մովսէս Խորենացու «Ողբ»էն
կտորներ, որոնք ցայտուն կերպով կը ներկայացնեն
Հայաստանի զանազան դասերու կատարած դերը՝
Հայաստանի անկախութեան վերացման մէջ .

— Երանցի՛ն, թ' քմտ իոտառ, թ' արմվիցա ՔՂՂԿՂՂՈՇ

: Հոգեթրսեղոսաւոր վ թնաշովուր
 ' թմոկոտոտոյի ' թնանգմիտ ' թկոտոտոյիցտ ' թոօոյ
 -ուգգր ' թկոհոտոտ ' թոհի ԺՂՈՎՈՒՄԻՍՆՍՍՔ

: Ժողովուրդապետ
 Ինքնուրույն և անկախ ժողովուրդի համայնական
 Ժողովուրդի համայնական

: Եղտյոթնամյակ
 -տառի ղ Եղտյոթնամյակի ' Եղտյոթնամյակի
 -տնամյակի ղ Եղտյոթնամյակի ' Եղտյոթնամյակի ' Եղտյոթնամյակի
 -տնամյակի ' Եղտյոթնամյակի ' Եղտյոթնամյակի ' Եղտյոթնամյակի

: թմհո

-տգորատառու հըլ դոթի թմհոորատառու ' ծառութիւղ
-մի ' ծնխնողջդո ' ծմարտ.ճնկի ԺՄԱՎՈՅՐՅԻ

: խաղատռչին ուսօչ նդոգ
 -մւյն լոգեգ ծոխն զգ ' չիողմ ճորատող յրամ
 -սի ' դիվիւսեգչն լոգեաթ ' ծառադոմող ' ծմչո
 -գիսս ' խառնչ չս զլոգմտղմ խթլոգմտ ' լոգ
 -նչչսի խճրատողի չս զլատոն լոգստ ժյոգդո
 ' ծոգտոգծիւիւղմ զլոգմոյիտ ժՏգննւՆՄՆ

[illegible]

եացք, պղերդք, հեշտասէրք, անժուժկալք, կո-
ղոպտիչք, համբայրոյք աւաղակաց :

ԻՇԽԱՆՔ ապստամբք, գողակիցք գողոց ,
կծլիք, կծծիք, ժլատք, ագահք, յափշտակողք,
աշխարհաւերք, աղտեղասէրք, ծառայիցն հա-
մամխտք :

ԴԱՏԱԽՈՐՔ տմարդիք, սուտք, խաբողք, կա-
շառառուք, անընտրողք իրաւանց ,անհաստատք,
հակառակողք : Եւ բարձունն առ հասարակ յա-
մենեցունց սիրոյ եւ ամօթոյ» :

Ահա այս էր այն անտանելի եւ սարսափելի վի-
ճակը, որի մէջ կը դտնէր Հայաստանը եւ որը
պատճառ դարձաւ մեր երկրի քաղաքական կեանքի
անհետացման եւ օտար տիրապետութիւններու դիւ-
րաւ զարգացման :

ԳԼՈՒԽ Ը

ԿՐՕՆԱ.-ՀԱՅՐԵՆԱՍԻՐԱԿԱՆ ԱՊՍՏԱՄԲՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Առաջին Ապստամբութիւն: Վարդան Մամիկոնեան. — Քրիստոնէութիւնը մեզի հանգստութիւն չի բերեր: Անոր երեւումը մեր երկնակամարի վրայ արեամբ եղած է եւ իբր թշնամութեան պատճառ եղած է մեր եւ հարեւան պետութիւններու միջեւ: Անոր հաստատումն ու տարածումը եղբայրասիրութեամբ, համեստ քարոզներով միայն եղած չէ, այլ եւ կռիւներով, բռնութիւններով եւ պատերազմներով: Հակառակ այն քարոզին, որ տւած է Քրիստոս իր հետեւորդներուն եւ այն սկզբունքին որ կոչուել է սէր, քրիստոնէական բոլոր պետութիւններն ալ անոր անունով թափած են զետերով արիւն: Հայ ժողովուրդը կրնայ պարծենալ զարերէ ի վեր մինչեւ այսօր թափած իր արեան համար՝ յանուն Քրիստոնէութեան: Մենք այդ խնդրի մէջ հայ ժողովրդի պաշտպաններէն մինն ենք եւ համոզւած ենք որ որեւէ ազգութիւն, երբ իր պաշտած սկզբունքներուն համար

(կրօնական թէ քաղաքական) կը կուլի, արիւն կը թափէ, իրաւացի է եւ արժանի ապրելու:

Վարդանանց եւ Վահանանց կռիւները, որոնց անունը մեր հին ու նոր նեղմիտ կրօնականները կնքած են զուտ կրօնական պատերազմներ, յատկանշական դրւագներ են մեր քաղաքական կեանքի ելեւէջներու պատմութեան մէջ եւ կը կրեն կրօնական եւ ազգային քաղաքական բնոյթ: Այդ ապստամբութիւններն իրենց էութեան մէջ համանման են մեր վերջին երեսուն տարւայ ըմբոստական շարժումներու հետ համեմատած եւ ընդհանուր գծերով ալ կրնան բաղդատուիլ:

Պարսկական կառավարութիւնը, Արշակունեաց անկումէն վերջ, մտադրւեցաւ քաղաքական մեծ ծրարագրի մը իրագործման համար — գրաւել ամբողջութեամբ Հայաստանը—անոր ժողովուրդը կրօնափոխ ընելով կապել զրադաշտական կրօնին եւ կազմելով միաձոյլ զանգւած մը՝ պատւար կանգնիլ Հռոմէացիներու եւ առհասարակ Եւրոպացիներու առջեւ: Ասիան՝ Ասիացիներուն եւ այն ալ կրակապաշտութեան հաւատամքով: Այդ նպատակին հասնելու համար անոնք ոչ մի միջոցի առաջ կանգ չառին. միջոցներ, որոնք մինչեւ այսօր ալ մեր թշնամիներու եւ այսպէս ասած «բարեկամներու» կողմէն կը գործադրւին — կաշառքներ, պատւի աստիճաններ հայ մեծամեծներուն, սպառնալիքներ, կախաղան, բանտեր, եւայլն—: Դեռ Վռամ Ե. արքայի օրով երկու կարեւոր փոփոխութիւններ մտցրւեցան՝ քաղաքական — նշանակելով Պարսիկ մը, Վեհ-Միհր-Շապուհ անունով, իբրեւ մարզպետ եւ կրօնական՝

Սահակի պէս ազգասէր կաթողիկոսի մը տեղ նշանակելով ինչ որ Բրքիչոյ եւ Շմուէլ ասորի, օտարական հոգեւորականներ— :

Յազկերտ Բ.ը այդ երկուսի վրայ աւելացրեց նաեւ ուրիշ կարեւոր երեւոյթ մը՝ Քրիստոնեայ Հռոմի չէզոքացումը՝ հայկական գործերուն մէջ խառնըւելէ : Այսպիսով երբ Հայաստանն իր Պարսիկ կառավարիչն ունէր, իր Ասորի տեղապահը եւ իր քաբեկամի չէզոքացումը եւ մնացած էր միայնակ իր պայքարին մէջ՝ ընդդէմ տիրող, ուժեղ եւ կազմակերպած բռնութեան : Յազկերտն իր քաղաքական նպատակներուն հասնելու համար սկսեց հալածանք Քրիստոնէութեան դէմ եւ, ինչպէս Նղիշէն կը նկարագրէ «Դրդուեցոյց գրազում» ի սուրբ ուխտէն քրիստոնէից, էր՝ գոր բանիւք սպառնալիօք, էր՝ գոր կապանօք եւ տանջանօք : Էր՝ գոր չարաչար մահուամբ վախճանէր . յափշտակութիւն առնէր ընչից եւ արարոյց, եւ մեծաւ անարդանօք տանջէր զամենեսեան» : (Նղիշէ, Առաջին Յեղանակ, երես 8) :

Սկզբնական շրջանին Յազկերտը ջանաց խաղաղ միջոցներով ձուլման քաղաքականութիւնն առաջ տանել եւ երբ տեսաւ որ այդ բոլորն ալ իր նպատակներուն չեն հասցներ, որոշեց պարզ եւ մեկին յայտարարութիւն ընել եւ խիստ հրամանադրերով բաց պայքարի սկսիլ ըսելով .

«Ամենայն ազգ եւ լեզուք՝ որ են ընդ իմով իշխանութեամբ՝ զաղարեսցեն յիւրաքանչիւր մօլոր օրինացն, եւ միայնոյ եկեսցեն յերկրպագութիւն արեգական, զոհս մատուցանելով եւ

աստուած անուանելով, եւ սպաս ունելով կրակի» : (Եղիշէ, Երես 15) :

Այդ բոլորէն վերջ պետական հրաման մը կուտայ, որ յար եւ նման է ներկայ Քրիստոնեայ եւ մահմետական մեծ պետութիւններու բռնած դիրքին՝ հանդէպ ճնշած ազգութիւններու, պասապօրտի սխտեմ անունով, թէ «որ յարեւելս առ մեզ գայցէ՝ թեղցեն, իսկ յարեւելից յարեւմուտս՝ (այսինքն դէպի Հայաստան) անանց լիցի ճանապարհ» :

Ապա կ'սկսւին պետական կազմակերպւած չարչարանքներ՝ ժողովուրդը վախցնելու համար եւ այդ՝ զինուորական քրիստոնեաներէն սկսեալ «արգելին զմանս ի նոցանէ զձեռս յետս կապելով, եւ զխոնջանունսն կնքելով, եւ զգուշութեամբ պահելով, էր որ զերկուս աւուրս եւ էր որ զերիս : Եւ բազում այլ եւս յանարժան հարուածս չարչարէին . զոր եւ ոչ ընդ դրով իսկ արժանի համարեցաք արկանել» . . . «Եւ զամենեցուն զկարգեալ թոշակսն նուազեցուցանէին, եւ քաղցիւ եւ ծարաւով տառապեցուցանէին զնոսա, եւ ձմերոցի տեղիս՝ զդժնեայ վայրսն հրամայէին նոցա, եւ անարգս եւ վատթարս յաչս ամենեցուն զնոսա ցուցանէին» : (Այս ամբողջ տանջանքները նման են ուսական ձուլման քաղաքականութեան ատեն ձեռք առած միջոցներուն) :

Զինուորական դասին այդպիսի չարչարանքներ տալէն վերջ նա հետեւեալ միջոցներուն ալ դիմեց՝ ժողովուրդն յուսահատեցնելու . ա) «զազատութիւն եկեղեցւոյն արկանէր ի ծառայութիւն՝ թերեւս ըզ-

միաբանութիւն քակեսցէ . բ) միայնակեաց քրիստոնեայք՝ որ բնակեալ էին ի վանորայս , ընդ նովին աշխարհագրաւ էարկ՝ թերեւս զուխտն եկեղեցւոյն ցըրուեսցէ , եւ զմիայնակեացսն փախուսցէ . գ) զհարկ աշխարհին առաւել ծանրացոյց՝ թերեւս զչինականսն վատնեսցէ» : Ատոնք դեռ բաւական չեն : Նա դիմեց երկու յատկանշական միջոցի ալ , որոնք մինչեւ այսօր ալ եղած են եւ են մեղի տիրող եւ կամ մեզ հետ գործ ունեցող պետութիւններու քաղաքականութեան գլխաւոր միջոցները .— «բանսարկութեամբ զնախարարեանն էարկ ընդ միմեանս , եւ յամենայն տան արար խռովութիւն» եւ այդ բոլորի նպատակն էր հայ ժողովրդին հասցնել այնպիսի դրութեան , որ «առ յոյժ աղփատութեանն՝ յակամայ դիմեսցեն յօրէնս մոգուց» : Այսօր ալ նոյն քաղաքականութեան կը հետեւին , խռովութիւն մտցնել հայ նշանաւոր հասարակական եւ կուսակցական գործիչներու միջեւ եւ աղփատացնել քրիստոնեայ հայ ժողովուրդը , որ սովէն ստիպւած ըլլայ նորէն քրիստոնեայ դառնալ :

Այդ բոլոր նեղութիւններու հետ միասին անոնք գրական-կրօնական վէճեր ալ առաջ կը բերէին՝ ժողովրդի միտքը կասկածի մէջ ձգելու համար : Պարսից կողմէն թուղթ մը կուգայ , որի մէջ քրիստոնէական կրօնը կը քննադատուի եւ առաջարկ կը բերուի զալ եւ արեգակին երկրպագութիւն ընել : Կրօնափիլիսոփայական հարցերու մէջ մարդւած հայ հոգեւորականները խօսքի տակ չմնացին եւ այդ թղթին պատասխանելով հետեւեալ պատմական եւ յատկա-

ներչական խօսքերը շեշտեցին, որ պատիւ կը բերէ իրենց՝ իբր խղճի, կրօնքի եւ ազատութեան համար պայքարողներ :

«Յայսմ հաւատոց զմեզ ոչ ոք կարէ խախտել, ոչ հրեշտակք եւ ոչ մարդիկ, ոչ սուր, ոչ հուր, ոչ ջուր, ոչ ամենայն զինչ եւ են դառն հարուածք: Ամենայն ինչք եւ ստացուածք մեր ի ձեռս քո, եւ մարմինք մեր առաջի քո կան, ըստ կամաց քոց արա զինչ եւ կամիս: Ի քէն տանջանք, եւ ի մէնջ յանձնառութիւնք. սուր քո եւ պարանոցք մեր»:

Այս բառերուն մէջ միայն կրաւորականութիւն չպիտի ըմբռնել, այլ եւ պատրաստակամութիւն՝ կուեւրու, դիմադրելու եւ իրենց մարմիններն ու պարանոցները զոհելու՝ իրենց հաւատքի համար: Վարդանանց պատերազմն իր ընդհանուր գծերով յայտնի է ընթերցող հասարակութեան եւ այդ է գլխաւոր պատճառը, որ մենք ուշադրութիւն կը դարձնենք միայն յատկանշական եւ ներկայ քաղաքական կեանքի հետ նմանողութիւն ունեցող երեւոյթներու վրայ:

Յազկերտ իր քովը կը կանչէ Հայոց նշանաւոր նախարարներուն, որոնց մէջ կ'ըլլան և Վարդան Մամիկոնեանն ու Վասակ Սիւնին: Պարսից արքան իր ամբողջ ծրագիրը բացատրելէն վերջ՝ կը խոստանայ անոնց հարստութիւն, պատիւ, նշանաւոր եւ բարձր պաշտօններ, եւ այդ բոլորէն վերջ սպառնալիք՝ որ եթէ համաձայնութիւն չկայացնեն եւ հակառակին՝ անթիւ գորքեր պիտի ուղարկէ Հայաստան, եկեղեցիները պիտի քանդէ եւ ապականութեան վերածէ եւ ե-

Թէ որեւ մէկն ընդդիմանայ՝ պիտի մեռցնէ : Հայ նախարարները կը մերժեն Յազկերտի առաջարկները եւ իրենց կրօնին եւ հայրենիքին հաւատարիմ մնալով՝ կը նախընտրեն բանտի մէջ մնալ :

Անոնք բանտի մէջ մնալէն ետք, մտածեցին լըրջօրէն իրերու կացութեան վրայ եւ հաւանօրէն եզրակացնելով որ Յազկերտ իրենց բացակայութեան ատեն աւելի դիւրաւ կրնայ յաղթել եւ ընդունել տալ Հայոց Մազդեզանց կրօնը, քան եթէ իրենք ըլլային ժողովրդի հետ եւ անոնց գլուխն անցած : Կատարեցաւ դիւանագիտական խաղ մը, ուրանալ քրիստոնէութիւնը առժամապէս, փրկելու համար զայն՝ մըրտապէս : Այդ քաղաքականութիւնն այն ատեն, երբ դեռ քաղաքական մտածումն այնքան զարգացած չէր, իբրեւ նպատակայարմար միջոց ընդունեցաւ եւ եղած «մեղքն» ալ ներկեցաւ Թէ Աստուծոյ եւ Թէ Ժողովրդի կողմէն, իսկ այսօր նման քաղաքականութիւն մը՝ կը կոչւի դաւաճանութիւն :

Նախարարներու ուրացման լուրը երբ Հայաստան հասաւ, ժողովրդական հսկայ շարժում մը առաջ եկաւ, հոգեւորականութիւնն իր ղեկավարողի դերին մէջ մտաւ, գրգռեց եւ «ես եմ Աստուած», եւ չիք այլ ոք բաց յինէն, եւ ոչ զկնի իմ այլ ոք լիցի Աստուած» սկզբունքը մէջտեղ նետելով ոգեւորեց եւ կազմակերպեց ժողովուրդը, իսկ անհաւատներուն ալ նոյն բարւոյ եւ սիրոյ Աստուծոյ անունով սպառնաց Թէ «Աստուած նախանձոտ եմ ես, հատուցանեմ զմեղս հարց յորդիս, մինչեւ յեօթն դար» : Ժողովրդական այս հայրենասիրական տրամադրութիւններն այն աստիճանի հասան, որ վճռե-

ցին նոյնիսկ չխնայել ազգական, բարեկամ՝ եթէ անոնք ուրացողներ են :

«Ձեռն եղբօր հարազատի ի մերձաւոր իւր լիցի՝ որ անցեալ իցէ ըստ ուխտ պատուիրանին Աստուծոյ . եւ մի՛ խնայեսցէ հայր յորդի . եւ մի՛ ալէն առնուցու որդի հօր պատուոյն : Կին կռուեսցի ընդ առն ամուսնոյ, եւ ծառայ դարձցի ընդ դէմ տեառն իւրոյ» :

Ընդհանուր այս դրութիւնը ներկայացնելէն վերջ, մենք անցնենք գործողութիւններու շրջանին :

Կրօնա-հայրենասիրական այդ շարժումներու առաջին խիզախ գոհն եղաւ հայ նախարարներէն ամենակրտսերը, Գարեգին անունով, որ իր մտածումները ազատօրէն պաշտպանեց Պարսից արքայի առաջ եւ անվախօրէն ալ ջատագովեց Քրիստոնէութեան առաւելութիւնները՝ մոգերու կրօնի հետ համեմատած : Այդ խիզախ երիտասարդի ձեռքերն ու ոտքերը կապել կուտան, չարչարանքի կ'ենթարկեն եւ ապա մահւան կը դատապարտեն :

Երկրորդ ժողովրդական շարժումը տեղի կ'ունենայ Անգղ գիւղաքաղաքի մէջ, ուր Ղեւոնդ երէցը, իրեն ունկնդրողներու գլուխն անցնելով փառաւոր ջարդ մը տւեց «զկառավունս մոգացն եւ մոգապետին ջարդեցին», որովհետեւ վերջիններս եկել էին եկեղեցու պատերը քանդելու եւ անոր տեղ ատրուշան կանգնեցնելու :

Երրորդ դէպքը տեղի կ'ունենայ նախարարական ժողովի մէջ, երբ բոլորը կ'որոշեն եւ կ'երդեն միաց-

եալ ուժով զիմադրել թշնամուն եւ միայն մէկը չի համաձայնիր : Անոր ալ տեղնուտողը կը քարկոծեն : Միակ խելացի միջոցը :

Իրերու այս դրութեան ատեն Հայերը կը վճռեն զիմել Հռովմէացիներուն, նկարագրել իրենց կրած տանջանքները եւ յիշելով այդ բոլորը՝ յանուն Քրիստոնէութեան օգնութիւն խնդրել : Հռովմէական պետութիւնը՝ ներկայ շատ մը մեղի բարեկամ կոչւած Քրիստոնեայ կառավարութիւններուն պէս, պատասխան կուտայ որ չի կրնար օգնութեան հասնիլ եւ այդ բաւական չէ : Մարկիանոս Կայսրն իր դեսպան Եփրալիոսի միջոցաւ կը յայտնէ Պարսից «բարեկամ կառավարութեան» թէ ինք որոշած է «ձեռնի լի» նել ի զօրացն Հայոց զօրու եւ զինու եւ ամենայն օգնականութեամբ» :

ԳԺԼԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐՆ ատով չեն վերջանար : Հայաստանի ներքին կեանքն ալ ներդաշնակ չէր : Նախարարներու մի մասը՝ փառասիրութենէ կամ նախանձէ, սկզբունքէ կամ քաղաքագիտութենէ բղխած կռուող եւ զիմադրող հայերու հետ չէին, այլ անոնց հակառակ՝ ուրացողներու շարքին մէջ : Ատոնց պարագլուխն էր Վասակ Սիւնին, որի հետ կային՝ Ռըշտունեաց Արտակ իշխանը, Խոռխորունեաց Գաղիշոյ, Վահեունեաց Գիւտ, Բազրատունեաց Տիրոց, Ապահունեաց Մանէճ, Գաբեղէնից Արտէն, Ակէոյ Ընջուղ, Ուրծայ Ներսէս, Պալունեաց Վարազշապուհ եւ Ամատունեաց Մանէն անունով սեպուհ մը : Ասոնք իրենց կործանարար քաղաքականութիւնն առաջ կը տանէին եւ իրենց գործակից ունէին Զանգակ եւ Պետրոս երէցները եւ Սահակ անունով սարկաւադ

մը : Վասակն ու իր խորհրդականներն ատով ալ չբաւականացան՝ սուտ եւ սխալ տեղեկութիւններ հաղորդեցին Յունաց՝ արտաքին պաշտպանութիւնն հեռացընելու Հայաստանէն եւ Վրացիներուն եւ Աղւաններուն ալ համոզելով՝ Հայոց զինակցութենէն հեռացըրին :

Իրերու այս աննպաստ դրութեան մէջ հայերը չեն յուսահատիր եւ մնացեալ ուժերը միացնելով՝ Վարդան Մամիկոնեանին հրամանատար կը կարգեն : Կուի հաւատացող եւ հայրենիքի ու կրօնքի պաշտպանութեան համար մեռնելու պատրաստ նախարարներն են . Ներշապուհ Արծրունի, Խորէն Խոռխորունի, Արտակ Պալունի, Վահան Ամատունի, Վահեւունեաց Գունդ, Թաթուլ Դիմաքսեան, Արշաւիր Արշարունի, Արսէն Ընծայեցի եւ ուրիշ 14 այլ նախարարներ :

Տեղի կ'ունենայ ընդհանուր զօրահանդէս, որին ներկայ կը գտնւին հոգեւորական եւ զինւորական պետեր : Բոլորն ալ ոգեւորւած են միեւնոյն գաղափարով եւ տարւած են միեւնոյն նպատակով :

Նշանակալից է Վարդան Մամիկոնեանի այդ ժողովին մէջ արտասանած ճառը, որմէ քանի մը կարեւոր մասեր կը բերենք Եղիշէի մեղանոյշ ոճով .

«Ի բազում պատերազմունս մտեալ է իմ եւ ձեր ընդ իս . է ուրեք՝ զի քաջապէս յաղթեցաք թշնամեացն, եւ է ուրեք՝ զի նոքա մեզ յաղթեցին . եւ բազում այն է՝ որ յաղթող գտեալ եմք եւ ոչ յաղթեալք . . . Եւ մեք իսկ աւասիկ յիւրաքանչիւր մարմինս ունիմք Վէրս եւ սպիս բազում մըս . . . Արդ, աղաչեմ զձեզ, ո՛վ քաջ նիզակա-

կիցք իմ, մանաւանդ զի բազում ի ձէնչ լաւագոյնք էք քան զիս արութեամբ, եւ դահու ի վեր ըստ հայրենի պատուոյն... Մի՛ երկուցեալ զանդիտեսցուք ի բազմութենէ հեթանոսացն, եւ մի՛ յահագին սրոյ առն մահկանացուի զթիկունս դարձուցուք» :

Այս ռաղմական եւ պատերազմի նպատակը բացարդ ճառէն վերջ կը խօսի նաեւ Ղեւոնդ Երէցը, որ գլխաւորապէս կը շեշտէ խնդրի կրօնական նպատակը, գաղափարական կողմը եւ ոգեւորելով կ'ըսէ . «Մի թուլութեամբ լքանիցիմք, այլ պնդութեամբ սրտիւ եւ հաստատուն հաւատովք կամակարութեամբ յարձակեսցուք ի վերայ թշնամեացն, որ յարուցեալ զան ի վերայ մեր : Մեր յոյսն մեզ կրկին երեւի . եթէ մեռանիմք՝ կեամք, եւ եթէ մեռուցանեմք՝ մեզ նոյն կեանք առաջի կան» :

Եւ այսպէս հայ ժողովուրդը՝ իր զինւորական եւ հոգեւորական պետերով առաջնորդւած կը դիմէ պատերազմի դաշտ, գէպի Աւարայր (451 ապրիլ 13), որտեղ երկու բանակներն ալ իրար կը հանդիպին : Կատաղի եւ տաք կռիւ տեղի կ'ունենայ, որի մէջ ուրիշ հայ զինւորներու հետ կ'սպանուի նաեւ ընդհանուր հրամանատար Վարդան Մամիկոնեանը : Կուրի սարսափելի ըլլալը կը նկարագրէ Նդիշէն հետեւեալ բառերով . «Մանաւանդ յորժամ տեսանէր ոք զբազմակոյտ դիականցն անկելոց, սիրտն բեկանէր եւ աղիքն գալարէին՝ լսել զմնչիւն խոցելոցն եւ զմռնչիւնըս բեկելոցն, զթաւաղէր խաղալ սողալ վիրաւորացն, զփախուստ վատացն, զթազուստ լքելոցն,

զսրտաթափուածն զանարի արանցն, զճշիւն կանացեացն, զողբս սիրելեաց, զաշխարհումն մերձաւորաց, զվայ եւ զաւաղ բարեկամացն» :

Հայերը պարտւելով յաղթանակ տարին: Իրենց փոքրաթիւ ուժով, իրենց ներքին եւ արտաքին աննըպաստ դրութեամբ անոնք չընկճւեցան, այլ քաջաբար դիմադրեցին, նահատակւեցան եւ իրենց հերոսութեամբ ու արեամբ կրցան պաշտպանել իրենց ազատութիւնը: 1036 զոհ տւին Հայերը եւ ատոնց արիութիւնն ու դադափարականութիւնը, դարերու ընթացքին, ազատատենչ սերունդ է կրթել, որ միշտ եղած է քաղաքական թէ կրօնական ազատութիւններու պահապանը: Աւարայրի ճակատամարտը եւ Վարդան Մամիկոնեանի այդ ապստամբական եւ կամ ինքնապաշտպանական ձեռնարկը՝ վառ սրահեց Հայերու մէջ Ազատութեան եւ Արդարութեան ձգտումները:

Վահան Մամիկոնեան. — Երկրորդ կրօնա-հայրենասիրական պատերազմ. — Պարսից արքունիքը չի հրաժարիր ձուլման քաղաքականութենէն եւ միայն միջոցներու մէջ փոփոխութիւն մտցնելով՝ կը ջանայ նոյն նպատակին հասնիլ: Պերոզ թագաւորի եւ իր Ատրվշնասպ մարզպանի քաղաքականութիւնն էր բռնի ուժի չդիմել, այլ քաղցրութեամբ եւ պատիւներով շահիլ հայ նախարարներուն եւ անոնց միջոցաւ ալ հայ ժողովուրդը: Սիրաշահելու այդ միջոցն իր ազդեցութիւնն կ'ունենայ, եւ, ինչպէս Ղազար Փարպեցին գունաւոր կերպով կը ներկայացնէ, կրցած է առաջ բերել որոշ անբարոյացում եւ լքում:

«Արք անմիտք եւ վնասակարք, անպիտանք եւ ոչ պիտանիք, վատք եւ ոչ քաջք, որոց ոմանք

ի լեռնախոյզ աւազակաց ի մէջ անցեալ ուրացութեամբ վերտէին, եւ ոմանք կատակութեամբ աստուածս զնէին... Եւ էր այնուհետեւ տեսանել յաշխարհիս Հայոց զլաւութիւն հեռացեալ, զիմաստութիւն կորուսեալ, զքաջութիւն հեռացեալ եւ մեռեալ, զքրիստոնէութիւն թաքուցեալ, եւ որ երբեմն քաջանուն զօրքն Հայոց... անուանիք եւ յազթողք, ապա ծաղր էին ամենեցուն եւ կատականք» :

Պետական զանազան պաշտօններ դրամով եւ կամ ուրացութեամբ կը զնէին, իրենց կրօնն ու հաւատքը կը մոռանային, դաւաճանութեամբ ազգի դաղտնիքները երեւան կը հանէին եւ այնպիսի վատթար դրութեան հասած էին, որ Պերոզ թագաւորն յայտնապէս կ'ըսէր.

«Այդ անպիտան եւ գունդ յետին, որ դամ յի յիմ իշխանութիւնն է՝ Ասորոց է. բայց քան զԱսորի՝ Հայն է այր յետին եւ անպիտան» :

Հայաստանի քաղաքական կեանքը վտանգի մէջ էր : Հայ նախարարներն համերաշխ չէին, այլ նոյն իսկ փոխադարձ ատելութեամբ լեցած եւ ոմանք ալ՝ ինչպէս Գաղիշոյ Մաղխազը, անցած թշնամու կողմը եւ զբաղւած բամբասանքներով ու մատնութիւններով : Արտաքին քաղաքականութիւնն ալ նպաստաւոր չէր եւ Հայոց Գլխաւ կաթողիկոսի պատուիրակութիւնները Յունաց Լեւոն թագաւորի մօտ՝ անօգուտ էին եւ իրական օժանդակութիւն ալ չկրցան ապահովել եւ «որոյ թէպէտեւ յանձն առեալ կամէր օգնել, յերկարէր ժամն եւ խափանէին խորհեալքն» :

Զուլման եւ անբարոյացման այդ վտանգը տեսնելով Վահան Մամիկոնեանն ու իր գաղափարակիցները կը սկսին կազմակերպել եւ ազգային ոգին արթնցնելով՝ ի մի հրաւիրել՝ Թշնամուն դիմադրելու համար :

Բոլորէն սիրւած դէմք մ'էր Վահանը, «այր մըտացի, առողջախորհուրդ եւ բարեսէր, յոր գործ եւ ձեռն արկանէր գործել՝ տէր յաջողէր ի ձեռս նորա եւ զօրանայր. նա եւ գործակալը Պարսիկք, որ գային ի դրանէ . . . սիրէին զնա եւ պատուէին», ոգի եւ սիրտ կը ներշնչէ, կը մաւնանչէ ձուլման վտանգը եւ ապստամբութեան կը հրաւիրէ :

Ուրացող եւ նախանձոտ նախարարներն այդ վերադարձնումը տանել չէին կրնար, որովհետեւ այդպիսով իրենք վարկաբեկ կ'ըլլային Պարսից արքունիքի մէջ եւ հետեւաբար պաշտօնազրկութեան ալ վրտանգը կար, որի համար ալ կ'որոշեն դաւադրութիւն սարքել՝ Գիւտ կաթողիկոսի դէմ՝ իբրեւ Յունաց հետ բարեկամութիւն հաստատող եւ Վահան Մամիկոնեանին՝ իբր ապստամբ : Այդ չարախօսութիւններու պատճառաւ կաթողիկոսը դահլնկէց կ'ըլլայ, իսկ Վահանը արքունիք կ'երթայ, հաւատքը ժամանակաւորապէս կ'ուրանայ՝ «տկարանայր ի հաւատն» եւ ապա նորէն կը վերադառնայ Հայաստան՝ իր սկսած գործը շարունակելու :

Ապստամբութիւնը կ'սկսի : Բոլոր ցրւած ուժերն ի մի կը գումարւին եւ պարսիկները տեսնելով հայերու այս միաբանութիւնը, կը փախին Հայաստանէն : Ըմբոստացման առաջին քայլը յաջող էր : Մարդպա-

նական քաղաք Դուինը գրաւած էր հայերու կողմէ եւ ապա ստեղծւած ժամանակաւոր կառավարութիւն մը՝ Սահակ Բաղրատունին իբրեւ մարզպան եւ Վահան Մամիկոնեանն ալ կ'ստանձնէ սպարապետութեան պաշտօնը։ Ատով ամէն ինչ չի վերջանար։ Պարսիկներն իրենց ուժն հաւաքելով կը կեդրոնանան Նախիջեւանի մօտ եւ ապա դէպի Մասեաց փեշերը դալով, կը հանդիպին Ակոռի գիւղի մօտ հայ քաջարի բանակին եւ... կը պարտւին։

Երկրորդ կռիւը՝ կամ աւելի ճիշդ է փակառամարտը տեղի կ'ունենայ Արտազ դաւառին մէջ, Աւարայրի պատմական դաշտին մէջ, ուր Պարսից հսկայ բանակը նորէն կը պարտւի եւ տեղի կուտայ հայերու միացեալ ուժին առջեւ։

Երրորդ կատաղի կռիւը տեղի կ'ունենայ Երէզ գիւղի մօտ, ուր Վահան Մամիկոնեանը գիշերային յարձակումով մը կը բարոյալքէ թշնամու բանակը։ Այս վերջին հանդիպումն աւելի պարտիզանական կը լինէրու բնոյթը կը կրէ եւ հայ նախարարներն անցած իրենց փոքրաթիւ զուեդերու գլուխը՝ յանկարծակի եւ արագ յարձակումներով շփոթութիւն կը մտցնեն թշնամու բանակին մէջ։

Այս կռիւներու ընթացքին եթէ եղած են անյաջողութիւններ, վերագրելու է հայ ուրացող եւ դաւաճան նախարարներուն, ինչպէս Վահան Մամիկոնեանն ալ կը խոստովանի «Եւ յայսմ կռուի՝ մի՛ դայս զմտաւ պարծիս, թէ աւելի ինչ քաջութեամբ յաղթեցէք մեզ. այլ ի մեր երկպառակութենէ եւ ի նեմգելոյ եղեւ մեզ վնաս»։

Դաւերն ալ անպակաս էին եւ Պարսից Շապուհ զօրավարը, յենւած հայերու իր ծանօթութեան վերայ՝ Կամսարական եղբայրներուն կ'առաջարկէ «Ապա թէ խորհել կամի՞ք եւ կարէ՞ք ինչ լաւ սպաս ցոյցանել արքայից արքայի, եւ հնարէ՞ք զՎահան սպանալ, գտանիցէ՞ք ի թագաւորէն պարգեւս եւ պատիւս»: Քաջարի Կամսարականները կը մերժեն եւ իրենց կեանքն ալ կը զոհեն՝ հայրենիքի եւ կրօնի ազատութեան համար:

Անգամ մ'ալ, կուի պատրաստութեան ատեն, երբ Պարսից զօրքերը կազմ ու պատրաստ էին յարձակման համար եւ Վահան Մամիկոնեանն ալ ծրագիր կը կազմէր դիմադրելու, կը տեսնեն «զի գունդն ամենայն Հայոց դարձուցեալ զերեսս յուխտէն երդմանն աւետարանին եւ ի խրատուէ զօրավարին Հայոց Վահանայ Մամիկոնէի՝ երթային փախստեայք ամենեքեան»: (Ղազար Փարպեցի. երես 526) :

Իրերու այս դրութեան ատեն Պարսից դահը կը բարձրանայ Վաղարշը, Պերոզի եղբայրը, որ կը ջանայ մտերմական յարաբերութիւններ պահպանել Հայոց հետ եւ այդ նպատակով ալ բանակցութիւններ կ'սկսի վարել, որի արդիւնքն կ'ըլլայ Նուարսակի Դաճնադրութիւնը (484), որի մէջ չեչուած է «հաւատոյ քրիստոնէութեան հաստատութիւն, մոգութեան եւ ատրուշանաց յաշխարհէս Հայոց բարձումն, զեկեղեցւոյ ըստ մեր կամաց զպայծառութիւն եւ զպաշտօն, — այդ որ կարեւոր է մեզ եւ հարկաւորապէս պիտոյի, կնքով թագաւորին հաստատեա մեզ» (Ղազար Փարպեցի, երես 592) : Այդ դաշնադրութիւնը խոշոր նշանակութիւն ունի՝ թէ կրօնական

եւ թէ քաղաքական տեսակէտներէ եւ կ'ամփոփուի հետեւեալ 3 կէտերու մէջ .

- 1) Կրօնքի ազատութիւն ,
- 2) Հաւասարութիւն եւ արդարութիւն պաշտօններու ընտրութեանց մէջ ,
- 3) Պարսից արքային կողմէ դատական լուրջ քըն նութիւն ամէն խնդրի մէջ , փոխանակ զրպարտութեանց հաւատալու :

Այս ապստամբութիւններէն եւ յաղթանակներէն վերջ Հայաստանը առժամապէս խաղաղ կեանք կ'ապրի , մինչեւ որ 491 թւին Պարսից զահը կը բարձրանայ Կաւսար՝ Պերոզի որդին , որը եւ կրկին կը վերսկսի իր նախնիքներու հալածական քաղաքակա նութիւնը՝ Հայութիւնը ձուլելու համար : Ատոր իբրեւ արդիւնք այն կ'ըլլայ որ Հայ նախարարները միացեալ ուժով եւ ծերունի Վահան Մամիկոնեանի առաջնորդութեամբ նորէն իրենց կուրծքը դէմ կուտան թշնամուն եւ յաղթելով՝ կրնան ազատ պահել Հայաստանը՝ Պարսկական ձուլումէն :

Կրօնա-հայրենասիրական պատերազմները դեռ չեն վերջանար : Հայաստանը բազմաթիւ օտար եւ Հայ մարզպաններու կողմէ կը կառավարուի : Ատոնք էին՝ Վարդ Մամիկոնեան (510-513) , Բուրզան (513-518) , Մժէժ Գնունի (518-548) , Դենշապուհ (548-552) , Վշնասպ Վահրամ (552-558) , Սուրէն (564-571) , Վարդան Գ . (571-578) , եւ չարունակաբար :

Սուրէն մարզպանի օրով հայերը բաւականին նեղութիւն կը կրեն . տեղի կ'ունենան բազմաթիւ սպա-

նութիւններ, կանանց անպատուութիւն եւ այդ բոլորին իբր արդիւնք հայերն ապստամբեցան — 571 թրւին եւ յաղթելով պարսիկներուն, ոչնչացնելով անոնց ատրուշանները — կը յաջողին ազատութիւն ձեռք բերել եւ ընդհանուր հաւանութեամբ Վարդան Գ. Հայոց մարզպան կը կարգեն:

Այս ատեններն է որ Յոյն-Պարսկական մրցակցութիւնը կը սկսւի եւ Հայաստան կ'ըլլայ իբրեւ կռակնձոր երկու պետութիւններու միջեւ եւ միաժամանակ զոհը, ինչպէս շատ անգամ, անոնց քաղաքականութեան:

Բիւզանդիոնը, օգտուելով հայերու այդ ապրատամբութենէն եւ համակրութեամբ վերաբերւելով, կը մտադրէ իր հովանաւորութեան տակն առնել Հայաստանը եւ Պարսից ազդեցութիւնը արմատախիլ ընել: Երկու մեծ պետութիւններու յարաբերութիւնները կը լարւին եւ այդ պատճառով ալ պատերազմ կը ծագի անոնց մէջ: Հայերու համակրութիւնը Բիւզանդիոնի կողմն էր եւ այդ պատճառով ալ Վարդան Մամիկոնեան մարզպանի հրամանատարութեան տակ հաւաքւելով փառաւոր յաղթանակ մը կը տանին Պարսից վրայ: Հայերը միացած Յունաց Մօրիկ հայկազն զօրավարի հետ, կրնան բաւական վնաս հասցնել Պարսից:

Ինչ յետոյ, սակայն, քաղաքականութիւնը կը փոխւի: Յոյներն սկսան անագորոյն կերպով վարւիլ հայերու հետ եւ հետեւիլ ձուլման քաղաքականութեան: Պարսիկներն կ'օգտուին հայերու այդ հակառակութենէն, նոր ուժերով կը յարձակին Յոյներու վրայ, կը յաղթեն եւ Հայաստանն իրենց հովանաւո-

րութեան տակ կ'առնեն (578-594) : Այդ ալ երկար չի տեւեր : Պարսկաստանի պալատական շրջաններու մէջ տեղի ունեցած խառնակութիւններու պատճառաւ Բիւզանդիոնի Մօրիկ կայսրը կը միջամտէ եւ երեք հայ զինուորականներու ղեկավարութեամբ՝ Ներսէս իշխան, Մուշեղ Մամիկոնեան եւ Սմբատ Բաղրատունի, զօրաբանակ մը կ'ուղարկէ եւ Խոսրով Բ. Պարմէզին դահի վրայ կը նստեցնէ : Ի զնահատութիւն Մօրիկի այդ ծառայութեան, Հայաստանը կը փոխանցւի Յունաց :

Այդ ժամանակաշրջանին տեղի կ'ունենայ լաւ կազմակերպած ապստամբութիւն մը՝ Մուշի շրջաններուն մէջ : Այդ նոյն Խոսրով արքան, իր բարեկամ Մօրիկի սպանութեան վրէժն առնելու նպատակաւ, կ'ուզէ իր զօրաբանակի հետ ունենալ նաեւ Հայկական գունդ մը : Մուշեղ Մամիկոնեանը կը մերժէ եւ, գիտնալով որ Պարսիկները պիտի վրէժ լուծեն, կ'ամբանայ Տարօնի լեռներուն մէջ : Եւ իրօք, Պարսիկներն կ'ուղարկեն Միհրանի, Վախթանգի եւ Սուրէն զօրավարներու ղեկավարութեամբ բանակներ, որոնք երեք անգամ կ'արշաւեն անկախութեան համար յարմարագոյն այդ բոյնը վերջացնելու եւ Մամիկոնեաններու հայրենասէր եւ ազատասէր տոհմին վերջակէտը դնելու : Երեք անգամն ալ Պարսիկները կը պարտուին՝ բազմաթիւ զոհեր տալով : Հայ ըմբոստներու գլուխն էին ինքը Մուշեղ Մամիկոնեան, Մուշի իշխան Գայլ Վահանը եւ վերջինիս որդի Սմբատը : Հայերն յաղթանակը կը տանին եւ ամբողջ Տարօն անկախ կը հռչակեն 632 թւին :

Հայաստանի միւս մասերը Պարսից տիրապետու-

Թեան տակ էին: Յունաց Հէրակլէս կայսրը, Պարսից հետ ունեցած իր պատերազմներու յաղթական ելքէն պարտաւորւած, Հայաստանը նորէն իր հովանաւորութեան տակ կ'առնէ 630ին: Հայերն ալ իրենց մասնակցութիւնը կը բերեն այդ յաղթանակները տանելու համար: Եւ այսպէս հարիւրամեայ շրջանի մէջ Հայաստանը, երկու պետութիւններու միջեւ ընկած, ենթակայ կ'ըլլայ անվերջ տիրապետումներու, փոխանցումներու եւ կը հանդիսանայ իբրեւ ապրանք մը՝ դիւանազիտական առեւտուրի ատեն: Հայերու ներքին կեանքն ալ անմխիթար էր: Գոյութիւն ունեցող նախարարներու մնացորդներու փոխադարձ յարաբերութիւնները թշնամական էին, առաջնորդները եւ ատոնց շնորհիւ ժողովուրդը երկու մտածողութեան եւ հոսանքի բաժնւած էին՝ Յունասէր եւ Պարսկասէր եւ ատոնց մէջ կռիւներն անվերջանալի էին: Իզուր չատ խոհեմ հայ իշխաններ, ինչպէս Թէոդորոս Ռշտունին, կը ջանան վերջ տալ երկպառակութիւններուն եւ Ազգային Միութիւն մը ստեղծել՝ արտաքին վտանգի հանդէպ մէկ ճակատով ելնելու: Ապարդիւն ջանքեր: Հայաստանը դէպի քայքայում եւ ստրկութիւն կ'երթար:

։ զորստ կտտ զտգթ

—աստգիտմկտ նղզմկ զմկկմկ, իսկզկտկտմկզ մկզղզթ
—տղզթ Բոչ Լո 000Շ Իզ մմզդստտտտտ Բսկմտմկ մկտհն
զտմտտ մզդկմզն Իկթտրնտմ ‘ զկնզդտտտ ‘ զկնզմստ
—սկ ‘ զկնզտտշտտ զհմսղ զկ—ՇԶԳ ‘ մտրտչ զտգթրստտտմ
—թմ զտկտթտնտթ ոկտ իսկտդտմտն մմզդմտմկ : սզչ
զսմզդմոկ մկզմկնդտնԻկ Բտգդստտմկ զտնզրմտ
—շտչ զհմսղ մմզԲոչ ‘ մրտգթրստրտթկ մոսկմկսթտկ
‘ Կ ռզոմզկ ‘ ԲստդԲ չկ : (ՆԳԳ) զտնզկտտտտտ նղսղ
—տ ‘ սզչ Բսմզդմտտ իսկզդտր Շհր զտգթրսնկտդտմ
Բս զզրկրսդտկտթտնտթ նղզմկ զկնզմկ ‘ մզղնոտչ
զչ զրկրսկտնդտթ Զնզկդտ զմզդԲս Բս իսկզդտտ
‘ մմզդմտրտկզն Բոչ : մտրտչ Բսմզդրկրսնկտնմր Իզ
Բսմզդրկն զտկտթտտտ—դԲ Բտոկսղ զտգթրստթ զտն
—զ զմզԲոչ : Բտմզմ սրսն Բս չս մմսնմ չԲկ : զկնզկ
—տդտղ զտտնմտր Բոչ Բոմր մտտր նղզմկ Լո իսկտտ
—տտղ չԲո Իզ նստ՛ Լզկտնդտթ զկնզճսն ‘ Բտդստ
—ոթ մկ Լո նղզմկ նտրտկ նտրտկ մնդտտր մս իսկտն
—նմ Իզ մկտչկր մզտտոտտ՛ իսկզդտտ ‘ մմզդԲս

։ զտմ

—տտ մկզն Լո 000, ԶԶ Իզ զկնզդտտտ չմտր 000, 21 մմզդ
—մտտ մս ‘ զկԲս Իզղմկ Բտոտչ Լո ‘ Բտտտ չդտկ
մթդտտշտտ չԲո Բսմզդկզդմտր : մնմԲսԲսնսթ Բոչ
զկնզկմտթղզ Բսմզդթդտղտտ մկկտտտտ թղզսն ‘ մթ
—սզչ Բսմզդմտտ Բոնդտ Լո զդոմտ՛ Իզ Բոմր զսմզ՛
—զկ զտմզ Բսնմկ Բոնզրդտտտ մմհտսդտտ մմտ՛
զտգդսկրտմ : մրնսկ Բսմզդմտտ Բոնդտ իսնդն մկ
Իզ զկդտմկ՛ Բզդդդտտն զկնտրզդդ Բսպոմ Իզր
զհմզդդտոկ Բոչ ‘ մմզդդդտտ թտտ չԲո մԲս : զկչկ

Համագասպ Մամիկոնեան. — Արաքներու տւած նեղութիւններն անտանելի էին : Հայութիւնն ամբողջութեամբ սարսափի մէջ էր եւ միջոց կը փնտռէր ելնելու : Համագասպը , յունասէր հոսանքի գլխաւորը , ապտամբեցաւ արաքներու դէմ , դուրս վնտեց անոնց պաշտօնեաներուն եւ կայսեր հովանաւորութեան տակ մտաւ : Իբր պատիժ իր այդ ըմբոստացման , Օսման ամիրապետը հրաման տւեց ձերբակալուած 2000 հայ մեծամեծները խողխողել : Հայերու ձեռք առած այդ քաղաքականութիւնն ալ այնքան օգուտներ չտւաւ : Արաքական գահի վրայ նստող Մուավիէն աւելի մեղմութեան վարւեցաւ հայերու հետ : Լաւ եւ քիչ մը տանելի քաղաքականութեան հետեւանքն այն եղաւ , որ հայերը նորէն անցան արաքներու կողմը՝ տեսնելով որ յոյներն իրենց կը խաբեն , կը դաւաճանեն եւ չեն պաշտպաներ : Այս բոլորէն վերջ հայերը իրենց յարաբերութիւնները խզելով Բիւզանդիոնի հետ , արաքներու հետ վերջնական հաշտութիւն կնքեցին՝ խոստանալով տարեկան որոշ գումար հարկ վճարել :

Այս անգամ յոյները կատղեցան եւ իրենց զօրաբանակներն ուղարկեցին Հայաստան՝ գրաւելու եւ պատժելու ըմբոստ հայերուն : Եւ ի՞նչ եղած է հայերու յանցանքը : Անոնք Յուստինիանոս Բ. կայսեր առաջարկին պատասխանած են թէ «ամէն անգամ որ մենք հպատակեցանք Յունաց , մեր աղէտները ոչ մէկ կերպով չբարւոքեցան , ընդհակառակն մեր հպատակութիւնը անարգանքներով միայն վարձատրուեցաւ : Ձեզի հպատակութեան երդում տալ՝ ուրիշ բանի պիտի չծառայէ , բայց եթէ զմեզ կործանման եւ

մահու մատնել. թո՛ղ որ մենք մեր նոր տէրերուն հըպատակութեան մէջ մնանք, որոնք զմեզ պիտի պաշտպանեն» (Հ. Ս. Տէր-Մովսէսեան, «Քննական Պատմութիւն Հայոց», էջ 378)։ Յոյները մտան Հայաստան, ոտքի տակ տւին չէն գիւղերը, աւերեցին, կոտորեցին եւ չբաւականանալով այդ բոլորով 8000 ընտանիք ալ գերի տարան։ Հայաստանը նորէն Բիւզանդիոնի ազդեցութեան տակ ընկաւ։

Արաբները այդ բոլորը տանել չէին կրնար։ Իրենց ապրանքն ուրիշի ձեռքի մէջ տեսնել չէին հանդուրժեր և ահա Աբդ-էլ-Մելիք ամիրապետն իր զօրաբանակներով արշաւեց Հայաստան, պատժեց ապրտամբներուն, վռնտեց Բիւզանդիոնի զօրքերը և վերջնականապէս իր տիրապետութեան տակ առաւ։ Փոքրիկ ըմբոստութիւններէն եւ դիւանագիտական խաղերէն վերջ Հայաստանը վերածւեցաւ արաբական նահանգի մը եւ կառավարւեցաւ ոստիկաններով։ Այդ ժամանակաշրջանին մէջ է որ կ'սկսւին մեր ժողովրդի իսկական տանջանքներն ու նահատակութիւնները՝ յանուն մեր հայրենիքի, ազգութեան եւ կրօնքի։ Այդ միջոցին էր, նաեւ, որ հայ ըմբոստ տարրերը երեւան եկան եւ հայրենիքի ազատագրութեան մասին մտածելով, ապստամբական բազմաթիւ փորձեր ընելով կրցան առաջ բերել Բագրատունեաց թագաւորութիւնը, որ մեր անկախութիւնը պահպանող ազգակներէն մին եղած է։

Ամբառ Բագրատունի.— Արաբ ոստիկանները շատ անգութ եւ անօրէն կերպով կը վարէին հայերու հետ։ Անոնք ոտքի տակ կը տալին բոլոր սրբութիւն-

ներն ու սովորութիւնները եւ, օգտուելով ներքին երկպառակութիւններէն, կը կողոպտէին հայ ժողովուրդը: Ատոնցմէ Աբղիլան հայ նախարարներու կալածներն յաւիչտակեց եւ նշանաւոր տներու առաջնորդներուն, ինչպէս նաեւ Սահակ Գ. կաթողիկոսը, ձերբակալեց եւ շղթայակալ ուղարկեց Դամասկոս, որ արարներու Իւմմեանց իշխանութեան աթոռանիստ քաղաքն էր: Սմբատ Բագրատունին, խրախուսած Բիւզանդիոնի օժանդակութենէն, ապստամբութեան դրօշ բարձրացրեց, իր չորս կողմն հաւաքեց բոլոր ըմբոստ տարրերը, կրցաւ յաղթանակ տանել արարներուն վրայ եւ նոյնիսկ ոստիկան Աբդլլան ալ մագապուրծ փախաւ: Այս յանդուգն քայլ մ'էր հայերու կողմէ: Յենւած փոքրաթիւ ուժերու վրայ, առանց վախնալու կոտորածներէն եւ արաբական հզօր բանակներէն, գլուխ բարձրացրին եւ փառաւոր յաղթանակ տարան:

Աբդ-էլ-Մելիք ամիրապետը՝ Մոհմատ անունով զօրավարի մը հրամանատարութեան տակ բազմաթիւ զինուորներ դնելով, հրամայեց Հայաստանը նւաճել եւ ազատել յունական ազդեցութենէն: Հայեր պատրաստ էին դիմադրելու եւ իրենց ազատութիւնը պաշտպանելու: Վանանդ գաւառի մէջ քաջ հայ կըռուողները, Սմբատ Բագրատունիի եւ Ներսէհ Կամսարականի ղեկավարութեամբ, հերոսաբար կռուեցան, յաղթեցին թշնամուն եւ անոնց հրամանատար Մոհմատին ալ փախցուցին:

Օտար տիրապետութեան ծանրութիւնը, ինչպէս նաեւ արաբ ոստիկաններու ճնշումներն ու բռնութիւնները, հայերու անկախութեան ձգտումները ո-

չընչացնել չկրցան եւ հայութիւնն իր ապստամբական շարժումներով կարող եղաւ հասկցնել թշնամուն թէ՛ հայերու բնաջնջման խնդիրն անկարելի է :

Արաբներն ալ, ընդհակառակը, տանել չէին կըր նար որ իրենց փառաւոր յաղթանակներէն վերջ՝ անկարող կ'ըլլան Հայաստանը վերջնականապէս նւաճելու եւ իրենց ուժերու մեծ մասն հոն սպառելու :

Վերջնականապէս Հայաստանն իրենց թեւարկութեան տակ առնելու դիտումով անոնք Կաշմ ոստիկանն ուղարկեցին : Այս անգութ եւ զազան կառավարիչը խորութիւն չէր դներ միջոցներու մէջ եւ իրեն նպատակ դրած էր արմատախիլ ընել մեր ժողովրդի անկախութեան բոլոր ձգտումներն եւ հաստատուն հիմքու վրայ դնել իսլամականութիւնը : Այդ նպատակին հասնելու համար նա որոշեց հայ գինւորական ուժը ոչնչացնել եւ այդ պատճառով ալ նենգամտութեամբ իր քովը կանչեց հայ նախարարներուն եւ Նախիջեւանի եկեղեցու մէջ վառեց : Հայ նախարարներու վերացումով հայ կուռղ ուժերն անգլուխ մնացին եւ հնարաւորութիւն չունեցան կազմակերպելի, միանալ եւ մի ճակատ կազմելով կռիւ մղել թշնամու դէմ :

Հայ եկեղեցու պետը, Եղիա կաթողիկոս, իր նախորդներու պէս, միջամտեց հայ քաղաքական յարաբերութիւններու մէջ, բողոքեց Կաշմ ոստիկանի դէմ եւ արարական արքունիքն ոտիպւած եղաւ տեղի տալ եւ, պաշտօնանկ ընելով այդ զազանը, նշանակեց այլ ոստիկան մը :

Բոլոր տիրապետութիւններու ատեն, ինչպէս

նաեւ արտաքին դժւարութիւններու ժամանակ, հայ հոգեւորականութիւնը՝ քաղաքական միջամտութեան համար յարմարագոյն տարրը ներկայացած էր եւ միշտ ալ յաջողած է՝ եթէ հայ ժողովրդի մեծամասնական բաղձանքներուն համաձայն զացած է :

Արաբական Իւմմեանց հարստութեան տիրապետութեան ատեն Հայաստանը լաւ եւ վատ օրեր ունեցած էր, եղած էին զազան եւ հայասէր տիրապետողներ եւ այդ բոլորէն վերջն ալ, երբ այդ տունն իր երկպառակութիւններն ունէր եւ երբ հայերն ալ իրենց ապստամբութիւններով բաւական յամառօրէն կը խանդարէին Իւմմեանց տան հանդստութիւնը, հայութիւնն ունեցաւ իր հայ ոստիկանը, Աշոտ Բագրատունին (744-757) : Պատմութեան այս մասը բաւականաչափ հետաքրքրական է մեզ համար, որովհետեւ այսօր, երբ Արարատեան դաշտի մէջ կազմուած է հայկական կառավարութիւն մը, հանրապետութեան ձեւին տակ, կան հայեր որ անոր դէմ կը գործեն, կը բողոքեն, կը վարկաբեկեն եւ ջանք չեն թափեր աւելի ընդարձակելու, պահպանելու եւ մեծցնելու համար : Հայ իշխանի մը կառավարութիւնը, արաբական տիրապետութեան օրով, նշանակալից երեւոյթ է եւ հայերը, օգտուելով այդ դէպքէն, բոլորեցան անոր շուրջն ու իրենց ուժերով պատրաստ գտնեցան մեր ազատութիւնը պաշտպանելու :

Այդպէս շարունակեցաւ դրութիւնը մինչեւ Աբուլ Աբբասը, որ դաւաճանութեամբ սպանել տալով իր հակառակակորդները, զահ բարձրացաւ եւ արաբական իշխանութիւնը Իւմմեանց տնէն անցաւ Աբբասեան հարստութեան ձեռքը : Այս նոր տէրերն ան-

գըթարար սկսան վարելի հայերու հետ, բազմաթիւ տուրքեր դրին անոնց վրայ, Եզիրտ անուանով մէկին ոստիկան նշանակեցին եւ մեր երկրի քաղաքական կեանքը բռնութիւններու նոր շրջան մը անցաւ:

Արտաքին այդ ճնշումներու եւ հալածանքներու ատեն մեր ներքին կեանքն ալ խաղաղ եւ ներդաշնակ չէր: Ինչպէս յաճախ, նոյնպէս եւ այդ ժամանակաշրջանին, հայերն իրենց մէջ քանի մը քաղաքական հոսանքներ ունէին եւ ատոնցմէ գլխաւորներն էին. Յունասէրներ՝ Մամիկոնեաններու մնացորդներու ղեկավարութեամբ եւ արաքական բարեկամութեան կողմնակիցներ՝ Բազրատունիներու առաջնորդութեամբ: Նախարարական այդ երկու տները, քաղաքական այդ հակառակութիւններէն դուրս, իրենց տիրապետական ձգտումներու հակընդդիմութիւններն ալ ունէին: Ժողովրդի մեծամասնութեան տրամադրութիւնը, սակայն, ապստամբութեան կողմնէր եւ ինքնապաշտպանութիւնը ջատագովորներու թիւն համեմատաբար աւելի շատ էր: Բազրատունիներն հակառակ էին ապստամբութեան եւ կը կարծէին թէ այդ ձեւով արաքներուն աւելի զրգռած կ'ըլլան եւ նոր կոտորածներու դուռ կը բանան: Մամիկոնեանները ժողովրդի եւ այլ նախարարներու հետ ապստամբութիւնը կը պաշտպանէին: Կուսակցական այդ հակառակորդութիւններու ատեն, երբ կրքերը բաւական լարած վիճակի մէջ էին, Մամիկոնեան Դաւիթ եւ Գրիգոր նախարարները Ազոտ Բազրատունու աչքերը հանեցին՝ իրրեւ պատիժ:

Արաքները զգալով հայերու այդ միահամուռ ոգեւորութիւնը եւ գիտնալով որ բաւականաչափ դժ-

ւար է միանդամ ընդմիշտ արմատախիլ ընել անոնց ազատութեան ոգին, Եղիտ ոստիկանն ետ կանչեցին եւ Սահակ Բազրատունուն նշանակեցին իբրեւ պատրիկ, իբրեւ իրենց կողմէ հայ Ժողովուրդը կառավարող :

Արաբներն առաջ կը տանէին իրենց տիրապետութիւնը : Անոնք չէին կրնար տեսնել թէ ինչպէս հայ յուժիւնը կը բարգաւաճի եւ կը յառաջդիմէ : Հայ կառավարիչները պաշտօնանկ ընելով նշանակեցին քանի մը արիւնարբու եւ կեղեքիչ արաբ ոստիկաններ՝ Սուլէյման, Պէքիր եւ Հասան, որոնք 14 տարւայ ընթացքին ամէն գաղանութիւններ գործադրեցին թշնամութեան եւ հակառակութեան սերմեր ցանցին հայ Ժողովրդի եւ նախարարութեան միջեւ, երկրի ամէն կողմն աւազակային խմբեր ուղարկեցին՝ իրենց զիտցած ձեռով վարւելու հայերու կեանքի եւ սեփականութեան հետ, եւ այսպէս ճնշումներ, ճնշումներ եւ անվերջ հալածանքներ :

Որեւէ ատեն ազատութիւնը լաւ է քան ստրկութիւնը : Եւ ատոր հասնելու համար կռիւն ու ապստամբութիւնն իբրեւ բնական եւ պատմական ընդունւած ճանապարհն է :

Տարօնը, որ մեր ազգային ընդվզումներու եւ ապստամբութիւններու կեդրոն հանդիսացած է շատ յաճախ, չկրցաւ տանիլ այդ բոլոր ճնշումներն ու ոտքի կանգնեցաւ : Մուշեղ Մամիկոնեանը, իր նախահայրերու աւիւնն ու ազատասիրութիւնն ունենալով, անցաւ այդ ապստամբութեան գլուխն ու, թշնամուն դուրս վճռակալով Տարօնէն, քալեց Դուին քաղաքի վրայ, ուր արաբական ոստիկանը կը նստէր :

Ապստամբութիւնն այդ փոքրիկ շրջանով չբաւականացաւ, այլ աւելի ընդարձակեցաւ եւ ընդհանուր բնոյթ ստացաւ: Չանազան շրջանակներ ալ ոտքի կանգնեցան, Բագրատունի եւ Արծրունի ցեղերն ալ միացան եւ այսպիսով կազմեցաւ Հայ Դաշնակցութիւն մը՝ ընդդէմ բոլոր թշնամիներու: Անկախութեան եւ Ազատութեան հաւատացող այդ տարրերը բաւական յաջողեցան իրենց ծրագրի մէջ, դուրս վըռընտեցին թշնամուն, փառաւոր յաղթանակներ տարան թշնամու վրայ եւ ներքին համերաշխութիւն ալ դոյացրին:

Այդ բոլորը երկար չաեւեց: Յոյները, որ այս շարժումներու ատեն հայերու հետ էին եւ միշտ ալ յաղթանակներ կը տանէին, պարտուեցան Հարունալ-Ռաշիտէն եւ ստիպւեցան լքել հայերն ու հեռանալ: Հայերը, որ իրենց քաղաքական կեանքի ընթացքին բաւականաչափ թշնամիներ ունեցած էին եւ շատ անգամ ալ միայնակ մնացած, չընկճեցան, այլ որոշեցին շարունակել կռիւը եւ իրենց արիւնով պաշտպանել մեր երկրի ազատութիւնը: 30,000 արաբներու դէմ հայերը միայն 3000 կռուող ունեցան՝ Մուշեղ Մամիկոնեանի ղեկավարութեան օրով: Տեղի ունեցաւ կատաղի եւ արիւնալից կռիւ մը, որի ընթացքին հայերն հերոսաբար կռուեցան, իրենց իրաւունքները պաշտպանեցին եւ... պարտուեցան...: Անոնք գիտէին իրենց թուլութիւնը, իրենց փոքրութիւնը, բայց ազատութիւնն ու արդարութիւնը պաշտպանելու սրբազան պարտականութիւնն ալ կար: Մամիկոնեանները իրենց քաջարի հրամանատար Մուշեղը կորսնցուցին այդ կռուի մէջ: Հարուն-

ալ-Ռաչիտի տիրապետութիւնն ամէն կողմ տարած-
ւած էր եւ Հայաստանը չէր կրնար դուրս մնալ: ԲԻՏԷ-
րատունիներու եւ Արծրունիներու տիրապետու-
թեանց չրջաններն ալ գրաւելու պէտքը կար եւ Եզիտ
Բ. ոստիկանը, բռնակալ եւ անագորոյն տիպ
մը, Հայաստան եկաւ այդ ծրագիրն իրա-
գործելու համար: Հայ ժողովուրդը, աւե-
լորդ անգամ մը եւս, ականատես եղաւ խըս-
տութիւններու: Վասպուրականի երեք նախարարնե-
րը ձերբակալւեցան: Ատոնցմէ երկուսը, հաստատ եւ
հաւատարիմ իրենց ժողովրդին, նահատակւեցան
(Սահակ եւ Համազասպ), իսկ երրորդը՝ Մերուժան
անունով, իր հաւատքն ուրացաւ եւ ազատւեցաւ:
Այդ ուրացողն ալ երկար չապրեց, որովհետեւ Դա-
ւիթ Մամիկոնեանի վրիժառու ոգին վրայ հասաւ եւ
սպանեց այդ ուրացողն ու դաւաճանը:

Մեր երկիրն այսպիսի խառնակ եւ անորոշ դը-
րութեան մէջ էր այդ ժամանակ: Արտաքին տիրա-
պետութեան ծանր հարւածներուն տակ կ'ըսած, ներ-
քին երկպառակութիւններով եւ ուրացումներով լե-
ցուն, տիրող կառավարիչներու բռնութիւններէն զըզ-
ւած հայութիւնը չընկճւեցաւ, այլ յուսոյ նշաններ
որոնց արտաքին աշխարհի մէջ: Այդ յուսատեղին
Բիւզանդիոնն էր, որ օգտւելով արաբներու տկարու-
թենէն, սրտակցութիւն հաստատեց հայերու հետ եւ
խորհուրդ տւեց ապստամբելու՝ խոստանալով զինուո-
րական ամէն օժանդակութիւն հասցնել:

Սիւնեաց չրջանն ապստամբութեան կեդրոնն
էր: Սասունի իշխան Բաղարատն ալ իր համաձայնու-
թիւնը տւած էր եւ իր մարդկանցով պատրաստ էր

կուեցիլու արաբներու դէմ : Պարսկաստանն ալ ոտքի կանգնած էր ամիրապետներու լուծը թօթափելու : Բիւզանդիոնն այդ բոլոր շարժումներու տոն տուողն էր : Արաբներու կողմն անցած էր Սմբատ Բագրատունին իր զինւորներով : Հայութիւնը նորէն մէկ եւ որոշ քաղաքականութեան չհետեւեց եւ երկու մասի բաժնւեցաւ : Արարատեան դաշտի մէջ երկու բանակներն իրար հանդիպեցան : Ապստամբները պարտուեցան այս անգամ : Արաբներն սկսան անգթութիւններու եւ այդ բոլորը գործադրելու համար Հայաստան ուղարկեցին հայատեաց ոստիկաններ : Քաղաքական շարժումները զսպելու համար ամէն միջոցի դիմեցին : Երկպառակութիւններէն սկսան մինչեւ խարդախութիւնը : Սասունցիներու Բագրատ իշխանն իբրեւ ըմբոստ ամբաստանւեցաւ եւ Ապուսէթ ոստիկանի միջոցաւ ձերբակալուելով ուղարկւեցաւ Պաղտատ :

Քաջ եւ ըմբոստ սասունցիները տանիլ չէին կրննար այս անարգանքը : Անոնք իրենց ամբողջ ուժով յարձակեցան ոստիկանի վրայ, Մշոյ դաշտին մէջ մեծ յաղթանակ տարին, սպանեցին Ապուսէթն ու հալածեցին արաբական զնդերը :

Հայերու եւ արաբներու միջեւ եղած քաղաքական պայքարը կը շարունակէր ուժգնութեամբ : Առաջիններն իրենց ապստամբութիւններով եւ յարատեւ կռիւններով վառ կը սլահէին ժողովրդի մէջ ազատութեան սէրն իսկ երկրօրդները չկրնալով սովորական կերպով յաղթանակել, որոշեցին դիմել ծայր աստիճան խստութիւններու եւ Հայաստան ուղարկեցին Բաղա անուռով արիւնարբու ոստիկանը, որ Ծ

տարւայ ընթացքին հայ ժողովրդին ամենէն մեծ չափրը հասցրեց՝ սպանելով բազմաթիւ նախարարներ եւ մեծամեծներ, աւերելով շատ մը գաւառներ եւ գիւղեր, ձերբակալելով նշանաւոր անձնաւորութիւններ: Արիւնը գետի պէս կը հոսի, Հայաստանի դաշտերը դիակներով կը ծածկւին, հաւատուրացութիւնը սովորական միջոց կը դառնայ՝ կեանք փրկելու համար, երկպառակութիւններ կ'սկսին հայերու մէջ: Գլխատուժը, բանտն ու աքսորը սովորական բաներ էին Բուղայի համար: Ով որ կը կամենար ապրիլ, իր կեանքը քարշ տալ եւ քանի մը աւելի տարիներ տեսնել, պարտաւոր էր հաւատը ուրանալ: Շատերը, հաւատարիմ մնալով իրենց կրօնին, Քրիստոնէական սկզբունքներուն՝ կախւեցան, սպանւեցան եւ չարաչար կերպով դէպի մահ առաջնորդւեցան:

Արաբական տիրապետութեան շրջանին հայերը շատ նեղութիւններ, աւերներ եւ կոտորածներ տեսած էին, բայց Բուղայի ոճրագործութիւններն ու քանդումները երբեք չէին երեւակայեր: Այդ վերջին եւ ուժգին կռիւները թառամող եւ մեռնող արաբական տիրապետութեան եւ դեռ կենսունակ հայութեան միջեւ կը մնան պատմական դէպքեր: Նոյն իսկ Սմբատ Բագրատունին, որ իր գինւորներով օգնած էր արաբներուն, բանտի շղթաներու մէջ կը մեռնի: Այդ սարսափելի տանջանքներէն, անվերջ հալածանքներէն, շարունակական ապստամբութիւններէն եւ բազմաթիւ կախաղաններէն վերջ, հայութիւնը չի մեռնիր: Արաբները, ընդհակառակը, կը թուլանան, իրենց կառավարութիւնը կ'ընկնի Բիւզանդական հարւածներուն տակ, պատմութեան թա-

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԴԵՊՔԵՐ

տերաերմին վրայ իր դերը կը վերջացնէ, իսկ հաւատակ եւ ստրուկ հայութիւնը, դարերու բաժանած եւ հալածական վիճակէն, բազմաթիւ զոհերէն վերջ կարող կ'լլայ ստեղծել նոր դարագլուխ մը՝ Բագրատունեաց թագաւորութիւնը :

ԳԼՈՒԽ Ժ

ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԵԱՅ ՏԻՐԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆ

Բռնութիւնները երկար տեւել չեն կրնար : Ուժի եւ հալածանքի վրայ յենած պետութիւնները շատ կարճ տեւողութիւն կ'ունենան եւ առաջ կը բերեն , ընդհակառակը , ապստամբութիւններ եւ ապա քաղաքական ազատութիւն : Արաբներն իրենց թոյլ քաղաքակրթութեամբ անկարող էին որեւէ արձատական փոփոխութիւն առաջ բերելու եւ կամ այդ միջոցով ձուլելու հայ ժողովուրդը : Արաբական տիրապետութեան շրջանը , ինչպէս տեսանք , հալածանքներու , բռնութիւններու եւ կրօնափոխութիւններու շրջան մ'էր : Հայերն արդէն բաւականաչափ վարժուած էին այդ անբնականոն ընթացքին եւ , հետեւաբար , չընկճեցան , չենթարկեցին , այլ շարունակելով իրենց կռիւները , կրցան ձեռք բերել անկախութիւն եւ ունենալ իրենց ինքնուրոյն քաղաքական կեանքը :

Արաբական տիրապետութիւնն ալ իր քայքայ-

ման վիճակի մէջ էր եւ զբաղւած ներքին խլրտումներով եւ արտաքին պատերազմներով: Այդ նպաստաւոր պայմանները, այդ յարմարագոյն առիթը ձեռքէ բաց թողնելն անմտութիւն կ'ըլլար եւ այդ էր տրամաբանական ելքը, որ Աշոտ Բագրատունին ջանքեր թափեց զուտ հայկական տիրապետութեան շրջան ստեղծել:

Այս շրջանի մէջ ալ երեւան կուգայ հայերու երկուրեակ քաղաքականութեան դիլլեման. անկախ իշխանութիւնը Յոյներո՞ւ վրայ յենւած պիտի ըլլայ թէ Արաբներու: Մենք Արեւելքի՞ պետութիւն ենք՝ մեր քաղաքակրթութեամբ, մեր կառավարական ձեւերով եւ շահերով թէ՛ Արեւմուտքի: Միշտ վարժուած եղել ենք անցնել ուժեղ եւ մեզի պաշտպանող պետութեան կողմը: Մեր երկրի վրայ աչք ունեցող տէրութիւններէն եւ ո՛չ ոք անշահախնդիր եւ ազնիւ եղած է եւ երկուսէն ալ, քրիստոնեայ թէ մահմետական, ստացած ենք զօրաւոր հարւածներ, Արեւմուտքի թէ Արեւելքի տիրողները մեզ վրայ նայած են ոչ թէ իբրեւ կենսունակ եւ քաղաքական անհրաժեշտութիւն ունեցող ցեղի մը վրայ, այլ իբրեւ ապրանքի, որսի, հողային տարածութեան եւ այդ պատճառով ալ ձգտած են տիրանալ, իրենց հովանաւորութեան տակ առնել եւ յօգուտ իրենց շահերու գործածել:

Այդ բոլորը շատ լաւ գիտէր Աշոտ սպարապետը, ծանօթ էր յունական նենգամտութեան եւ կրօնական ատելութիւններու հետ, ինչպէս նաեւ արաբական հալածանքներու եւ բռնութիւններու հետ: Գիտէր որ ժողովրդի համակրութիւնը Յունաց հետ էր՝ իբրեւ քրիստոնեայ եւ քաղաքակրթւած ժողո-

վերդի եւ գիտէր նաեւ որ Բիւզանդիոնն անկարող էր լուրջ պաշտպանութիւն ցոյց տալ՝ ազատելով հայերուն արաբներէն :

Աշոտ Բագրատունու առաջ երկու ճամբայ կար . ըլլալ Յոյներու հետ եւ հալածական Արաբներէն եւ կամ Ինֆնիւթսն՝ Արաբներու հետ բարեկամ մնալով : Այս վերջին ճամբան ընտրեց հայ սպարապետը եւ բարեկամութիւններն աւելի սերտ դարձրեց ու միաժամանակ խոստացաւ մնալ հաւատարիմ : Արաբներն ալ շատ դոհ մնացին այդ վիճակէն ու Մահմատ Ճաֆէր ամիրապետի հրահանգով, 859 թւին, Աշոտ Բագրատունին «Իշխանաց Իշխան» տիտղոսն ստացաւ : Այս գործն ստանձնած էր հայ ուրացող նախարար մը, որ արաբական արքունիքի մէջ Ալի-Արմէն անունն ունէր :

Այսպիսի քաղաքական դրութիւններու ատեն հայ ղեկավարող շրջանները երկու դժւարութիւններու առջեւ կը գտնւին . ունենալ խաղաղութիւն եւ բարեկամութիւն արտաքին տարրերու հետ եւ հաւեւրաւորութիւն՝ ներքին կեանքի մէջ : Արտաքին դժւարութիւնները վերցնելէն վերջ Աշոտը ներքին ներդաշնակութիւն ալ առաջ բերեց՝ խնամիրական կապեր հաստատելով Արծրունեաց եւ Սիւնեաց տներու հետ :

Դժւարին խնդիր չէր անկախ պետութիւն մը հռչակել եւ անմիջապէս զայն խաղաղ պայմաններու մէջ դնել : Երկար աշխատանք պէտք էր չինչպէս նաեւ տուուր եւ յարատեւ կամք՝ յաղթահարելու արտաքին եւ ներքին թշնամիները եւ ապահովելու նորաստեղծ կառավարութիւնը : Արտաքին վտանգներէն մինն էր

Զահապ պարսիկ իշխանը, որ արաբներու դէմ ապրստամբած էր անկախութեան համար եւ որ, հաւանօրէն, տեսնելով իր երէկւայ զինակցի՝ հայերու բարեկամութիւնը արաբներու հետ, կամեցաւ պատժել եւ այդ նպատակով ալ 80,000 զինւորի գլուխ անցնելով Հայաստան մտաւ եւ պատերազմի բռնւեցաւ Հայերու հետ: 40,000 հայ կտրիճներ, Արաքս գետի ափերուն մօտ, փառաւոր յաղթանակ մը տարան: Անկախ Բագրատունիք, տեսնելով որ իրենց դէմ ուղղուած են նաեւ հայ նախարարներէն քանի մը հոգի՝ Վանանդի եւ Գուգարաց երկրի, առանց ըսելի միակ կորսնցներու իր ուժերն համախմբեց ներքին հակառակորդներու դէմ եւ յաղթելով անոնց ալ՝ թէ իր պետութիւնն ապահովեց թշնամիներէն եւ թէ երկիրն ընդարձակելով բաւականաչափ նոր շրջաններ միացրեց: Այս երկու յաջողութիւններն ալ վստահութիւն ներշնչեցին Աշոտին, որ իր նորահաստատ կառավարութիւնը կարող պիտի ըլլայ երկար կեանք ունենալ եւ քաղաքական ալ խոշոր դեր խաղալ:

Աշոտի մահւրէնէ վերջ դժւարութիւններու շարք մը սկսաւ: Ներքին կեանքն աղմկւեցաւ: Պաշտօններու եւ թագի ձգտող իշխաններու թիւն աւելացաւ: Դաւադրութիւններ սկսան ծայր տալ եւ այդ պատճառաւ ալ Հայաստանը թշուառութեան մէջ ընկաւ: Երկու նշանաւոր եւ յաղթական հայ զօրավարներ՝ Աբաս սպարապետ, Աշոտ Բագրատունու եղբայրը, որ յաղթած էր Զահապ պարսիկ իշխանը եւ զսպած Վանանդի ապստամբութիւնը եւ Սմբատ դահաժառանգը, որ հայ բանակի պետերէն մինն էր եւ Գուգարքի ապստամբութիւնը զսպած, իրար դէմ լար-

ւեցան՝ Թագին տիրանալու համար։ Աբաս իր համախոհներն հաւաքելով որոշեց դաւադրութեամբ սպանել Սմբատին եւ երբ այդ չյաջողեցաւ իր զինւորներով միասին յարձակեցաւ դահաժառանգի վրայ եւ ... պարտւեցաւ։ Ներքին այդ երկպառակութիւնները մեծ վնաս հասցրին հայ ժողովրդին, բազմաթիւ մարդիկ սպանւեցան, զիւղեր աւրւեցան եւ երկիրն անկանոն վիճակի մէջ ընկաւ։ Այդ բոլորի չար հեղինակ Աբասը փոխանակ պատժւելու, հրացանազարկ ըլլալու եւ կամ բանտ նետւելու, ներւեցաւ Սմբատի կողմէն։ Այդ թոյլ եւ քաղաքական կեանքի մէջ ոչ այնքան անհրաժեշտ ներողամիտ ոգին այնքան ալ օգտակար արդիւնքներ չտաւ։ Պէտք էր երկաթէ կամք եւ ուժեղ բնաւորութիւն՝ պատժելու համար այդ դաւադիրներուն։ Սմբատը զուրկ էր քաղաքական այդ անհրաժեշտ ընդունակութիւններէն։

Սմբատի Թագաւորութեան ատեն Հայ-Յունական յարաբերութիւնները նորէն վերսկսւեցան։ Չընայած այդ կապերը քաղաքական բնոյթ չունէին եւ զուտ առեւտրական հողի վրայ դրած էին, այնուամենայնիւ արարները կասկածիլ սկսան եւ երկու ոստիկաններ նշանակելով՝ հայերու վրայ հսկեցին։ Հսկումի այդ դրութիւնն ալ անպատւարեր էր։ Հայերը կասկածի տակ էին, որովհետեւ յոյներու հետ առեւտրական կապեր ունէին։ Այդ դէպքերը բաւական էին լարելու երկու բարեկամ ազգութիւնները եւ Թշնամութեանց նոր դուռ բանալու։ Ափշին ոստիկանապետի եւ Սմբատ Թագաւորի տեսակցութիւնն անդամ չկրցաւ որոշ փոփոխութիւն մտցնել այդ լար-

ւած յարաբերութիւններու մէջ: Կռիւն անխուսափելի էր այդ երկու տարրերուն միջեւ: Ափշինն ամէն հնարք գործ կը դնէր թակարդի մէջ ձգելու հայ թագաւորը, բայց անյաջող:

Արաբները պատրաստուած եւ յանկարծակի կերպով յարձակւեցան Հայաստանի վրայ՝ միանգամ ընդմիշտ վերջ տալու Հայոց անկախութեան եւ իրենց թեւարկութեան տակ առնելու: Արազած լերան ստորոտներու մօտ երկու բանակներն իրար հանդիպեցան եւ ինքնապաշտպանութեան դիմած հայ քաջերը կարողացան փառաւոր հարւած մը տալ Ափշին եւ իր զօրաբանակին: Դրսի թշնամին չկրցաւ իր ուժով յաղթանակել հայերուն եւ ստիպւեցաւ դիմել շատ հին միջոցներու. ներքին երկպառակութեանց: Երկու ամօթաբեր եւ արատաւոր դէպքեր տեղի ունեցան, որ մեծապէս նպաստեցին մեր երկրի քայքայման, մեր ժողովրդի յուսահատութեան եւ թշնամու յաջողութեան: Վասպուրականի Աշոտ Արծրունի ապստամբեց Սմբատ թագաւորի դէմ: Արաբական մատ կար խառնուած այդ գործի մէջ: Հայ իշխաններու նախանձն ալ՝ թէ ինչո՞ւ Բագրատունիները թագաւորական տիտղոս ունենան, իսկ իրենք իշխան մնան, խոչոր դեր խաղաց:

Երկրորդ դէպքը Սմբատ թագաւորի փեսայ Գաբիկի դաւաճանութիւնն է: Հայ բանակը, 60,000 զինւորներէ բաղկացեալ, դէպի Տարօն եւ Աղձնեաց գաւառները կ'երթայ՝ պաշտպանելու համար հայաշատ այդ գաւառները Ահմէտ ոստիկանի ասպատակութիւններէն: Գաբիկ թագաւորափեսան, փոխա-

նաև իր ուժն ալ միացնելու կուող եւ ինքնապաշտպանութեան դիմող հայերուն, խաբէութեամբ առաջնորդութեան պաշտօն կ'առնէ, երկար եւ դժւարին ճամբաներով կը տանէ, կը յողնեցնէ բոլորին եւ կը բերէ այն տեղը, որի շուրջ Ահմէտ ոստիկանի հետ պայմանաւորուած էր: Այդ բաւական չէ: Կուի այն տաք ատեն, երբ հայ զինւորները՝ մոռցած քաղցն ու ծարաւը, յողնածութիւնն ու թուլութիւնը, քաջաբար կը դիմադրէին, Գազիկն իր բանակով փախուստի կը դիմէ եւ այդպիսով խուճապի կը մատնէ հայերուն: Դաւաճանական այս ընթացքն անկարելի էր ներել: Օր մը, երբ Գազիկ Վանի հրապարակին վըրայ կը պտտէր, Գազիկ Արծրունին եւ Ամատունի երկու եղբայրներ կը յարձակին իր վրայ եւ կ'սպանեն:

Որքան ալ քաղաքական այդ ահաբեկումն իր նըշանակութիւնը ունեցաւ միւսներու վրայ, բայց երկիրն արդէն քայքայման դուռն հասած էր եւ Հայոց անմիաբանութենէն օգտուելով Ալիշին ոստիկանն իր գրաւումները կատարեց, հալածեց թաղաւորին, աւրեց գաւառներն ու գրաւելով Ղարսը՝ գերի տարաւ թագուհին եւ շատ ուրիշ իշխանուհիներ:

Դաւերն այդքանով չեն վերջանար: Քաղաքական իւրաքանչիւր դէպք առաջ կը բերէր նոր փոթորիկ մը՝ մեր ներքին կեանքին մէջ: Լարւած յարաբերութիւններու ատեն զգուշութիւնն ամենէն խելացի բանն է: Սմբատ թագաւորը, առանց ուշադրութիւն դարձնելու քանի մը նախարարներու նախանձին վըրայ, վրաց Ատրնեբսէն իշխանին «Երկրորդական գահ» կը շնորհէ: Այդքանն ալ բաւական է որ նոր դա-

ւերու հիմք դրւի եւ արարները նորէն զբաղւին մեր ներքին կեանքով եւ կազմակերպւած գնդերով քալեն Հայաստան՝ վերջ տալու անկախութեան համար գոյութիւն ունեցող ձգտումներուն։ Վրաց իշխանին այդ պիսի պատուի արժանացնելն ալ բաւականաչափ վըտանդաւոր եղաւ։ Մեր թշնամիները միշտ կը ճանչնանք, բայց մենք դժւարացած ենք մեր բարեկամները որոշելու խնդրոյն մէջ։ Վրաստանը մեզի շատ վընաս հասցուցած է եւ միշտ ալ իր աչքը տնկած է եղել՝ օգտուելով դրսի խոչընդոտներէն, տիրանալ Հայոց գահին։ Անոնք ալ բաւականաչափ խառնակած են մեր քաղաքական կեանքը եւ շատ մը դաւերու ալ կազմակերպիչ եղած են։ Ատրներսեհ վրաց իշխանը, մտադրելով Հայոց ալ թագաւոր ըլլալ, սիրով համաձայնեցաւ հայ դժգոհ տարրերու հետ եւ ամէն կերպ ջանաց վերջ տալ Սմբատի կեանքին։ Դաւադիրները իրենց աւանդական սովորութեան համաձայն, բաց ճակատով չեւան կուելու, այլ գաղտնի միջոցներով եւ բարեկամ ձեւանալով։ Անոնք մարդուլարկեցին Սմբատի մօտ պատուիրելով որ բարեկամ ձեւանայ եւ սպանէ։ Սմբատ թագաւորը կարող կ'ըլլայ կանխօրօք տեղեկութիւն ունենալ եւ առաջնել։ Այդ վտանգն անցաւ։ Քանի մը դաւադիր նախարարներ աչքի լոյսէ զրկեցան։ Ներքին կեանքն այդքանով չխաղաղեց։ Նոր դէպքեր եւ նոր դաւեր կ'սպասէին հայ ժողովրդին։ Արծրունիներն հանդիստ ըլլալ չէին կրնար։ Անոնք ամէն կերպ թագի եւ բարձր պաշտօններու կը ձգտէին։ Ամենափոքր բանըն իրենց կը նետէր թշնամու գիրկը եւ այդպիսով ալ մեծ վնասներ կը հասցնէին երկրին։ Սիւնեաց եւ

Արծրունեաց տներուն մէջ, որ սահմանակից էին իրար, հողային վէճ կար: Սմբատ Թագաւորն այդ ինդիրը լուծեց յօգուտ Սիւնեաց տան: Արծրունիները բարկացան եւ որոշեցին աւելի սերտ բարեկամանալով արաբներու հետ՝ տապալել իրենց հակառակորդ Բագրատունիներուն: Ատրպատական նստող օստիկանապետն ա'լ աւելի դրդուեց այդ երկու ցեղերը, իրար հետ թշնամացրեց՝ հայոց երկպառակութենէն աւելի օգտուելու նպատակով: Յուսովի ամիրապետն ալ, ընդառաջ երթալով այդ դիւանադիտութեան, Գագիկ Արծրունին Թագաւոր նշանակեց: Այսքանն արդէն բաւական էր մեր ներքին կեանքը տակն ու վրայ ընելու: Երկու բարեկամ եւ ազգակից ցեղերու միջեւ հակառակութիւն ընկաւ: Ժողովուրդըն ալ, հետեւելով իր առաջնորդներուն, երկու հոսանքի բաժնեցաւ եւ ներքին յարաբերութիւններն աւելի բարդ ընդթաւան:

Արաբները նորէն եկան Հայաստան: Անոնք, միացած Արծրունիներու հետ, որոշեցին իրենց հաշիւը մաքրել Հայոց հետ: Սմբատն անկարող էր երկարօրէն դիմադրել: Նա իր վերջին ուժերն հաւաքեց եւ դիմադրութեան չըջան ընտրեց Կապոյտ բերդը: Հայերը կը կուէին քաջաբար: Իրենց պարտութեան մէջ կը տեսնէին անկախութեան գերեզմանը: Իրենց առաջնորդ Թագաւորի ողբալի վիճակն աւելի աւինն ներշնչեց եւ կատաղաբար դիմադրեցին թշնամուն: Այդ ուժերով անկարող էին ինքնապաշտպանութեան ժամանակը երկարացնել: Ճիշդ է որ պարտեցան, Թագաւորն ալ գերի ընկաւ, բայց միշտ ալ մնացին իրենց պատւի եւ կոչման բարձրութեան վրայ: Արաբ-

ներու դէմ երկրորդ դիմադրութիւնը տեղի կ'ունենայ Երնջակ բերդին մէջ, ուր ապաստանած էին շատ մը նախարարներ եւ իշխանուհիներ: Ներսի բնակիչները, չկամենալով անձնատուր ըլլալ եւ զգալով որ պիտի պարտուին՝ լաւ համարեցին կուել, իրենց արիւնն ու կեանքը նպատակաւարմար կերպով գործադրել եւ ապա մեռնիլ: Երնջակի ինքնապաշտպանութիւնն այնքան յամառ եւ լաւ հողի վրայ դրւած կ'ըլլայ, որ արաբներն անկարող ըլլալով յաղթել՝ կ'որոշեն բանտի մէջ գտնւած Սմբատ Թադաւորին տանջել եւ վերջն ալ խաչի վրայ նահատակել, որպէսզի կարողանան ազդել ապստամբներուն վրայ:

Առտ Երկաթ. — Ըմբոստ եւ կռուող տիպերէն մին էր Աշոտ: Նա յայտնի էր իբրեւ վրիժառու, քաջ եւ միաժամանակ խորամանկ զօրական: Իր հօր մահուան լուրն առնելով նա նետեցաւ կռւի դաշտ: Պայմաններն ալ այնքան նպաստաւոր չէին իր համար. դրսի թշնամու յաղթանակներ, հայկական զօրաբանակի անկազմակերպ վիճակ, ներքին կեանքի մէջ երկպառակութիւններ եւ դաւաճանութիւններ: Արաբներն տէր դարձած էին Հայաստանի մեծ մասին եւ բաւական դժւար աշխատանք էր փոքրաթիւ զինւորներով ինքնապաշտպանութեան դիմել: Այդ բոլորի փոխարէն նա իր հետ ունէր շատ քիչ թւով անվեհեր մարտիկներ, որ, «անօրէն եւ կտրիճ» մականւան արժանացած էին եւ պատրաստ ամէն զոհաբերութեան: Տիրող խառնակ դրութեան մէջ երկաթէ ձեռք մը պէտք էր որ կարողանար յաղթահարել արտաքին եւ ներքին թշնամիները եւ վախ ազդելով կարողանար ցրւած ուժերը միացնել, կանոնաւոր բանակը վերա-

Հաստատել եւ երկիրը մտցնել իր բնականոն վիճակի մէջ: Խստութիւնը անհրաժեշտութիւն մ'էր այդ առտեանները եւ որեւէ թուլութիւն կամ ներողամտութիւն պիտի խանգարէր ամբողջ ծրագիրը:

Առաջին հարւածը արտաքին թշնամու գլխին իջաւ կայծակի արագութեամբ եւ առասպելական քաջութեամբ: Աչոտ յարձակում գործեց արաբներու վրայ եւ մէկը միւսի ետեւէն փառաւոր յաղթանակներ տանելով՝ կարող եղաւ դուրս վանել անոնց Հայաստանի սահմաններէն: Նա անխնայ վարեցաւ թըշնամիներու հետ եւ իր հօր, ինչպէս նաեւ հայ ժողովրդի վրէժը լուծեց: Այդ յաղթանակները պատճառ դարձան որ բոլոր վախկոտ եւ վատհոգի նախարարներն իրենց դիրքը փոխեն: Ասոնց մէջ դեռ կային տիպեր, որոնք ժամանակաւոր այդ յաղթութիւններէն չարքեցան եւ մնացին բարեկամ արաբական ոստիկաններու հետ: Յուսովի ամիրայետն այդ պարտութիւնը տանել չէր կրնար: Նա բարկացած էր եւ պատրաստութիւններ կը տեսնէր նոր արշաւանքներ սկսելու: Ազատութիւն տւած էր իր վայրենաբարոյ եւ ոճրագործ բնազդներ օւնեցող զինւորներուն՝ կոտորելու, սպանելու, թալանելու եւ չարչարանքի ենթարկելու հայերուն: Աւելի ամուր հիմունքներու վրայ դնելու համար իր գործը, զրգռեց իր հետեւորդներու կրօնական զգացումներն ալ, որպէսզի կարող ըլլայ իր գազանական հակումներուն գոհացում տալ: Զեռքի տակ չունենալով այդ ժամանակի պատմագիրները, որոնք այնքան կսկծալից կերպով ներկայացուցած են Հայաստանի այդ ժամանակեայ ողբալի վիճակը, մենք ընդհանուր բառերով կրնանք ը-

սեղ որ հասակներու եւ սեռերու տարբերութիւն չըկար ատոնց համար : «Երկսեռ ծերերն իրարու կապելով սուրէ կ'անցնէին, ծծկեր մանուկները մայրերու դրկերէն խլելով գետին կը տրորէին : Շատերը ողջ-ողջ կը թաղէին, կամ կէս մէջքէն կը կտրէին եւ կամ դիակներու կապելով օրերով փողոցներու մէջ կը ձգէին» (Պատմութիւն Հայոց, Տէր-Մովսէսեան, էջ 426) : Չնայած այդ բոլոր սարսափներուն եւ տանջանքներուն հայերը յուսահատութիւն ցոյց չտւին, այլ նոր ոգեւորութեամբ մը դործի նետւեցան :

Դրսի օգնութեան պէտք կար : Անհրաժեշտ էր ֆրօնտը փոխել եւ արտաքին քաղաքականութեան մէջ նոր ուղղութիւն գծել : Հայերը, երես դարձրած արաբներէն, իրենց յոյսը կապեցին Բիւզանդիոնի դահի վրայ նստած Արչակունի Կոստանդին Պորփիրոսէն կայսեր հետ եւ խնդրել օգնական գունդ մը : Արտաքին ճակատի այդ փոփոխութիւնը զայրացրեց արաբներուն, որոնք մտածեցին դիմել հայ դաւաճաններու օգնութեան եւ ամէն միջոցներ գործադրելով կարողացան իրենց կողմը գրաւել Աշոտ Եկաթի հօրեղբորորդին՝ Աշոտ սպարապետը, Գուգարաց Վասակ եւ Աշոտ իշխանները : Ասոնք հարւածել սկսան ներսէն : Ատոնցմէ առաջինը իր բանակով քալեց Հայոց թագաւորի վրայ, իսկ վերջինները շրջապատեցին Աշոտին Ասկուրէթ բերդին մէջ : Բազրատունեաց թագաւորը չընկճեցաւ : Նա իր բոլոր ուժերն ի մի համախմբելով կարող եղաւ յաղթահարել ներքին ըմբոստներուն : Այդքանը բաւական չէր : Քանի մը այլ հայ իշխաններ ալ, Մովսէս, որ կը տիրէր Ուտի դաւառին եւ Գարգմանաց Սահակ իշխանը (Աշոտ

Երկաթի աները), օգտուելով ստեղծած քայքայումէն, իրենց գէնքերը դարձրին Աշոտի դէմ: Ատոնց մէջ էր նաեւ Վասակ Գնթունին: Ասկէ աւելի սարսափելի եւ յուսահատական դրութիւն երեւակայել անկարելի էր: Հայկական քաղաքական կեանքի փոքրիկ մանրանկարն էր այդ: Աշոտ չընկրկեցաւ: Կայծակի արագութեամբ վրայ հասաւ, ուժգնօրէն հարւածեց բոլորին եւ խստապէս պատժելով՝ խոչորյաղթանակներ տարաւ: Իր զինուորական ուժը, սակայն, բաւականաչափ սպառեց:

Այս բոլոր ընդհարումներու, դիմադրութիւններու, կոտորածներու եւ դիւցազնական կռիւներու վերջն այն կ'ըլլայ, որ Մոքդատէր-Բիլլահ ամիրայեալը, հայերու հետ բարեկամ մնալու մտադրութեամբ, Աշոտի հետ դաշինք կը հաստատէ եւ նոյն իսկ «Արքայից Արքայ»-ի (Շահնշահ) տիտղոս կը շնորհէ անոր:

Տարիներ անցան այդպիսի անորոշ եւ սպասողական դրութեան մէջ:

Արաբներու հետ անկարելի էր երկար եւ խաղաղ կենակցութիւն ունենալ: Յարաբերութիւնները ծայրաստիճան լարւած էին: Նոյնիսկ Արծրունի թագաւորները, որ սկզբնական շրջանին ամիրայեալներու կողմն էին, կասկածի ենթարկւեցան եւ ստիպւած եղան զինուորական պատրաստութիւններ տեսնել՝ թըշնամու յարձակումները դիմադրաւելու համար:

Այս բոլոր դրւագոյներէն եւ Աշոտի տարած յաղթանակներէն ամենէն նշանաւորներէն է Գեղամայ Ծովի (Սեւանայ լիճ) դիմադրութիւնը: Աշոտ Երկաթը քաշւած էր հոն՝ իր վերջին օրերն ապրելու:

Իր հետ միայն 100 հոգի ունէր : Պէշիր ոստիկանը իրեն նպատակ դրած էր հետապնդել Աշոտ Թազաւորին : Բազմաթիւ զինւորներու զլուխ անցած նա պաշարեց Գեղամայ Ծովը եւ մտադրեց սովամահութեամբ եւ կամ երկար պաշարումով ընկճել հայ նըշանաւոր ապստամբ Թազաւորը : Եօթանասուն հայ քաջեր, նաւակներու մէջ լեցւած, ափ ելան յանկարծակի եւ փառաւոր յաղթանակ տանելով փախցուցին թշնամուն : Հերոսական դրւագ մ'էր այդ, որ հայ ժողովրդի մարտական ոգին կը ցուցնէ : Ժամանակակից Հայ Յեղափոխական Պատմութիւնն ունի նման փառաւոր էջեր՝ Աղթամարի կռիւը, 1904-ին, Անդրանիկի ղեկավարութեամբ եւ Սեւ Ծովի վրայ եղած դիմադրութիւնը՝ 1916-ին, Սեբաստացի Մուրադի առաջնորդութեամբ :

Աշոտ Երկաթ, Անդրանիկ եւ Մուրադ : Երեք կարկառուն դէմքեր, որոնք վերջին ծայր վտանգաւոր դրութեան մէջ ըլլալով, չընկճեցան եւ դիմադրելով՝ յաղթանակ տարին :

Աշոտի մահւնէ վերջ, երբ արդէն բազմաթիւ կռիւներ մղելով Հայաստանը բաւական ապահով վիճակի մէջ էր, Աբաս հայ սպարապետը Թազաւորեց : Անոր տիրապետութեան ատեն շատ դէպքեր տեղի չունեցան : Փոքրիկ ընդհարում մը տեղի ունեցաւ Արղազներու հետ, որոնք կը կամենային իրենց յարձակումներով վնաս հասցնել մեզի : Մեր երկրի դժբախտութիւններէն շատերը օգտւած էին : Շրջակայքի փոքրիկ ազդութիւնները, առանձնապէս վրացի ժողովուրդը, միշտ ալ ջանացած են կազմալուծման ենթարկել մեզ : Փոխանակ միանալու մեզի հետ

եւ ճակատելու արաբացիներու դէմ, անոնք շատ անգամ թշնամու հետ միացան մեզի հարւածելու դիտումով: Արդազներու դէմ մղւած կռիւը յաղթանակով կը վերջանայ: Անոնց Բեր թագաւորը կը ձերբակալւի եւ աչքերն ալ կը փորւին: Երկրորդ կարեւոր դէպքը, որի վրայ արժէ ուշադրութիւն դարձնել, յոյներու հետ ունեցած մեր յարաբերութիւններն են: Յոյները բաւականաչափ չահեր ունենալով Փ. Ասիոյ մէջ եւ իրենց ազգակից յոյներու պաշտպանութեան պատրւակով, միշտ ալ Հայոց հետ բարեկամութեան եւ կամ գետութեան մէջ էին: Այս յարաբերութիւններու աստառը քաղաքական եւ կրօնական էր: Կրօնական փոքրիկ տարբերութիւնները խոշոր դեր խաղցած են եւ բաւականաչափ ալ վնաս հասցրած են մեզի: Յոյները, որ Քրիստոնեայ էին, կրնային խոշոր ծառայութիւն մատուցանել մեզի եւ միացած մեզի հետ կրնային նաեւ խոշոր դեր խաղալ Արեւելքի մէջ՝ պատնէշ հանդիսանալով արաբներու եւ այլ ոչ Քրիստոնեայ արշաւող ու աւերող պետութիւններու դէմ: Կրօնական հակամարտութիւնը, սակայն, բացասական ազդեցութիւն թողած է եւ մեր քաղաքական յարաբերութիւններու լարման մէջ առաջնակարգ ազդեցութիւն ունեցած է: Քրիստոնէութիւնը, որ իր էութեան մէջ մեծ վարդապետութիւն էր եւ մարդկային յառաջդիմութեան խոշոր ազդակներէն մին հանդիսացած, ճիւղաւորւեցաւ, աղանդներու եւ ազգային կրօններու բաժնւեցաւ, փոխադարձ ատելութեան հիմունք եղաւ եւ խոշոր չափով ալ քաղաքական կեանքի ընթացքը փոփոխութեան ենթարկեց: Ի՞նչ էր պատահած: Ընդհանուր եկեղեցին պա-

ռակտման մէջ էր: Չորս կարեւոր, տիրապետող եւ իրար դէմ մրցող եկեղեցական աթոռներ կային. Հռովմի, Աղէքսանդրիոյ, Կ. Պօլսոյ եւ Անտիոքի: Ասոնցմէ իւրաքանչիւրը կը ջանար տիրապետել միւսներու վրայ եւ յայտարարել թէ ինքն է միակ ճշմարիտ եկեղեցին եւ Քրիստոնէութեան իսկական ներկայացուցիչը: Նեստոր անուանով մէկը, որ 428 թւին Պօլսոյ դահլը բարձրացած էր, կը քարոզէր թէ Մարիամ կոյսը մարդածին է եւ ոչ թէ աստուածածին: Մի ուրիշ վարդապետ ալ, Եւտիքէս անուանով, կը յայտարարէ թէ՝ Քրիստոս աստուածային եւ մարդկային բնաւորութիւններն իրար միացրած էր: Եւ եկեղեցու հայրերը կ'սկսին վիճիլ: Անոնք այս կրօնական բնոյթ կրող խնդիրներու մէջ կը խառնեն եւ քաղաքական իշխանութիւնները: Թէոդոս Բ.-ի հրահանգով Եփեսոսի մէջ, 449-ին, ժողով գումարւեցաւ՝ պաշտպանելու Եւտիքէսի տեսակէտները: Այլ կայսր մը, Մարկիանոս, կը գումարէ Քաղկեդոնի ժողովը, 451-ին, եւ անոր հակառակ կողմը կը բռնէ: Այս վիճաբանութիւններուն հայերն այնքան ալ իրական մասնակցութիւն չունեցան եւ հեռի մընացին: Նոյնիսկ այդ չէզոքութիւնն անգամ չփրկեց: Այդ խնդիրներու պատճառաւ, սակայն, հայերու եւ յոյներու յարաբերութիւնները լարւած էին՝ կրօնական հողի վրայ: Այդ բոլոր ատելութիւնները կ'անցնին նաեւ քաղաքական կեանքին: Բազրատունեաց թագաւորութեան ատեն, երբ Բիւզանդիոնն ուժեղ արեւմտեան պետութիւնն էր՝ Արեւելքի գործերուն մէջ խառնուող, այդ սառնութիւնն առանձնապէս երեւան եկաւ:

Աբասի թագաւորութեան ատեն յոյներն հալածանք սկսեցին հայոց եկեղեցու դէմ: Անանիա կաթողիկոսն ալ ստիպւած եղաւ համապատասխան միջոցներ ձեռք առնել՝ փրկելու համար հայ եկեղեցու ինքնուրոյնութիւնը:

Այդպէս է իրականութիւնը: Հայ Յեղափոխականներուն մեղադրող եւ դատապարտող հայ հոգեւորականներէն ոմանք կ'ըսեն թէ՝ մենք տիրապետութեան ձգտումներ ունինք, կուսակցական նեղմիտ հաշիւներով տարւած ենք, առանց յիշելու որ Հայ եկեղեցու պատմութեան մէջ իրենք աւելի մոլի, երկպառակութիւն մտցնողներ եղած են:

Կրօնական այդ հակամարտութիւններէն դուրս մեր երկիրը քաղաքական աննօրմալ վիճակի մէջ էր: Դրսի եւ ներսի թշնամութիւնները նորէն գլուխ բարձրացուցած էին: Արաբացւոց Համտուն զօրավարն իր բանակով Հայաստանի վրայ արշաւած էր՝ կամենալով իրեն ննթարկել հայ ժողովուրդը եւ անկէ հարկ պահանջել: Աբասի յաջորդ Աշոտ Գ.ը ինքնապաշտպանութեան դիմեց եւ իր ազատութիւնը պահպանելու համար լաւ համարեց իրեն օգնական կանչել զէնքը: Հայերը յաղթական ելան: Թշնամին պարտւած էր եւ Համտուն զօրավարն ալ գլխատւած:

Աշոտի եղբայր Մուշեղը, փոխանակ թեւ ու թիկունք հանդիսանալու, ապստամբեցաւ եւ Ղարսի մէջ հաստատուելով, հիմք դրեց Կարուց թագաւորութեան: Մէկ երկիր եւ մէկ ժողովուրդ էինք մենք եւ ննթարկւած հալածանքներու ու չրջապատւած թըշնամիներով: Փոխանակ մէկ եւ ուժեղ կառավարութիւն մը ունենալու եւ մէկ ճակատով ելնելու, մենք

իրարմէ բաժնւած էինք եւ շատ անգամ ալ իրար հակառակ: Այդ ատենները, երբ արաքներն իրենց ամբողջ ուժով Հայաստանի բաղդին հետ կը խաղային, մենք երեք թագաւորութիւններ ունէինք. Բագրատունեաց, Արծրունեաց եւ Կարուց: Այս հակասութիւնն եղած է մեր քաղաքական ողբերգութեան գլխաւոր հիմունքը:

Այդ ատենները տեղի կ'ունենայ հետաքրքրական դէպք մը: Բիւզանդիոնի Յովհաննէս Չմշկիկ կայսրը (հայագիւղ), արաքացիներու հետ կռւելու դիտումով, իր զօրաբանակով եկաւ եւ Տարօն դաւառի մէջ բնակութիւն հաստատեց: Առանց նախօրօք հայ կառավարութեան համաձայնութիւնն առնելու եւ չէզոք երկրի մը իրաւասութիւնները ոտքի տակ տալով Չմշկիկը Հայաստան մտաւ: Այդ անարգանք մ'էր հայերու համար: Պէտք էր իրաւունքի պաշտպանութեան մասին մտածել: Այդ նպատակով ալ Աշոտ թագաւորը եւ Վասպուրականի Աշոտ-Սահակ թագաւորը միացեալ ուժերով վերջնադիր մը ուղարկեցին եւ պահանջեցին որ Բիւզանդիոնի զօրաբանակն անմիջապէս ետ քաշի Հայաստանէն: Չմշկիկը տեղի տրւեց եւ հեռացաւ ու միաժամանակ ալ բարեկամական նամակ գրեց Աշոտին՝ դաշինք կապելով անոր հետ:

Բագրատունեաց յաջորդ թագաւորները. Սմբատ Բ. եւ Գագիկ Ա., որ 43 տարի տիրապետեցին, զբաղւած էին գլխաւորապէս երկրի ներքին վերաշինական գործերով, առեւտուրի զարգացումով եւ քաղաքներու բարգաւաճումով: Միայն փոքրիկ դէպք մը պատահած է Կարսի թագաւոր Մուշեղի եւ Սմբատի միջեւ: Առաջինը, նպատակ ունենալով իր

տիրապետութեան սահմանները տարածել, սկսաւ արշաւել դէպի Շիրակի գաւառը: Երկու ազգակից թագաւորներն իրար հետ ընդհարւեցան եւ հայու-թիւնը բաւական վնաս կրեց ատոնց հակառակու-թենէն:

Արաբական եւ յունական թշնամութիւնները հայոց հանդէպ, անոնց պատերզամներն ու քաղաքական դաւերը եւ այդ բոլորին հետ ներքին բազմաթիւ երկպառակութիւններն ու անհամաձայնու-թիւնները աստիճանաբար քայքայման ենթարկեցին հայ ժողովրդի քաղաքական կեանքը եւ թուլացրին Բագրատունեաց տիրապետութիւնը:

Բագրատունիք ալ հնարաւորութիւն չունեցան ստեղծելու այն միաձոյլ եւ ուժեղ պետութիւնը, որ կարողանար բոլոր ուժերը համախմբել, միացնել ցրած նախարարները եւ կեդրոնական կառավարու-թեան մը ստեղծումով՝ փրկել Հայութիւնը արտա-քին եւ ներքին վտանգներէն: Արտաքին ուժեղ յար-ձակումներու ատեն մենք ներքին քոյլ կազմակեր-պութիւն ունեցած ենք: Մեր քաղաքական կեանքը, այդ պատճառով, շատ սխալ ուղղութեամբ ընթացած է եւ ատոր համար ալ դրսեցիները միշտ օգտւած են: Սմբատ Բ.-ի եւ Գագիկ Ա.-ի համեմատաբար խաղաղ շրջանէն վերջ, մենք ունեցանք ներքին երկպառա-կութիւններու ժամանակամիջոց մը: Թագաւորա-կան եւ իշխանական տներն էին իրար դէմ պայքա-րողները: Մէկը միւսի համար որոգայթներ կը լա-րէր: Արտաքին ուժերու հետ համագործակցութեան մէջ կը գտնւէին՝ ներքին ազգակիցները տապալելու համար: Ուժեղ զինւորական մը, յենւած իր ուժին

վրայ, կը ցցւէր տիրող թագաւորին դէմ եւ կը կամենար յափշտակութեամբ երկրին տիրանալ: Թոյլերն ալ ստիպւած կ'ըլլային իրենց ուժեղ միջոցին դիմել, որ կը կոչւի դաւ եւ արտաքին դաշինք: Այս գիծը կար Հայկազեան շրջանի, ինչպէս նաեւ Արշակունեաց եւ անհատ նախարարներու տիրապետութեան ատեն: Քրիստոնէութեան մուտքն անգամ անկարող եղաւ ոչնչացնելու այդ արատաբեր գիծը: Ընդհակառակը կաթողիկոսներ եւ եպիսկոպոսներ, փոխանակ ներդաշնակող ուժ հանդիսանալու, իրենց համակրութեամբ այս կամ այն կուսակցութեան հետ աւելի խճողել, բարդացրել են մեր ներքին քաղաքական կեանքը: Ահա եւ Յովհաննէս Սըմբատի եւ իր եղբայր Աշոտի ընդհարումները, որ քրտան տարւայ ընթացքին մեծ վնասներ հասցրին մեր երկրին: Առաջինն իր բնաւորութեամբ թոյլ էր եւ ռազմական ալ մարդ չէր: Երկրորդն՝ ընդհակառակը, աւելի յախուռն էր եւ յարձակողական բնաւորութիւն ունէր: «Ես աւելի յարմար եմ թագաւոր ըլլալու», կը մտածէր Աշոտը: Իր տրամաբանութիւնը բաւական ճիշդ էր: Այդ վայրկեաններուն կամքի տէր մարդ պէտք էր, որ կարողանար վախ ազդել եւ կազմակերպել ուժերը: Ժառանգական օրէնքը, սակայն, աւելի զօրեղ էր քան իրերու տրամաբանութիւնը: Եւ ահա կ'սկսին ներքին խլրտումներ: Աշոտը, Վասպուրականի Սենեքերիմ թագաւորի հետ զինակցելով, քալեց Անի քաղաքի վրայ եւ որոշեց մայրաքաղաքը գրաւել եւ «պետական հարւած» տալով ամբողջ երկրի ղեկն իր ձեռքն առնել: Սենեքերիմ թագաւորի համար ալ ատիկա նպաստա-

ւոր դէպք էր. թուլացնել Բագրատունեաց թագաւորութիւնը եւ անոր քայքայման վրայ յենւած՝ ուժեղանալ եւ տարածել: Հարեւան վրացիներն ալ, իրենց կարգին, կ'օգտւէին ստեղծւած դրութենէն եւ իրենց կողմնակցութեամբ այդ երկուսի մէջ գտնւած խրամատն աւելի կը լայնացնէին: Վրաց թագաւորը Սմբատի կողմն անցաւ: Իր եւ հայկական բանակներու գլուխ անցնելով Ախուրեան գետի մօտ հանդիպեցաւ Աշոտի ուժերուն: Մենամարտի մը մէջ Աշոտ քաջարար կ'սպանէ վրաց թագաւորին, որի բանակը փախուստի կը դիմէ եւ շատերն ալ գետի մէջ կը խեղդեն: Ամէն ինչ ատով չի վերջանար: Աշոտ բարեկամացաւ վրացիներու հետ եւ միացեալ իրենց հարւածն ուղղեցին Սմբատի դէմ: Վրաց Գիորգի թագաւորը խորամանկութեամբ ձերբակալել կուտայ Սմբատին եւ ... երեք քերդաֆաղաֆնք առնելով ազատ կ'արձակէ: Դիւանագիտութիւն կը բանեցնեն թոյլ եւ անկազմակերպ վրացիները եւ, օգտւելով մեր երկպառակութիւններէն, հողային դրաւումներ կ'ընեն: Այս անյաջողութենէն վերջ, Աշոտ մտածեց դաւադրութեամբ սպանել իր եղբորը եւ թագը կորզել: Հիւանդ ձեւանալով իր մօտ կանչեց Սմբատին եւ ձերբակալելով Ապիրատ իշխանին յանձնեց՝ ըսպանելու համար: Նա իր թագաւորի վրայ ձեռք չբարձրացրեց, այլ Անի քաղաք տանելով դահի վրայ նստեցրեց: Թշնամութիւններն աւելի սաստկացան:

Վերջապէս Աշոտ տեղի տւեց եւ առանձնացաւ: Իր եւ եղբոր հակառակութենէն Հայաստան մեծապէս տուժեց: Այդ թոյլ եւ անկազմակերպ վիճակի մէջ նոր դժբախտութեան դուռ բացւեցաւ: Հրապարա-

կի վրայ վայրենիներու նոր խմբակ երեւան եկաւ : Սելճուքեան թուրքերը , իրենց Տուղրիլ-Բէկ իշխանի առաջնորդութեամբ դէպի Հայաստան եկան : Անոնք աւեր եւ կոտորած սփռեցին : Բազմաթիւ զիւղեր եւ քաղաքներ աւրւեցան : Դիակներու կոյտեր միայն կային իրենց անցած ճանապարհներու վրայ : Օգտւելով հայ ժողովրդի ներքին բաժանումէն անոնք ասպատակեցին Վասպուրականը , յաղթելով իրենց ընդդիմացող ուժերուն առաջ անցան դէպի Արարատ եւ մտան Բազրատունեաց թաղաւորութեան սահմանը : Սարսափն իրենց առջեւէն կը տարժածէր եւ հայութիւնը , նոր եւ կտրուկ սրի հարածներուն տակ , ընկճւեց : Քանի մը ուժեղ եւ հերոսական դիմադրութիւններ եղան Վասպուրականի մէջ՝ Շապուհ սպարապետի եւ Դաւիթ արքայորդու առաջնորդութեամբ : Չնայած երկու կողմերու ուժերը անհաւասար էին եւ հայերու թիւը շատ քիչ էր , այնուամենայնիւ դիմադրութեան անհրաժեշտութիւնն զգացւեցաւ : Ոռչոր ուժի դէմ ելան փոքրաթիւ հայեր եւ ...պարտւեցան : Երկրորդ դիմադրողը Վասակ Պահլավունին էր , իր 500 քաջերով , որ Նիզ գաւառի Բջնի բերդի մէջ էր : Նա , առանց ուշադրութիւն դարձնելու թշնամու համեմատաբար աւելի ուժին , ճեղքեց շղթան եւ անցաւ : Այդ իսկական խիզախ մարդը , որ թշնամու դէմ կուրծք տւած կը կուէր , ընկաւ թիւրքի մը գաղտագողի հարածէն :

Այդ երկու գեղեցիկ եւ յիշատակելի հերոսութիւններու կողքին , մենք ունեցանք եւ երկու աւօթափայլ վաճառք՝ մեր երկրի քաղաքական կեանքն ու ամբողջ ժողովուրդը վաճառելով յունաց , որոնք օգտւեցան ստեղծւած ցաւալի կացութենէն :

Վասպուրականի Սենեքերիմ Թագաւորն իր երկիրը, 1021 թւին, ծախեց յունաց Վասիլ Բ.-ին եւ ատոր փոխարէն առաւ Սեբաստիա քաղաքը: Յովհաննէս-Սմբատ Բագրատունեաց Թագաւորն ալ, 1024-ին, հետեւելով Սենեքերիմի օրինակին, երդման թուղթ գրեց նոյն Վասիլին եւ իր երկիրը, իր մահւընէ վերջ, անոր ծախեց՝ կեանքի ապահովութիւն մը ունենալու ակնկալութիւնով: Դատապարտելի երկու արարքներ, որ մեր քաղաքական պատմութեան մէջ իբրեւ սեւ արատ մը պիտի մնան: Այդ քստմնելի առեւտուրի հետ միաժամանակ երեւան կողգայ եւ հայ հոգեւորականի մը. Կիրակոս քահանայի ռնրագործ եւ դաւաճան ընթացքը: Վասիլ կայսեր մահւընէ վերջ Կոստանդին Բ. Թագաւորը, իր մահւան վերջին օրերուն իր քովը կը կանչէ Կիրակոս քահանային եւ, խղճալով Հայոց վրայ, անոր կը յանձնէ Սմբատի գրած թուղթը եւ այդպիսով Հայաստանը կը վերադարձնէ իր նախկին տէրերուն: Անարժան եւ սեւհոգի Կիրակոս քահանան, տարւած իր անհատական շահերէն եւ մոռնալով ազգասիրութիւնը, իր քովը կը պահէ այդ նամակը եւ Յունաց Միքայէլ Ե. կայսեր կը ծախէ՝ խոշոր դրամական նւէր ստանալով:

Բագրատունեաց Թագաւորութիւնը, իր ընդարձակ երկիրն ու փառայեղ Անի մայրաքաղաքը, որոնք արդէն վտանգի մէջ էին, այդ քայլով աւելի եւս դժւարութիւններու կը հանդիպին եւ այդպիսով քաղաքական խոշոր հարւած կը տրւի մեր երկրի մի անկիւնի մէջ բուն դրած Բագրատունեաց անկախութեան:

Անիմ եւ իր վերջին Դիմադրութիւնները. — Հաստատանք երկու կրակի մէջ կը գտնէր: Սելճուկեան եւ Յունական պետութիւնները իրար հետ կը մրցէին՝ մեր երկրին տիրանալու համար: Այդ բոլորին նպաստող ներքին պայմաններ չէին պակսեր: Անի մայրաքաղաքի բնակչութիւնը երկու կուսակցութեանց բաժնւած էր. Ազգայնական-պաշտպանողական եւ Յունասէր: Վերջինիս գլուխն անցած էր Վեստ-Սարգիս Սիւնին, որ իր ճարպիկութեամբ եւ հնարագիտութեամբ շատ յայտնի էր, ինչպէս նաեւ անւանի էր իր փառամոլութեամբ: Ասոնց նպատակն է բարեկամանալ Յոյներու հետ, Անի քաղաքը, ինչպէս նաեւ ուրիշ հայաշատ շրջաններ յանձնել անոնց եւ մնալով ուժեղ կառավարութեան մը հովանաւորութեան տակ՝ ապահով ապրիլ: Քաղաքական ազատութիւնն ասոնց համար նշանակութիւն չունէր: Պատիւ եւ հայրենասիրութիւն իրենց համար ոչինչ էին: Երկրորդ կուսակցութիւնը, Ազգայնական, այն կարծիքին էր, որ Հայաստանի ազատութեան համար պէտք է կուրիլ, արիւնով պիտի փրկել Անի քաղաքի վաճառքը եւ ամէն ըոպէ պատրաստ պիտի ըլլալ դիմադրել թշնամուն, որ կը կամենայ մեզ ստրկութեան մէջ պահել:

Երկու հոսանքներէն դուրս կար եւ երրորդ վըտանդ մը: Աշոտ Ողորմածի թու Դաւիթ Անհողինը, որ միացրել էր Ուտին, Արցախը եւ Փայտակարանն ու իրեն թագաւոր հռչակել, կը յայտարարէր թէ՛ ինքն է Բագրատունեաց թագաւորութեան օրինաւոր ժառանգն ու այդ պատճառով ալ Հայաստան արշաւեց: Այս բոլոր մեքենայութիւններուն մէջ ալ յոյ-

ներու մատը կար: Անոնք արդէն երեք զօրաբանակ ուղարկած էին իրենց «իրաւունքին» տիրանալու եւ Անի քաղաքն առնելու, բայց անյաջող: Հայերն իրենց կռիւներով եւ հերոսական դիմադրութեամբ կրցած էին ետ մղել թշնամուն եւ իրենց երկիրը պաշտպանել: Չորրորդ զօրաբանակ մը՝ 100,000 հոգուց բաղկացած՝ մտաւ Հայաստան եւ քանի մը գրաւումներ ընելով հասաւ Անի քաղաքին ու պաշարեց: Ազգայնական կուսակցութեան պետ ծերունի Վահրամ Պահլավունին, տեղի տալով ժողովրդի պահանջներուն, 30,000 կտրիճներու գլուխ անցաւ եւ Անի քաղաքի Ծաղկոց դռնէն ելնելով ուժեղ յարձակմամբ պատուեց թշնամու շղթան, չփոթութիւն ձգեց անոնց մէջ եւ փառաւոր յաղթանակ տարաւ: Յոյներէն շատերը սպանւեցան եւ ուրիշներն ալ փախուստի ատեն գետի մէջ խեղդւեցան: Այդ յաղթանակը պէտք էր օգտագործել եւ թափուր մնացած դահի վրայ օրինաւոր ժառանգը նստեցնել: Աշոտի Գազիկ որդին, փառաւոր հանդիսաւորութեամբ մը դահ բարձրացաւ: Ներքին դաւադրութիւնները, սակայն, կը շարունակէին: Վեստ Սարգիս գործի վրայ էր եւ ամէն կերպ կը ջանար թագաւորը թշնամացնել Ազգայնական կուսակցութեան հետ եւ իր ազդեցութեան տակ առնել: Այդ աշխատանքի մէջ խոչոր դեր խաղաց նաեւ ժամանակաւ Պետրոս կաթողիկոսը: Այդ ատենները թիւրքերն ալ իրենց յարձակողական ծրագիրը պատրաստած էին: Գազիկ Հրազդան գետի մօտ յաղթանակ տարաւ անոնց վրայ եւ իր վերջին ուժերը հաւաքելով կրցաւ դուրս վճռել այդ վայրենի հօրդաներուն: Յոյները, օգտուելով

մեր այդ նեղ կացութենէն, նորէն պահանջ դրին՝ Անին պահանջելով: Ստանալով մերժում, անոնք երկու անգամ բանակ ուղարկեցին Հայոց վրայ՝ Ասիտ եւ Նիկողայոս զօրապետներու առաջնորդութեամբ: Գազիկը չընկճեցաւ: Նա բարւոք համարեց պատուով կուիլ եւ մեռնիլ, քան թէ կամաւոր կերպով իր երկիրը յանձնել թշնամուն եւ կամ Անի քաղաքի բանալիներն անոր յանձնել: Արդարութեան եւ ազատութեան համար մղած կռիւն ի զուր չի անցնիր: Հայերը նորէն յաղթանակ տարին եւ յոյներն ստիպւած եղան իրենց նպատակներուն հասնելու համար այլ միջոցներու մասին մտածել:

Նեմգամտութիւնն էր այդ: Պատերազմի դաշտի վրայ եղած պարտութիւնը բարեկամական ճաշասեղանի շուրջ կարելի է շտկել: Այդ պատճառով ալ Յունաց Մոնոմախոս կայսրն սկսաւ արտաքին մտերմութիւն ցուցնել, մոռնալ կռիւներն ու թշնամութիւնները եւ այդպիսով աւելի ուժ տալ Հայաստանի մէջ արդէն գոյութիւն ունեցող Յունասէր կուսակցութեան: Վեստ Սարգիսն իր նախկին կեղտոտ դերի մէջ էր: Իր քսութեամբ կարող եղաւ աւելի բարձր պաշտօններու տիրանալ եւ նոյնիսկ թագաւորը թըշնամացնել Ազգայնական հոսանքի գլուխ կանգնած Գրիգոր Պահլավունու հետ: Յոյն կայսրը, դըդուած իր կողմնակիցներու խորհրդէն, Պօլիս կանչեց Գազիկ Բ. Հայոց թագաւորը: Գազիկը քանի մը անգամ մերժեց եւ վերջապէս տեղի տաւ: Պօլիս հասնելով նա ձերբակալեցաւ եւ Իշխանաց կղզին աքսորեցաւ: Անին գրաւելու խնդիրը դիւրացաւ: Կաթողիկոսն ու Յունասէր կուսակցութեան պարագը-

լուինները, ստանալով համապատասխան վարձատրու-
թիւն, Անիի քառասուն բանալիները ուղարկե-
ցին կայսեր եւ իրենց երկրի ազատութիւնը մատնե-
ցին քսնամուկ: Պարակամանոս ներքինապետը, յոյն
զօրքերու գլուխ անցած, եկաւ իր անարիւն յաղթա-
նակները տանելու: Նա ուրախ զւարթ մօտեցաւ Անի
քաղաքին եւ յուսաց հանդիսաւորութեամբ ներս մըտ
նել: Անի քաղաքի բնակիչները, իրենց յուսահատա-
կան դրութիւնն ի նկատի առնելով, աւելի եւս կազ-
մակերպւեցան եւ վերջին դիմադրութեան փորձն ը-
րին: Անհաւասար պայքար էր այդ: Փոքրաթիւ եւ
անկազմակերպ հայ ժողովուրդը, զրկւած իր թա-
գաւորէն եւ շրջապատւած ներքին դաւադիրներով,
վճռեց իր ազատութիւնը պաշտպանել: Վրէժխնդրու-
թեամբ եւ կատաղութեամբ լեցւած ան ուժգին
յարձակում գործեց յոյներու վրայ եւ յաղթեց:
Այդ վերջին յաղթանակն էր: Գազիկն արդէն հրա-
ժարած էր իր թագէն եւ այդ դէպքն աւելի խոր տը-
պաւորութիւն թողուցած էր հայերու վրայ: Հայե-
րը, ստիպւած եւ քայքայւած, բաժանւած եւ շրջա-
պատւած տեղի տւին եւ Անի քաղաքն ընկաւ Յոյնե-
րու տիրապետութեան տակ: 1046-ին, փոխւեցաւ
Բագրատունեաց թագաւորութեան պատմութեան
էջը:

Հարիւր վաթսուն տարի տեւող այս անկախու-
թիւնը, չնայած մասնակի բնոյթ կը կրէր եւ ամբող-
ջական Հայաստանն իր մէջ չէր պարունակեր, պիտի
մնայ իբրեւ փառաւոր յուշարձան մը՝ մեր ազատագ-
րական պայքարի պատմութեան մէջ: Այդտեղ
մենք կը տեսնենք հայ ժողովրդի տոկուն կամքը, ա-

զատութեան հանդէպ ունեցած իր հաւատքը եւ անընկճելի ոգին : Մէկ ու կէս դարու այս թաղաւորական շրջանի մէջ ալ մենք կը տեսնենք այն բոլոր երեւոյթները, որոնք յատկանշական էին մեր նախորդ թաղաւորներուն եւ քաղաքական կեանքին : Հոտ մենք կը տեսնենք մեր արտաքին քաղաքականութեան երկտրութիւն, Յոյներո՞ւ թէ Արաբներու հետ, Յոյներո՞ւ թէ Սելճուքներու բարեկամ : Եւ պայմաններու համապատասխան ալ քաղաքականութիւնը փոխւած է եղել : Հոտ մենք կը հանդիպինք նաեւ ներքին դաւերու, դաւաճաններու եւ մատնիչներու եւ բացասական տիպերը մենք կրնանք որոնել նախարարներու մէջ, թաղաւորական ցեղի անհատներու քով, ինչպէս նաեւ կաթողիկոսներու եւ քահանաներու մօտ : Այդ բոլորը հնի կրկնութիւնն է : Մեր պատմութեան եւ քաղաքական կեանքի ընթացքը եղած է միօրինակ՝ իր սկզբնաւորութեամբ, զարգացմամբ եւ տւած արդիւնքներով : Եւ չնայած այդ բոլոր յուսահատական երեւոյթներուն եւ աննպաստ պայմաններուն, մենք Բագրատունեաց թաղաւորութեան օրով ալ, կը տեսնենք մեր այլ յատկանշական եւ դրական կողմը, կուեյ յանուն ազատութեան, արիւն թափել մեր Անկախութիւնը պատգամելու համար : Դիմադրական այդ գիծը մեր քաղաքական գոյութեան կարեւոր հիմունքներէն մին եղած է :

Բագրատունեաց տիրապետութիւնն իր մասնակի հանգամանքով անգամ, ինչպէս ըսինք, մեր քաղաքական կեանքը պահպանող ազդակներէն մին եղած է : Անոր միջոցով մենք ունեցած ենք մեր պետութիւնը, զօրաբանակը, կառավարական մարմինները,

ճարտարապետութիւնը, առեւտուրը եւ արտաքին քաղաքականութիւնը: Եթէ մեր ժողովրդի ուրիշ հատւածներ զրկւած են եղել ինքնուրոյն քաղաքական կեանքէ, ենթարկւած մնացած են օտար իշխանութիւններու, բայց եւ այնպէս յոյս ունեցած են որ դեռ հայութեան մի այլ հատւածն ունի իր կառավարութիւնը՝ իր հասարակական-քաղաքական կեանքով: Մասնակի բնաւորութիւն կրող այդ երեւոյթները միշտ ալ յուսատու աստղեր եղած են եւ յոյս ներշնչած որ օր մը ամբողջութեամբ պիտի ազատագրուին:

ԳԼՈՒԽ ԺԱ

ՕՏԱՐ ՕՐԵՐ

ՍՏՐԿՈՒԹԵԱՆ ՇՐՋԱՆ

Բազրատունեաց թաղաւորութիւնն ալ վերջացաւ: Շնորհիւ Բիւզանդիոնի անհեռատես քաղաքականութեան, հայկական անկախ պետութիւնը վերացաւ եւ նորէն Արեւմուտքի եւ Արեւելքի կառավարութիւններու մրցակցութիւնն սկսաւ ու Հայաստանը կրկին ռազմաբեմի վերածւեցաւ:

Այդ շրջանին ալ հայութիւնն ունեցաւ իր ընդ-վըզումները եւ դաւադրութիւնները:

Հարպիկ իւխանի սպանութիւնը. — Յոյներն արշաւեցին Հայաստան: Անոնց նպատակն էր ամբողջութեամբ գրաւել մեր երկիրն ու իբրեւ թումբ կանգնեցնել սելճուքներու դէմ: Ատոր համար ալ յատուկ զօրաբանակ ուղարկւեցաւ, որ հնարաւորութիւն չունեցաւ իր ծրագիրն իրագործելու: Խաղաղ միջոցներով եւ իրենց կուսակիցներու օժանդակու-

Թեամբ անոնք հնարաւորութիւն չունեցան տիրել Հայաստանին : Մնաց բռնակալներուն համար սովորական դարձած միջոցը՝ սպանութիւններ, ձերբակալութիւններ, կոտորած, թունաւորում եւ դաւադրութիւն : Ատոր համար ալ անոնք բաւական պարարտ հող ունէին . հայ նախարարներու եւ մեծամեծներու անմիաբանութիւնը : Ներքին հակառակութենէն օգտւելով անոնք կրցան մեր ուժերը ջլատել, բազմաթիւ հայ իշխաններ սպանել տալ : Ընդհանուր այդ վախի եւ ստրկութեան մէջ կային եւ հայ անձնէր իշխաններ, որոնք բարւոք կը համարէին պատուով մեռնիլ քան թէ անպատիւ ենթարկութեան մէջ մնալ : Ատոնցմէ մէկն էր Հարպիկ իշխանը, որ Շըշնի բերդի մէջ ամրացած եւ իր բռու մը քաջերու վրայ յոյս դրած դիմադրութեան փորձ մը ւրաւ : Հայերը յաղթական ելան : Թշնամին հնարաւորութիւն չունեցաւ զէնքի ուժով ըմբոստութիւնը ընկճել : Յոյներու Պերոզ զօրավարն օգտւեցաւ հայերէն : Ինչ որ թշնամին չկրցաւ ընել հայ դաւաճան մը ի գլուխ հանեց եւ Հարպիկի քնացած ատեն գլուխը կտրեց եւ յոյն հրամանատարին ուղարկեց :

Թաթաւ սպարապետի յանդգնութիւնը . — Սելճուքներն ալ միւս կողմէն կը նեղէին հայերուն : Տուղրիլն իր հրոսակներով Հայաստան մտած էր եւ շատ աւերածութիւններ կը կատարէր : Բոլոր գիւղերն ու քաղաքները գրաւելով նա չըջապատեց Արծն քաղաքը եւ գրաւելով՝ աւերակներու կոյտի վերածեց : Անխնայօրէն կոտորեց բոլոր հայերուն եւ միայն քիչ թուով կրցան փախչիլ եւ ազատուիլ : Առկէ

վերջ Տուղրիլն իր հարւածներն ուղղեց Կարսի Հայոց թագաւորի դէմ: Տեղի ունեցաւ ուժեղ դիմադրութիւն: Հայերը պարտուեցան: Կուրի մէջ թաթուլ քաջ հայ սպարապետը վիրաւորեց Սելճուքեան Ասուրան իշխանի որդին եւ ինքն ալ ձերբակալւեցաւ: Հոտ, Տուղրիլի եւ իր միջեւ, տեղի ունեցաւ յատկանշական միջադէպ մը: Տուղրիլն ըսաւ թաթուլին. «Եթէ այս պատանին ապրի, քեզ կ'ազատեմ, եթէ մեռնի՝ դեքզ անոր պիտի զոհեմ»: Անվախ հայ սպարապետը, առանց վարանելու, պատասխանեց թէ՝ «Եթէ իմ հարւածս է չապրիր»: Սելճուք վիրաւորւած իշխանը մեռաւ եւ թաթուլի աջ ձեռքն ալ կտրեցաւ:

Գագիկ Բ.-ի միջադէպը. — Հայոց թագաւորը զրկւած իր զահէն եւ իշխանութենէն, թափառական կեանք կը վարէր: Յոյն բարձր շրջանակները շատ կը նեղէին զինքը եւ միշտ ալ ծաղր ու ծանակի առարկայ կը դարձնէին: Իր բոլոր համբերութիւնն սպառեց: Խումբ մը հայ քաջերու գլուխ անցած նա կը նեղէր յոյներուն եւ իր հալածական կեանքի վրէժը կը լուծէր: Օր մը, պտոյտի ատեն, իմացաւ որ Կեսարիոյ յոյն մետրօպօլիտի շան անունը «Արմէն» դրւած էր՝ հայերուն անարգելու դիտումով: Այդ վիրաւորանքը տանել չէր կրնար երբեմնի հայ թագաւորը: Իր պատառազածութիւնն արթնցաւ եւ ձերբակալելով մետրօպօլիտը, շան հետ միասին տոպրակի մէջ նետեց եւ չարաչար տանջելով՝ անոր մահաւան պատճառ դարձաւ: Այդքանը բաւական էր որ յոյները զրգուէին եւ Գագիկին պատժելու մասին մտածէին: Օր մը, խորամանկութեամբ, զինքը ձեր-

բակալեցին եւ 1079 թւին իր բանտարկւած բերդի աշտարակէն կախեցին: Հերոսութեան եւ անվախութեան գեղեցիկ դրամա մ'էր ատիկա եւ ապացոյց էր հայ ժողովրդի վրէժխնդրութեան անմար ոգու գոյութեան:

Մանագկերտի Դիմադրութիւնը.— Մանագկերտը պաշարւած էր: Տուղրիլի հրոսակներն ամէն պատրաստութեամբ եկած էին Հայաստանին տիրելու: Դրութիւնը սարսափելի էր եւ յուսահատական: Կազմակերպւած եւ վայրենի բանակի դէմ հայերը ցրւած էին եւ անջատ դրութեան մէջ: Հակառակ այդ միայնութեան, որոշ վայրերու հայ բնակչութիւնը չկամեցաւ անձնատուր ըլլալ, այլ որոշեց դիմադրել: Մանագկերտ բերդի վրայ իրենց յոյսը դրած եւ ունենալով բաւականաչափ ռազմամթերք եւ ուտեստեղէն, հայերը վճռեցին կռուել թշնամու դէմ: Սելճուքներն իրենց ամէն հնարագիտութիւնը գործ դրին եւ անկարող եղան քաղաքը գրաւել: Քաղաքի բոլոր բնակիչներն ալ՝ առանց սեռի, հասակի եւ պաշտօններու խտրութեան, իրենց դիրքերուն եւ եւ պարտականութեան ճամբուն վրայ էին: Հայ հոգեւորական դասն ալ իր մասնակցութիւնը կը բերէր: Քահանայ մը, իր հնարագիտութեան շնորհիւ, կրցաւ մեծ ծառայութիւն մատուցանել դիմադրողներուն: Նա իր ներկայութեամբ արդէն մեծ ոգեւորութիւն կը մտցնէր կռուողներու մէջ: Ատկէ դուրս, նա մեքենայ մը հնարեց, որով կրցաւ դրսէն եկած հարձակները թուլացնել եւ այդպիսով անվնաս դարձնել: Հոտ կային եւ յոյն ու գաղղիացի բնակիչ-

ներ, որոնք իրենց մասնակցութեամբ մեծ գործ կատարեցին: Գաղղիացի ճարտարապետի հնարամտութեամբ հեղուկ մը գտնեցաւ, որով կրցան ոչնչացընել թշնամու մեծ բարանը, որի վրայ թշնամիներն իրենց յոյսը դրած էին՝ քաղաքը գրաւելու համար: Տուղրիլն հնարաւորութիւն չունեցաւ քաղաքը գրաւելու: Մանազկերտի պատմական դիմադրութեամբ մեր ժողովրդի ուժեղ կամքը երեւան եկաւ: Ազատութեան համար պայքարած այդ հայերն հնարաւորութիւն ունեցան յաղթանակ տանիլ թշնամու վրայ: Այդ պարտութիւնը շատ վատ ազդեց Տուղրիլի վրայ եւ վերջինս իր վրէժը լուծեց Արծկէ քաղաքի բնակիչներէն, որոնց սրէ անցուց եւ քաղաքն ալ աւերելով՝ իր յարձակումներն այլ հայաշատ կեդրոններու վրայ ուղղեց:

Անի քաղաքի կրկնակ ինքնապաշտպանութիւնը. — Ալի-Ասլանը, Տուղրիլի եղբայրն ու յաջորդը, շարունակեց սկսած արշաւանքները: Սելճուքներն իրենց աչքը տնկած էին հարուստ եւ անւանի Անի քաղաքին վրայ: Այդ նպատակով ալ հրաման տրեցաւ Բագրատունեաց մայրաքաղաքը պաշարելու: Հայ բնակիչներն անտարբեր չէին կրնար գտնուիլ: Անոնք վճռեցին դիմադրել եւ իրենց կեանքով պաշտպանել թէ՛ իրենց իրաւունքը եւ թէ՛ իրենց սիրելի քաղաքը: Բագարատ եւ Գրիգոր իշխանները, անցնելով կրուռող ուժերու գլուխը, մեծ ոգեւորութեամբ կրցան քանի մը անգամ յաղթանակներ տանիլ եւ ետ մղել թշնամուն: Սելճուքները, յուսահատ իրենց յարձակումներէն, տեսան որ պաշարումն անօգուտ է եւ սկսան նահանջել: Վերջը, իմանալով որ քաղաքի

դրսի պարիսպներն անպաշտպան են եւ թեթեւ յարձակումով մը կրնան Անին մտնել, վերադարձան եւ կրցան հասնիլ իրենց նպատակին : Անպատմելի սարսափներ տեղի ունեցան : Անխնայ կերպով խաղաղ բնակչութիւնը կոտորեցին եւ հայ արիւնով ներկեցին թէ՛ քաղաքի փողոցները եւ թէ՛ Ախուրեան գետի ջրերը : Անին իր վերջին օրերը կ'ապրէր եւ իր փառայեղութիւնը կորսնցնելու ճամբուն վրայ էր : Մօտ վաթսուն տարի այդ վայրենիները տէր դարձան Հայաստանի քաղաքներու «թագուհուն», մինչեւ որ հայերը, վրացիներու օգնութեամբ կրցան վերադրուել Անին : Սելճուքներն այդ հարւածը տանել չէին կրնար : Անոնք նոր պատրաստութեամբ նորէն պաշարեցին Անին եւ այս անգամ երկար ժամանակով : Քաղաքի բնակչութիւնը, զգալով հանդերձ իր թուլութիւնը, քաջաբար դիմադրեց թշնամուն : Կանայք ալ նոյն ոգեւորութեամբ մասնակցեցան կռիւն : Հայ հերոսուհի մը, Այծեամն անունով, միշտ պարիսպներու վրայ կանգնած մնաց եւ քարեր գլորելով բաւական մեծ վնաս հասցրեց թշնամուն : Այդ հայուհին, որի մէջ դիմադրութեան եւ ինքնապաշտպանութեան բնագոյն այնքան զարգացած էր, իր իսկ մարմնի վէրքերէն հանելով թշնամու նետերը՝ անոնց կ'ուղղէ կրկին : Անհաւասար ուժերու այդ պայքարը շատ երկար չտեւեց : Փատլու սելճուքեան իշխանը, տեսնելով որ գէնքի ուժով անկարող է տէր դառնալ քաղաքին, երկար պաշարում յայտարարեց եւ այդ միջոցաւ քաղաքը սովի մատնեց եւ ստիպեց բնակիչներուն անձնատուր ըլլալ : Անին, իր յուսահատական դիմադրութիւններէն վերջ, ընկճեցաւ :

Թաքարական Շրջան. — Հայութիւնը, իր բազմադարեայ քաղաքական կեանքի մէջ, հանդիպած է շատ մը պետութիւններու եւ ժողովուրդներու, որոնք միշտ ալ ջանացած են նրա ճակատներ կատարել, տիրել Հայաստանին եւ իրենց ազդեցութեան տակ առնել: Մեր հանդիպած այդ ժողովուրդները կարելի է երկու տեսակի բաժնել. կանոնաւոր կազմակերպւած եւ քաղաքակիրթ եւ վայրենի ու միայն յափշտակութիւններով ապրող: Առաջիններն ունէին իրենց կանոնաւոր բանակը, պետական կազմը, օրէնքները եւ կրթութիւնը, իսկ երկրորդները զուրկ էին այդ բոլորէն: Շեշտած էինք որ Հայաստանը միշտ ալ հանդիսացած է եղել իբրեւ կամուրջ եւ Արեւելքի ժողովուրդներն ու անոնց պետութիւնները զէպի Արեւմուտք քալած են այդ ճանապարհով:

13-րդ դարու սկիզբները Ասիայի խորերէն երեւան կուգայ թափառական մոնղոլ ցեղերու միացեալ ուժը, որի հարձակումն տակ շատ մը պետութիւններ եւ ազգութիւններ կ'ընկնին: Վայրենիներու եւ թալանողներու այդ հսկայ հոսանքը, առանց ուշադրութիւն դարձնելու իր առջեւ գտնւած խոչընդոտներուն, հասաւ մինչեւ Հայաստան եւ հանդիսացաւ իբրեւ չարիք մեր ժողովրդի գլխին: Արաբական եւ սելճուքեան իշխանութիւններու աւերածութիւններէն վերջ մեր երկիրը ենթարկեցաւ թաթարներուն եւ տեսաւ անոր ծանր հարձակումը: Բագրատունեաց թագաւորութեան անկումով մեր երկիրը թողնւած էր պատահականութեան եւ տեղական մանր եւ երկրորդական

կառավարիչներուն : Ուժեղ եւ միացեալ կառավարութեան չգոյութեան պատճառով թաթարներն հրնարաւորութիւն ունեցան անարգել ներս մտնելու, դրաւելու դիւղերն ու քաղաքները եւ այդ բոլորի հետ միասին կատարելու պատմութեան մէջ չտեսնւած աւերներ : Առաջին զօրավարը, որ ներս մտաւ Հայաստան, Չարմաղանն էր, որ Գեղամայ լճի մօտ գտնւած եւ բնակութիւն հաստատած հայ բնակիչները կոտորելով եւ ամէն ինչ աւերելով, առաջ անցաւ եւ պաշարեց Անին : Քաղաքի բնակիչները, արդէն վարժւած դիմադրութիւններու եւ ունենալով ինքնապաշտպանութեան բաւական ուժեղ բնազդ, որոշեցին իրենց նախնիքներու պէս կանգնիլ թշնամու դէմ : Չարմաղանի ուղարկած զեսպաններուն անոնք սպանեցին եւ պատրաստութիւն տեսան գալիք հարւածը դիմագրաւելու : Անիցիներն ուրիշ ելք չունէին : Յոյներու վրայ յոյս դնել չէին կրնար : Թաթարներու հետ բարեկամութիւն հաստատելն ալ անօգուտ էր, որովհետեւ անոնք թշնամի, բարեկամ չէին ճանչնար եւ բոլորին ալ հաւասարապէս կը կոտորէին :

Այդ ահեղ պահուն, երբ մահու եւ կենաց խնդիրը կը վճուէր եւ երբ աւելի քան որեւէ ատեն միաբանութիւնն անհրաժեշտ էր, Անի քաղաքի բնակիչները երկուսի բաժնւած էին. բուն ժողովուրդը՝ իր հասարակ խաւերով եւ մեծամեծները : Առաջինները կողմնակից էին մինչեւ վերջին շունչ դիմադրութեան, իսկ վերջիները՝ անճնաւորութեան եւ բարեկամական յարաբերութեանց : Այդ հակառակութեան պատճառով է որ երբ ժողովուրդը սպանեց

Թաթար դեսպաններուն եւ խումբեր կազմելով դիմադրութեան գծին վրայ էր, հայ իշխաններէն ոմանք անցան Չարմաղանի կողմը, իրենց կեանքի ապահովութեան համար երաշխիք առան եւ քաղաքը մատնեցին թշնամուն: 1236 թւին Թաթար հրոսակները տէր դարձան Անիին, քանդեցին բոլոր տները, հիմնադատակ կործանեցին բազմաթիւ եւ գեղեցկաշէն եկեղեցիները, բնակիչներու մեծ մասը սրի անցուցին եւ միւսներն ալ գերի տարան: Անին, այդ հրաշալի քաղաքը, բազմաթիւ հարւածներ կրեց արաբներէն, սելճուքներէն, յոյներէն, թաթարներէն եւ ներքին ոխակալ հայ իշխաններէն եւ անկարող ըլլալով դիմանալ՝ ընկաւ եւ աւերակներու կոյտի վերածեցաւ: Իր այդ դրութեամբ իսկ, այժմ, նա մեր փառաւոր անցեալի գեղեցիկ յուշարձանն է:

Թաթարներն ատով չբաւականացան: Չարմաղանի մահընէ վերջ Բաղու արիւնարբու զօրավարն անցաւ անոր տեղ եւ սկսած աւերածութիւնները շարունակեց՝ ցոյց տալով աւելի անգթութիւն եւ գերազանց դազանութիւն: Իրար ետեւէ Կարինն ու Ծոփաց աշխարհը, Տարօնն ու Վասպուրականը ընկան թշնամու սրի տակ: Այդ ատենները մեր ժողովրդի դիմադրական ոգին անկազմակերպ էր: Թաթարները վերջնականապէս տիրապետեցին մեր երկրին եւ իրենց իշխանութեան տակ առնելով խիստ հարկերու ենթարկեցին: 1254-ին ընդհանուր մարդահամար տեղի ունեցաւ: Բոլոր արու հայերը, տասը տարեկանէն վեր, պարտաւորւած էին վճարել տարեկան հարիւր լիտր ցորեն, յիսուն լիտր գինի, երկու լիտր բրինձ, երեք տոպրակ, երկու պարան, մէկ նետ, մէկ

պայտ եւ քսանէն մէկ անասուն : Ամենախիստ միջոցներու կը դիմէին այդ հարկերն հաւաքելու եւ այդ ո՛չ թէ այն պատճառաբանութեամբ որ անհրաժեշտ էր այդ՝ իրենց պետական մեքենան դարձնելու եւ կամ կառավարութիւնը կանոնաւոր հիմունքներու վրայ դնելու, այլ որովհետեւ իրենք այդ հաւաքած հարկերով միայն կրնային ապրիլ եւ իրենց գոյութիւնը քարշ տալ : Անոնք ոչ մի օգտաւէտ աշխատանքով չէին զբաղեր եւ ո՛չ ալ արհեստներով եւ կամ երկրագործութեամբ կը զբաղէին : Անոնց միակ եւ գլխաւոր պարագմունքը, զէնքն էր եւ պատերազմը : Իրենց կը վերաբերէր կռիւը, որովհետեւ տիրող էին, իսկ միւս հպատակները պարտաւոր էին աշխատել եւ ապրուստի միջոցներ հայթայթել : Երբ թաթարները մահմետական դարձան եւ ընդունեցին թալանի եւ սպանութեան կողմնակից այդ կրօնը, սկսեցին առաւել եւս նեղել հայերուն եւ իրենց ձեռք առած խտրութիւններու պատճառաւ ալ բազմաթիւ հայեր նահատակեցան :

107 տարի շարունակ Հայաստանը մնաց օտար տիրապետութեան տակ եւ ենթարկւեցաւ թաթարական իշխանութեան : Այդ հարիւրամեակի ընթացքին մենք բազմաթիւ հալածանքներու եւ կոտորածներու ենթարկւեցանք, միայնակ տառապեցանք այդ վայրենիներու լուծին տակ եւ դրսի մեծ եւ Քրիստոնեայ պետութիւններէն ալ համապատասխան օժանդակութիւն չստացանք : Հայութիւնը նորէն, ինչպէս մինչեւ այդ մշտապէս, իր դիմադրական ճիգերով եւ իր յաճախակի կռիւներով հնարաւորութիւն չտւեց Արեւելքի մահմետական եւ վայրենի ցեղերուն հասնիլ

մինչեւ Եւրոպա եւ կամ յառաջանալ աւելի՝ դէպի արեւմուտք։ Թաթարներն ալ, ըլլալով անկազմակերպ եւ քաղաքակրթութենէ զուրկ, չունենալով պէտաւան լաւ կազմակերպութիւն եւ երկարակեցութեան անհրաժեշտ սաղմեր, անկարող եղան մեռցնել մեզ եւ անհետացնել։ Հայ ժողովուրդը, որ շատ տեսակի քաղաքակրթութիւններ եւ հարւածներ տեսած էր, այդ հրոսակներու ազդեցութեան տակ չմնաց եւ շարունակեց ունենալ իր սեփական ազդային կեանքը, որ զուրկ էր, սակայն, քաղաքական ազատութենէ։

Երկար դարերու այդ հալածանքներն ու կոտորածները, մեր ներքին կեանքի անկազմակերպ վիճակն ու երկպառակութիւնները, ինչպէս նաեւ ազատ ապրելու ձգտումները առաջ բերին գաղթականութեան հոսանքը։ Մինչեւ այդ անհատական եւ կամ փոքրիկ խմբային բնոյթ կրող այդ երեւոյթներն աւելի ընդհանրացան, մասսայական բնոյթ կրեցին եւ մայր երկրէն դուրս գալով ուրիշ աւելի ապահով վայրեր փնտռեցին՝ իրենց քաղաքական կեանքը շարունակելու համար։ Այդպիսի տեղափոխութեան եւ գաղթականական հոսանքի արդիւնք էր որ ստեղծւեցաւ Ռուբինեաց տիրապետութիւնը։

ԳԼՈՒԽ ԺԲ

Կ Ի Լ Ի Կ Ի Ա

ՌՈՒԲԻՆԵԱՅ ՏԻՐԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆ

Յատուկ նպատակաւ Կիլիկիա վերնագիրը կը դնեմ եւ մտադրութիւն ունիմ աւելի մանրամասն կանգ առնելու այդ շրջանի վրայ եւ այդ՝ երկու հետեւեալ պատճառներով.

Նախ. Կիլիկիան մեր պատմութեան մէջ հանդիսացած է իբրեւ Ռուբինեաց թագաւորութեան կեդրոն եւ գործունէութեան վայր: Հալածական եւ անկախութենէ զրկւած հայութիւնը հնարաւորութիւն ունեցած է ազատութեան իր բոյնն հաստատել Տաւրոսի լեռներուն մէջ եւ պահելով զուտ ազգ. քաղաքական իշխանութիւնը՝ խաղցած է նաեւ միջազգային կարեւոր դեր, յատկապէս Խաչակիրներու արշաւանքներու ատեն: Այդ շրջանի մէջ տեղի ունեցած պետական եւ քաղաքական դէպքերը ապացոյց են ո'չ միայն մեր ժողովրդի տոկունութեան եւ կամ ըն-

դունակութեան, այլ եւ քաղաքական գիտակցութեան եւ հասունութեան: Ռուբինեաց տիրապետութեան շրջանը ապացոյց մ'էր որ, հակառակ արարներու, սելճուքներու, թաթարներու եւ յոյներու հալածանքներուն եւ բռնութիւններուն, մենք չհասանք մեր սպառման եւ կամ ոչնչութեան, այլ շարունակեցինք պահպանել մեր սովորութիւնները, ազատութիւնը եւ հասարակական կեանքն իր բոլոր երեւոյթներով եւ ստորոգելիներով: Այդ ամբողջ պատմութիւնն ինքնրստինքեան ըմբոստութիւն մ'էր տիրող բունակալական կարգերուն դէմ եւ իր ընդհանուր գրծերուն մէջ որոշ նմանութիւններ ունէր Հայկ նահապետի Բէլլի դէմ ըմբոստացման հետ. նոր հայրենիք գտնելու եւ ազատութիւնը հոն վայելելու համար: Բացի քաղաքական այդ ինքնուրոյն կեանքէն Ռուբինեաց թագաւորութեան պատմութիւնը յոյժ դրական երեւոյթ էր նաեւ այն պատճառաւ, որ հնարաւորութիւն ստեղծւեցաւ չփման մէջ մտնելու միջին դարու քաղաքակրթւած Եւրոպական ժողովուրդներու հետ:

Եկրորդ. Հայութիւնը, համաշխարհային մեծ պատերազմէն վերջ, իր քաղաքական ծրագրի մէջ՝ Պատմական, Անկախ եւ Միացեալ Հայաստանի մէջ ունի նաեւ Կիլիկիայի պահանջը, որ այնքան անհրաժեշտ է մեր ժողովրդի յառաջդիմութեան, առեւտուրի եւ վաճառականութեան զարգացման, ինչպէս նաեւ ռազմական կարեւորութեան համար: Մեր ժողովուրդը իր մեծամասնութեան մէջ այնքան ալ մօտէն ծանօթ չ'է այդ շրջանի անցեալ պատմութեան, ներկայ կացութեան եւ անոր բնական հարստութիւն

ներու հետ : Ամբողջական Հայաստանի գաղափարի մէջ, դժբախտաբար, չատերը միայն Տաճկահայաստան, Կովկասահայութիւն եւ Պարսկահայութիւն կը հասկնան եւ Եւրոպական պետութիւններն ալ Հայկական Հարց ըսելով միշտ ջանացել են հասկնալ այդ ամբողջութիւնը՝ առանց Կիլիկիայի : Այս վերջին շրջանով աւելի հետաքրքրւած են եղել Եւրոպական պետութիւնները եւ անոնցմէ աւելի Ֆրանսիան : Ժամանակը հասած է որ մեր քաղաքական ամբողջականութիւնը՝ Կիլիկիայով եւ Տրապիզոնով միասին, ժողովրդականացնենք եւ ընդհանրական բնոյթ տանք :

Վերոյիշեալ երկու նպատակներով է որ մենք քիչ մը շեղեցինք մեր գրքի ընդհանուր ոգիէն եւ նպատակայարմար տեսանք վերոյիշեալ վերնագրի տակ ներկայացնել աւելի ընդարձակ տեղեկութիւններ, որոնք այնքան անհրաժեշտ են մեր քաղաքական նպատակներու ամբողջականութեան եւ ճշգրիտ ըմբռման տեսակէտէն :

ՌՈՒԲԻՆԵԱՅ ԹԱԳԱՒՈՐՈՒԹԻՒՆ

Բազրատունեաց Թաղաւորութեան անկումը եւ այդ՝ յոյներու ձեռքով բաւականաչափ խոր ազդած է հայութեան եւ առանձնապէս անոր ղեկավարող իշխաններուն : Քրիստոնեայ պետութեան մը եւ իսլամ վայրենաբարոյ Թալիառական ցեղերու միացեալ գործը Հայաստանին՝ բաւականին զգալի եւ վտանգաւոր էր : Քաղաքական այդպիսի պայմաններու մէջ ապրիլը բաւականաչափ դժւար էր եւ խոշոր կարիք

կար որոնելու նոր հորիզոններ, ստեղծելու նոր եւ ապահով շրջաններ, ուր կարողանային ազատօրէն ապրիլ:

Գազիկ Բագրատունեաց Թագաւորի մահւնէ վերջ անոր ցեղակիցներէն մին, Ռուբէն անունով, անցաւ Կիլիկիայի շրջանը եւ հոն նախապէս հաստատուած հայերու հետ միասին ստեղծեց տիրապետութեան նոր շրջան մը: Մեր պատմագիրներէն Կիրակոս Գանձակեցին այսպէս կը գրէ. «...Որդւոյ Ռովբենայ, որ յազգականութենէ եւ ի զաւակացն Գազկայ Արծրունեաց... Որք ընդարձակեցին զսահմանս իւրեանց քաջութեամբ, տիրելով բազում գաւառաց եւ քաղաքաց աշխարհին Կիլիկեցւոց եւ Սուրացւոց եւ այլոց բազմաց. առին զանուանի քաղաքս աշխարհին՝ զՏարսոն եւ զՍիս եւ զԱտանա եւ զՍելեւկիա, եւ որ շուրջ զնոքօք գաւառք եւ քաղաքի»:

Այլ հեղինակութեան մը մէջ, որ «Ժամանակագրութիւնք Հեթումայ, տեառն Կոռիկոսայ» անունը կը կրէ, հետեւեալ տեղեկութիւնը կը քաղենք Ռուբինեաց տիրապետութեան հաստատման մասին. «Ի Թւականին Հայոց ՇԻՆ, Գազիկ Թագաւորն Հայոց սպանաւ յորդւոցն Մանտալէի, ի բերդն Կենդրոսկոյի ի Լիկանդոն: Յետ որոյ Ռուբէն ազգական նորա երթեալ ընակեցաւ ի սահմանս Կոպիտառոյ, եւ անտի հասեալ ի գեղն Կոռոմոզու, անդ վախճանեցաւ»:

Այդ մասին լսենք նաեւ Թւականները բանաստեղծական յանգերով ներկայացրած Մարտիրոս Վարդապետ Ղրիմեցւոյ հաղորդագրութիւնը եւ բաւ համարելով անցնինք պատմութեան միւս մասերուն.

«Եւ յետ մահուան Գազկայ վեհին,
Թաղն արքայից մերոց բառնին :
Անտիրանայ գահն նոցին,
Որ ի յԱնի նախապատմին :

Պարոն Ռուբէն զարմէ Գազկին
Զիշխանութիւն պահէ ազգին .
Զըւեալ յԱնույ պարագային,
Գայ ի յաշխարհն Կիլիկէին,
Տիրէ տեղւոյն իշխանային,
զՅոյնս հալածէ ի տոյժ Գազկին» :

Այսպիսով հիմք կը դրւի Ռուբինեաց տիրապետութեան, որ իր սկզբնական օրերուն իսկ աստիճանաբար եւ ռիսով լեցած կ'ըլլայ դէպի յոյն ժողովուրդն ու անոր ղեկավարող կայսրները :

Դիւրին բան չէր նոր երկիր գրաւել եւ կարճ ժամանակէն ընթացքին ալ հայերով բնակեցնել ու խաղաղութիւն հաստատելով՝ ներքին վերակազմութեան խնդրով զբաղիլ :

Ռուբինեաց իշխաններու յաջողութեան գլխաւոր պատճառներէն մինն ալ այդ ժամանակէն պատմական խոշոր դէպքերն էին : Հաստատուելով Կիլիկիայի մէջ, չրջապատւած ըլլալով բաւականաչափ թշնամիներով եւ անծանօթ ցեղերով, այնքան ալ դիւրին չէր ըլլար իշխանութեան կազմակերպումը, եթէ այլ երեւոյթներ օգնութեան չհասնէին, որոնցմէ մէկը խաչակրաց արշաւանքն է :

Այդ արշաւանքը միայն կրօնական բնոյթ չէր կրեր, այլ եւ քաղաքական-տնտեսական : Եթէ անգամ իր նախնական կազմակերպման շրջանին կրօնական էնտուլիազմը խոշոր դեր խաղցած է, իր հե-

տեւանքներով գոնէ բաւական ընդարձակ է : Այդ խոչոր շարժման մէջ հայերը առաջնակարգ դեր խաղցած են եւ արժէ որ ատոր յատուկ ուշադրութիւն դարձնի, որովհետեւ Ռուբինեաց առաջին իշխաններուն նպաստած է՝ աւելի կազմակերպւելու եւ իր սահմաններն ալ ընդարձակելու :

Քրիստոնէութեան սրբավայրերը վտանգի մէջ էին եւ անօրէններու տիրապետութեան տակ : Երուսաղէմը եւ Քրիստոսի անւան հետ կապւած ուրիշ վայրեր մահմետականներու ձեռքին մէջ էին եւ անհրաժեշտ էր օգնութեան հասնիլ : Թրքո-սելճուքեան ահաւոր վտանգը օրըստօրէ կը մօտենար Բիւզանդիոնի մայրաքաղաքին եւ կը սպառնար իր իշխանութիւնն աւելի հեռուները տարածել : Յոյներու Միքայէլ է. —րդ կայսեր միջամտութեամբ եւ դիմումին վրայ, Գրիգոր է. —րդ Պապը առաջ կը բերէ քրիստոնէական հաւատքի եւ սրբավայրերու պաշտպանութեան համար կոչւած այդ շարժումը : Եւրոպական բոլոր ժողովուրդներն ու ցեղերն ալ ոտքի ելան եւ պատրաստակամութիւն յայտնեցին բանակ կազմել եւ անմիջապէս գործի անցնել : Եւ ինչպէս Մաթէոս Եղեսայցին կ'ըսէ. «Եւ իւրաքանչիւր զօրօքն դային յօգնութիւն քրիստոնէից, եւ առ ի փրկել յայլազգեաց զսուրբ քաղաքն Երուսաղէմ եւ ազատել ի տաճկաց զսուրբ գերեզմանն Աստուածընկալ. արք փառաւորք եւ թազաւորագունք, հաւատով եւ ամենայն Աստուածապաշտութեամբ զարդարեալք, եւ էին սընեալ ի գործս բարութեան» :

Հայերն ատոնց լաւ ընդունելութիւն ցոյց կուտան : Ամենէն առաջ Եւրոպայէն եկող խաչակիր

բանակին կը թոյլատրեն որ իրենց երկիրը մտնէ եւ այդպիսով ալ փախաւ կուտան, որի մասին Մ. Եղեւսացին հետեւեալը կը գրէ. «Ձայս թղթով ազդ արարին իշխանին Ուռհայոյ Թորոսի եւ մեծ իշխանին Հայոց Կոստանդինի որդւոյ Ռուբինայ՝ որ ունէր զՏորոս լեառն ի յաշխարհին Կոպիտառայ ի Մարապայ... եւ զօրքն Փռանկաց նեղութեամբ բազում ճանապարհ արարեալ... հասանէին ի դժուար վայրըս լերանց Տորոսի. եւ խաղացեալ էանց բազմութիւն բանակին ընդ նեղ կապանս նորա, զնալով ընդ Կիլիկիայ»:

Երկրորդ կարեւոր օժանդակութիւնը, որ հայերը հասցրած են Խաչակիրներուն, ուտեստն է: Ոգեւորութեամբ եւ հոգեզմայլումով լեցած ասպետներու այդ բանակն այնքան ալ զործնական հողի վրայ դրած չէր իր արշաւանքները: Այդ բազմահազար ամբոխը, Փոքր Ասիայի լեռներու եւ դժւարութիւններու մէջ, շատ դժւարութեամբ կարող պիտի ըլլար իր ապրուստը հոգալ: Այդ արշաւանքներու ատեն տեղի ունեցած են եւ սովեր, երբ Խաչակիրներն ստիպւած են եղել ուտել խոտ, ծառի կեղեւներ, կօշիկի տակի կաշիներ, սանձեր եւ նոյնիսկ սատկած ձիաններու միս: Այսպիսի դրութեան մէջ հայերու օժանդակութիւնը մեծ եղած է: Ահա ինչ կը գրէ Մաթէոս Եղեւսացին.

«Իսկ ի բազմութենէ զօրացն նեղէին ի կերակրոց. եւ յայնժամ իշխանքն որք կային բռնակեալ ի Տորոս լեառն, Կոստանդին որդի Ռուբինայ եւ երկրորդ իշխանն Բազունի եւ երրորդ իշխանն Օշին, սոքա զամենայն կարիս կերակրոյ

առաքէին առ զօրապետսն Ֆռանկայ. նոյնպէս եւ վանորայքն Սեւ լերինն կերակրօք օգնէին նոցա. եւ ամենայն ազգք հաւատացելոց բարեկամութիւն ցուցանէին առ նոսա»:

Երրորդ կարեւոր օժանդակութիւնը հայերու բերած զինուորական մասնակցութիւնն է. «Եւ եկեալ իշխանն հայոց ի Կարկուայ՝ որ ասի Կոստանդին, եւ զկնի սակաւ աւուրց հանէ զնոսա Կուրապաղատն ի պատերազմ ի վերայ Սամուսատայ ընդ Պալտուխ ամիրային. եւ զօրք քաղաքին զհետ Ֆռանկին եւ ամենայն հետեւակ զօրք գաւառին գընացին ի Սամուսատ բազում զօրօք, եւ արարին ալափ զգրուց չէնն. եւ թուրքն ոչ համարձակեցաւ ելանել ի պատերազմ»:

Այս բոլոր ծառայութիւններն ալ, որ հայերու կողմէ մատուցւեցան, խաչակիրներու իշխաններէն եւ Պապերէն ալ զնահատւեցան: Կոստանդին հայ իշխանը կանաւնէր «պարոն», «մարքիզ» եւ «կոմս» տիտղոսներով: Գրիգոր ԺԳ. Պապն իր մէկ կոնդակին մէջ ըսած է թէ «Ոչ մէկ ազգ այնչափ յօժարութեամբ խաչի զինւորներուն օգնութեան չհասաւ, որչափ հայերը: Անոնք հայթայթեցին զօրք, զէնք, ձի եւ պաշար»: Յարաբերութիւնները սակայն, այդպիսի լաւ եւ բարեկամական վիճակի մէջ չէին մնար միշտ: Եւրոպայէն եկած իշխաններէն եւ խաչակիրներէն ոմանք անկարող էին մնալ իրենց բարձրութեան վրայ եւ այդ պատճառաւ ալ աւելի դէպի անկում կ'երթային: Յաղթական խաչակիրները եւ մանաւանդ արշաւանքի նախնական շրջանի մէջ շատ աւելի դադափարական եւ բարձր էին: Ներքին երկ-

պառակութիւնները, կրօնական եւ դաւանանքներու երկրորդական տարբերութիւնները, ղեկավար ըլլալու եւ կամ պատուի արժանանալու տենչը ստիպած է որ Փռանկները երթան դէպի անկում եւ նոյնիսկ պատերազմին երէկեայ իրենց բարեկամներուն հետ: Շատ յատկանշական է այդ կէտը: Դեռ նորակազմ հայ իշխանութիւնը, իր մայր հայրենիքէն բաւականին հեռի, համարձակութիւնը կ'ունենայ ըմբոստանալու իր բարեկամներուն դէմ, երբ վերջիններս նպատակ կը դնեն ոտքի տակ տալ ամէն իրաւունք: Այդ միջադէպն հետեւեալ կերպով կը պատկերացնէ Մ. Եղեասցին.

«Յայտն ամի քաղաքն որ կոչի Ապլասթա ի Ջահան զաւառին՝ ահազին նեղութիւնս եւ վիշտըս եւ վտանգս կրեաց ի զօրացն Փռանկաց. եւ ի սաստիկ բարկութենէ անտի խորհեցան չար հատուցանել նոցա . . . եւ առ իրար միաբանեցան ազգն հայոց, եւ գնացին ի վերայ կլային. եւ առն ընդ զօրազուխն Փռանկաց, եթէ՝ Արի՛ առ զազգդ քո, եւ գնա՛ Աստուած ընդ քեզ: Եւ նոքա լուեալ զայն, սրտմտեալ որպէս զչար գազան՝ եւ ելեալ ի պատերազմ ի վերայ քաղաքացեացն. յայն ժամ քաղաքացիքն յաղթեալ նոցա եւ կոտորեցին զնոսա առհասարակ. որ ոչ մնաց ի նոցանէ եւ ոչ մի. եւ տէր համարեցաւ նոցա գայն՝ արդարութիւն»:

Այսպէս էր այն ժամանակեայ առողջ եւ խելացի մտայնութիւնը եւ այդպէս էր մեր հին պատմագիրներու ազգասիրութիւնը, որ հայերու այդ քնական

ինքնապաշտպանութիւնը կը համարեն եւ աստուածային, որովհետեւ տէրը այդ կը կոչէ արդարութիւն :

Գոռ Վասիլի դիմադրութիւնները. — Մինչ թորոս Ա. զբաղւած էր իր երկրի ընդարձակութեամբ եւ իր նախնիքներու վրէժը լուծելով յոյներուն դուրս կը վռնատէր Կիլիկիայի շրջաններէն, աստին, պարսիկներն իրենց յարձակումներով կը ջանային հաշտութեան անկախութեան այդ բունը ոչնչացնել : Անոնք աւերումներ գործելով եւ գրաւումներ ընելով կը մօտենային Վասիլի տիրապետութեան սահմաններուն եւ այդպիսով կը կամենային մէջ տեղէն վերցընել այդ վտանգաւոր եւ փորձած հին կուռղը : Պարսիկները կը մօտենան Բերդուս կոչւած տեղին : Հայերն ալ տենդոտ պատրաստութիւններու մէջ էին, համախմբւիլ եւ ետ մղել թշնամուն : Երկու թըշնամի ուժերն իրար հանդիպեցան եւ ազատութեան համար պայքարող հայ զինուորները քաջարար կուեցան ու յաղթեցին :

«Եւ լուեալ գայն իշխանն Հայոց Վասիլն զօրաժողով արարեալ զդունդն Հայոց զօրացն, եւ նոքա որպէս զարծիւս եւ կամ որպէս զկորիւնս առիւծոց հասանէին ի վերայ այլազգեացն, եւ արարին սաստիկ եւ ահաւոր պատերազմ. եւ մեծաւ յաղթութեամբ դարձուցին զթուրքն ի փախուստ, եւ միաբան սրով զհետ ընթացան եւ արարին անթիւ կոտորածս զնոսա. եւ կալան զբազումս ի նոցանէ, եւ թափեցին զամենայն առ եւ զգերութիւն» :

Պարսիկներն այդ հարւածը տանել չէին կրնար : Անոնք պատրաստութիւններ կը տեսնեն , աւելի մեծ թւով զինւորներ կը հաւաքեն եւ իբր փոխ վրէժ կըրկին յարձակում կը գործեն Գող Վասիլի վրայ : Ինքնապաշտէանութեան բնազդը միացրեց բոլորին եւ ոգեւորութիւն ներշնչեց թոյլերուն անգամ : Թշնամուն պէտք է վռնտել եւ պատժել , որովհետեւ տրամադորէն յարձակում գործած է խեղճ աշխատաւոր գիւղացիներու վրայ , կոտորել է անոնց՝ դաշտերուն մէջ : Մաթէոս Եղեսացին աւելի պարզ եւ գերազանց խանդավառութեամբ կը պատմէ այդ ինքնապաշտպանութեան մանրամասնութիւնները . «Ազգն Պարսից . . . հանդերձ սուլտանովն իւրեանց զային յաշխարհն Վասիլն Հայոց իշխանին . եւ քինախնդիր լինէին վասն առաջին կոտորածին . . . եւ գազանաբար հասանէին ի սահմանսն քաղաքին որ կոչի Հասան Մսուր : Եւ էր ժամանակ հնծոցն արտօրեայցն , եւ արարին կոտորած զվաստակաւորսն , եւ հանդերձ գերութեամբն դարձան եւ իջան առ բերդն որ ասի Հարթան : Եւ յորժամ լուաւ իշխանն Հայոց Գող Վասիլ զգալ ալլազգեացն , հասանէր զօրօք իւրոքք ի վերայ նոցա ԵՃ (500) արամբք , եւ արարին սաստիկ պատերազմ քաջագունդն Հայոց . եւ ազատքն զմիմեանս յորդորէին եւ յօժարաբար քաջանային ընդդէմ թուրքաց զօրացն . . . Եւ արար պատերազմ ահաւոր քաջագունդն Հայոց , եւ յաղթեցին զօրաց ալլազգեացն մեծաւ յաղթութեամբ , եւ արարին սաստիկ կոտորածս զնոսա . . . եւ դարձաւ իշխանն Հայոց Վասիլն մեծ յաղթութեամբ եւ բազում աւարաւ : »

Գագիկի վրէժը . — Գագիկ Բագրատունեաց վեր-

Ղին թագաւորի տմարդի սպանութիւնը՝ յոյներու կողմէ, հայ սերունդը մոռնալ չէր կրնար: Թորոս Ա. եղաւ այդ վրէժ առնողը: Իր շատ մը յաղթանակներէն վերջ նա իր ուշադրութիւնը դարձրեց Կիլիկիոյ բերդի մէջ ապաստանած Մանտալեան եղբայրներուն, որոնք Գազիկի սպանութեան պատճառ եղան: Բերդի պաշարումն այնքան երկար չտեւեց: Ներսի դիմադրութիւնը, որքան ալ ուժեղ եւ յուսահատական, անկարող էր կացութիւնը փրկել: Թորոս իր զինւորներուն մէկ մասը բերդի պարիսպներու տակ թողեց եւ միւսն ալ առնելով հեռացաւ: Ներսէն կարծեցին թէ պաշարումը վերցրւած է եւ ապահով զգացին: Հայ քաջարի զինւորներու յարձակումով բերդը կը գրաւուի եւ Թորոսն ալ յաղթանակօրէն մուտք կը գործէ Կիլիկիոյ: Հայոց իշխանը պահանջեց որ Գազիկի սուրն ու զգեստները բերեն, ինչպէս նաեւ դանձերուն տեղերը ցոյց տան, Մանտալեան եղբայրներն ընդդիմացան եւ միայն ծեծի տակ ստիպւեցան տեղի տալ: Ատոնցմէ մէկը ինքզինքը քարափէն գլորելով՝ անձնասպան եղաւ: Միւսն աւելի համարձակ էր եւ յամառ ու նոյնիսկ կը քննադատէր Թորոսին: Հոս արժէ մէջբերել այդ տեսարանը, երբ Հայոց իշխանի վրէժը կը բորբոքի:

«Իսկ զմիւս եղբայրն սկսաւ ի վտանգ արկանել Թորոս. եւ նա լրբենի երեսօք ասէր ցթորոս, եթէ՝ դու հայ մարդ ես, եւ մենք հոռոմ իշխանք. զի՞նչ կամիս պատասխանի տալ Հոռոմոց թագաւորին, որ դատես զհոռոմ մարդ: Յայնժամ սրտմտեալ Թորոսի եւ գոյն երեսացն ալլազունեցաւ, եւ առեալ ի ձեռին իւրում բիր

մի կռանի եւ գազանաբար յարձակեցաւ ի վերայ նորա . եւ ասէր, եթէ՝ ո՞վ էիք դուք՝ որ զայր հզօր եւ զօծեալ թագաւորն Հայոց սպանանէիք . եւ կամ զի՞նչ պատասխանի ետուք ազգին Հայոց : Եւ լալախառն սկսաւ չարաչար հարկանել զնա մինչեւ սատակեցաւ դառնահառաչ մահուամբ : Եւ յայնժամ դոհանար զԱստուծոյ որ էառ զվրէժ արեանն Գազկայ Հայոց արքային» :

Լեւոնի (Տարսուի Առիւծ) դիմադրութիւնները .— Թորոս Ա.ին յաջորդեց Լեւոնը : Խաչակիրներու արշաւանքի ատեն Եւրոպայէն եկած իշխաններն արդէն կրցել էին քանի մը մանր կառավարութիւններ հիմնել : Ատոնց մէջ էր նաեւ Անտիոքի իշխանապետութիւնը : Թիւրքերը նորէն տէր դարձած էին Անտիոքին : Լեւոն՝ Ռոմեր իշխանի հետ միացած, կրցաւ զայն ազատել եւ յանձնել Ռոմերին : Ասոր յաջորդը՝ Ռեմոնդը, փոխանակ իր բարեկամութիւնը շարունակելու հայ իշխանի հետ, դաւադրութիւն սարքեց, կանչեց Լեւոնին իր քով եւ բանտարկեց Անտիոքի մէջ : Լեւոն կրցաւ ազատուիլ՝ մեծ փրկանք տալով : Ապա պատրաստութիւններ տեսաւ իր վրէժը լուծելու եւ Ռեմոնդի վրայ մեծ յաղթանակներ տարաւ : Վերջինս միացաւ Եւրոպայի ուրիշ ասպետներու հետ՝ Լեւոնի ուժը խորտակելու, բայց անօգուտ : Լեւոն քանի մը փառաւոր յաղթանակներով ստիպեց հակառակորդին դաշն կապել եւ վերադարձնել նենգութեամբ դրաւումած հողամասերը :

Անարգաքայի դիմադրութիւնը .— Յոյները նորէն չարժման մէջ էին : Անոնք նպատակադրած էին

Փոքր Ասիայի մէջ գտնւած իշխանութիւններն ու նորահազմ Անտիոքի եւ Եդեսիոյ կառավարութիւնները կլանել: Այդ նպատակին հասնելու համար Յովհաննէս Բ. Կոմնենոս կայսրը իր ուժերը կեդրոնացրեց հայերու վրայ եւ քանի մը զրաւունքներ ընելով պաշարեց Անարզաբայ ամուր բերդաքաղաքը: Տեղի բնակիչները չյուսահատեցան: Վճռեցին ուժեղ դիմադրութիւն ցոյց տալ եւ կռիլ իրենց իրաւունքներու եւ ազատութեան համար: Առաջին յարձակման ատեն անոնք յաղթանակ տարին եւ նոյն իսկ կայսեր զինւորներուն մեծ վնաս հասցուցին: Վերջապէս անոնք տեղի տւին: Այդ կատաղի կռիւններուն մէջ հայ կիներն ալ իրենց մասնակցութիւնը բերին եւ իրենց տղամարդկանց կողքին կանգնելով՝ պաշտպանեցին քաղաքը:

Վահկա բերդի ինքնապաշտպանութիւնը եւ Կոստանդին իսթանի փախուստը. — Կայսեր զօրքերը, զրաւելով բաւականաչափ քաղաքներ, կանգ առան Վահկա բերդի առաջ: Լեւոնի ազգական Կոստանդին իշխանը, զգալով հանդերձ իր նեղ եւ յուսահատ դրութիւնը, չընկճեցաւ եւ որոշեց դիմադրել: Իր բոլոր ուժերն ի մի համախմբելով նա կարող եղաւ առժամապէս պաշտպանել քաղաքը, մինչեւ եւրոպացի միւս իշխանները, իր զինակիցները օգնութեան հասնին: Դրսէն օժանդակութիւն չեկաւ: Ինքն ստիպուած եղաւ միայնակ դիմադրել: Պարտութիւնն անխուսափելի էր: Վահկայ բերդն ընկաւ թշնամիներու ձեռքը եւ Կոստանդինն ալ գերի տաւրուեցաւ Պոլիս: Ճանապարհին հայ քաջ իշխանը, հնարագիտութեամբ մը կրցաւ սպանել իր պահա-

պաններն ու իր շղթաներէն ազատելով ցամաք ելաւ: Դաւաճանութիւնը մեր կեանքի պատմութեան սեւագոյն էջը եղած է եւ ատոր ալ զոհ գնաց այդ ըմբոստ եւ հերոս Կոստանդին իշխանը, որ նորէն ձերբակալուելով Պոլիս տարւեցաւ:

Թորոս Իսխանի Յաղթանակները. — Յոյները մեր քաղաքական կեանքի մէջ միշտ բացասական դեր խաղցած են եւ համարեա թէ Արարներու, Սելճուկներու եւ Թաթարներու չափ վնաս հասցուցած են: Կիլիկիայի վերաբերեալ ալ նորէն վատթար դիրքին մէջ գտնուեցան ինչ որ բուն Հայաստանի: Լեւոն եւ Կոստանդին իշխաններու պարտութենէն վերջ Կիլիկիան Յ տարի մնաց Բիւզանդիոնի գերիշխանութեան տակ: Հայերը, սակայն, այդ ստրկութեան մէջ ապրիլ չէին կրնար: Իրենց Թորոս իշխանը, որ խորամանկութեամբ կրցած էր ազատուիլ կայսեր բանակէն, նորէն գործի վրայ էր եւ իր հայրենիքին մէջ կը կազմակերպէր բազմաթիւ զինուորներ: Նա, վրէժխնդրութեամբ լեցուած յոյներու դէմ, իր զէնքերն ուղղեց թշնամու դէմ եւ յաղթանակներ տանելով կրցաւ տիրանալ Վահկա, Սիմանակլա եւ Առիւծ բերդերուն:

Երկրորդ ընդհարումը տեղի ունեցաւ Տաւրոսի կիրճերուն մէջ, ուր յոյն սպարապետ Անդրոնիկոսի բանակը շրջապատուեցաւ հայ քաջերէն եւ յոյները մեծ հարածներ կրեցին: Թորոս իշխանի մարդիք անխնայօրէն կոտորեցին անոնց եւ բազմաթիւ գերիներ բռնելով՝ յաղթականօրէն վերադարձան:

Երրորդ կատաղի կռիւը տեղի ունեցաւ Մամես-

տայ բերդի շրջակայքը: Հայերը առանց ուշադրութիւն դարձնելու օգի աննպաստ ըլլալուն եւ սաստիկ փոթորիկին, յարձակում գործեցին յոյներին վրայ եւ փախուստի մատնեցին անոնց ու բազմաթիւ գերիներ բռնեցին:

Չորրորդ ընդհարումը տեղի ունեցաւ Տարսոն քաղաքի մօտ, ուր հայերը քաջաբար դիմադրեցին թշնամուն եւ յոյն սպարապետին ալ՝ Կոստանդին Կալամանոս իշխանին գերի բռնեցին:

Այս բոլոր դէպքերն ալ խոշոր նշանակութիւն ունեցան հայ քաղաքական կեանքի կազմաւորման վրայ: Հայերը կռուելով հնարաւորութիւն ունեցան դուրս վնասել թշնամուն եւ ապահովել հայրենիքի անկախութիւնը: Յոյները բնականաբար անկարող էին տանիլ այս պարտութիւնները եւ ամեն միջոցի կը դիմէին՝ իրենց վրէժը լուծելու եւ իրենց պատիւը բարձր պահելու՝ Արեւելքի մէջ: Յունաց Կայսրը բաց ճակատով կռւէն խուսափելով, Թորոսի դէմ դաւ լարեց եւ Սելճուգեաններու Մազսուտ Ա. Սուլթանը թշնամացրեց անոր դէմ: Այս վերջինը Կիլիկիոյ շրջանն արշաւեց եւ մեծ պարտութիւն կրելով՝ նահանջեց: Երկու ճակատի վրայ կռիւ կը մղւէր՝ մահմետականներու եւ քրիստոնեաներու դէմ:

Յոյները նոր դաւ մը լարեցին, զրգուելով Անտիոքի իշխան Բընօ-տը-Շատիլիոնը: Անոնց այս փորձն ալ անյաջող անցաւ եւ հայերը նորէն կրցան իրենց ազատ հայրենիքի մէջ մնալ:

Այնուհետեւ տեղի կ'ունենայ քաղաքական զարհուրելի ոճիր մը: Յոյները հայ իշխանին՝ Թորոսի

եղբայր Ստեփանէին խնճոյքի կը հրաւիրեն եւ ողջ ողջ կը խաչեն եռացած ջրի մէջ: Այս դէպքը շատ խոր տպաւորութիւն կը թողու հայերին վրայ: Անկարող ըլլալով տանիլ այդ անարգանքը՝ Թորոս եւ Մլեհ իշխանները վճռեցին վրէժ լուծել եւ այդ պատճառով ալ Կիլիկիոյ մէջ գտնւած յոյներէն 10,000 հոգի սրէ անցուցին եւ ականջները կտրելով՝ կայսեր նւէր ուղարկեցին:

Թորոս իշխանի վերջին տարիները, ընդհանուր առմամբ, խաղաղ անցան: Միայն յիշատակութեան արժանի է իր եղբայր Մլեհի դաւադրութիւնը՝ սպանել Թորոսին եւ անոր գահին տիրանալ:

Այս դաւադիր իշխանը, որ կոպիտ եւ անկիրթ անձնաւորութիւն մ'էր, ոչ մի ուշադրութիւն կը դարձնէր քաղաքական կացութեան վրայ եւ իր հաւատափոխութիւններով ու թշնամիներու հետ դաշն կապելով՝ մեծ դժւարութիւններ կը յարուցանէր: Նա նախ Տաճարական ասպետներու կողմն անցաւ, ապա մահմետական դառնալով թիւրքմէններու առաջնորդն եղաւ եւ յետոյ Բերիոյ Նուրետտին Սուլթանի մտերիմ խորհրդականն եղաւ:

Մլեհի դաւադրութիւնները. — Թորոս իշխանի մահէն յետոյ, երբ Կիլիկիոյ հայ իշխանական գահի վրայ բարձրացաւ Ռուբէն Բ.ը, Մլեհ հանդիստ չը մնաց: Նա մահմետական զինուորներու գլուխ անցնելով անցաւ իր հայրենիքը, կուեց հայ զինուորներու դէմ, գրաւեց բազմաթիւ քաղաքներ, աւերեց շատ մը գիւղեր, եւ այսպիսով տէր դարձաւ երկրին: Այդ յաջողութենէն վերջ նա հալածել սկսեց իր քաղաքա-

կան հակառակորդներուն, եկեղեցականները բանտարկեց եւ նեղեց ու այսպէսով չարիք մ'եղաւ Կիլիկիոյ համար: Նրա մեղսակցութեամբ եւ մասնակցութեամբ սպանեցաւ Ռուբէն իշխանիկը, որ կը գտնուէր Հռոմկլայ վանքի մէջ՝ Ներսէս Շնորհալիի խնամակալութեան տակ: Այդքանը բաւական չէր: Իբր ներքին չարիք դառնալէն վերջ նա հանդիսացաւ նաեւ իբրեւ արտաքին յարաբերութիւնները աւրող, որովհետեւ գործիք եղաւ մահմետական իշխաններու ձեռքը եւ իր գէնքերն ուղղեց Եւրոպայի Խաչակիր իշխաններու դէմ:

Արտաքին դաւադրութիւն Ռուբէն Գ.ի դէմ.— Մլեհ սպանեցաւ իր իսկ շրջապատողներու կողմէ: Անոր տեղ դահ բարձրացաւ Ռուբէն Գ.ը, որի օրով երկիրը բաւական խաղաղ կեանք ապրեցաւ: Դրսի եւ ներսի հակառակորդները զսպեցան եւ ժողովուրդըն անդորրութեան մէջ մնալով՝ կրցաւ յառաջդիմութեան ուղին բռնել: Այդ ատենները Հայ եւ Լամբրոնի իշխաններու միջեւ յարաբերութիւնները բարեկամական չէին: Լամբրոնի Հեթում իշխանը, զինակցած Անտիոքի Պեմունդ իշխանի հետ, ամեն կերպ կը ջանար Կիլիկիային տիրել: Այդ նպատակին հասնելու համար պատերազմները դրական արդիւնք չը տւին եւ թշնամիներն ստիպեցան դաւի դիմել: Այդ պատճառով ալ Անտիոքի իշխանը Ռուբէնը ճաշի հրաւիրեց եւ բանտարկեց: Այդ մեծ անպատուութիւնէր հայերուն համար, որոնք սաստիկ զայրանալով՝ Ռուբէնի եղբայր Լեւոնի առաջնորդութեամբ Հեթում

իշխանին շրջապատեցին եւ ստիպեցին որ այդ միջոցով Հայոց իշխանն ազատ արձակւի :

Կիլիկիան բաւական երկար ատեն խաղաղ վիճակ մը ապրեցաւ, ծաղկեց եւ բարգաւաճեց եւ իր ներքին ուժերը միացուց : Յարմարագոյն առիթ մը պէտք էր որ Հայերը կարող ըլլային իրենց երկիրն ընդարձակել, իրենց իշխանութեան իրաւունքները լայնացնել՝ եւ թշնամիները չեզոքացնելով երկիրն ապահով վիճակի մէջ դնել : Այդ առիթը խաչակրաց նոր արշաւանքն էր, որ կազմակերպեցաւ Գերմանիոյ Գաղղիոյ եւ Անգղիոյ կայսրներու կողմէ, հովանաւորեցաւ Հռովմի Պապէն եւ ուղղեցաւ Եգիպտոսի Սապահէտտին սուլթանին դէմ : Սա անխնայ կը կոտորէր քրիստոնեաներուն, կ'աւերէր երկիրներն ու կը քանդէր գիւղաքաղաքներ : Պէտք էր օգնութեան հասնիլ Արեւելքի մէջ յենաժ կրօնակիցներուն եւ միաժամանակ թոյլ չտալ որ մահմետական հոսանքը դէպի Եւրոպա յառաջանայ : Կիլիկիոյ Լեւոն իշխանը մեծ օժանդակութիւններ հասցրեց եւ այդ պատճառով ալ կրցաւ հիմ դնել Կիլիկիոյ Թագաւորութեան :

Լեւոն Թագաւորի Ինֆնապաշտպանութիւնները. — Ռուբինեաց Թագաւորութեան սկզբնական օրերն առանց կռիւի, արիւն թափելու եւ յաղթանակի չ'եղան : Բոլոր մը Հայութիւնը իր նախկին հայրենիքէն հալածական եւ ապաստան դտած օտար երկնքի տակ, հնարաւորութիւն ունեցած է աւելի լաւ կազմակերպելու, երկիրն ընդարձակելու եւ փոքրիկ իշխանական տիրապետութենէն անցնելու Թագաւորա-

կան իրաւասութիւններուն : Այդ դիրքն ու իրաւունքը պաշտպանելն այնքան ալ դիւրին չէր եւ ուժեղ ու պետական մարդու ներկայութեան պէտքը ունէր : Այդպիսի մէկն էր Լեւոն Ա.ը : Իր իշխանութեան նախնական շրջանին նա ետ մղեց թիւրքմէներու յարձակումը, որով անոնք կը կամենային ոչնչացնել հայկական անկախութեան այդ բունը : Այդ նպատակով ալ բաւականաչափ զինուորներ հաւաքելով արշաւեց Սիս մայրաքաղաքի վրայ : Հայկական փոքրիկ գունդ մը, լեցած ինքնապաշտպանութեան եւ ազատութեան գաղափարով, յաջողութեամբ կըրցաւ դիմադրել եւ յաղթանակել թշնամուն : Այդ յաղթանակը խոշոր նշանակութիւն ունեցաւ հայ կառավարութեան կազմակերպման վրայ եւ պատճառ ու դաս եղաւ որ ուրիշներն իրենց ախորժակները չափաւորեն եւ իրենց յարձակումներուն մէջ ըզգուշաւոր ըլլան :

Մահմետականներու երկրորդ յարձակումը՝ կազմակերպւած Բերիոյ եւ Դամասկոսի սուլթաններու կողմէ, քաջարար նորէն ետ մղեցաւ հայերու կողմէն :

Երրորդ ընդհարումն այդ տարրերու հետ տեղի ունեցաւ 1201 թւին՝ Ջատիի օրերուն : Եւրոպական զանազան ասպետներ, որոնցմէ իւրաքանչիւրն իր համար առանձին իշխանութեան եւ ազդեցութեան շրջանակ ստեղծած էր, անկարող էին սառնասրտօրէն եւ անհոգօրէն տեսնել Կիլիկիոյ հայկական թագաւորութեան մեծանալն ու յաղթանակները : Անոնք իրենց սեփական ուժերով անկարող էին այդ ուժը

ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ՄԷՉ

խորտակել եւ այդ պատճառով ալ որոշեցին դառ լա-
րել եւ մահմետական տարրերն ու իշխանները մե-
ծացնել՝ Լեւոն թագաւորի զօրութիւնը խորտակելու
համար։ Այդ դաւադրութեան մասնակցողներէն էր
Ազէտտին Քէյփաւուզ սուլթանը, որ խրոխտաբար
պահանջեց հայերէն եւ անոր Լեւոն թագաւորէն՝ «թէ
որ ինծի տուրք չ'տաք, արիւնով կը լուամ ձեր եր-
կիրը եւ ձեր ուրախութեան օրերը տրտմութեան կը
փոխեմ»։

Ատոր միակ պատասխանը ինքնապաշտպանու-
թիւնն էր եւ յանկարծակի յարձակումը թշնամու-
վրայ՝ զայն ոչնչացնելու նպատակաւ։ Այդպէս ալ
եղաւ։ Լեւոնը փառաւոր յաղթանակ տարաւ, հալա-
ծեց թշնամուն, ցրեց զինւորներն ու այդպէս վերա-
դարձաւ Կիլիկիա, ուր ժողովուրդը մեծ ոգեւորու-
թեամբ ընդունեց իրեն։ Այդ յաղթանակն այդքան
շուտ չէր կրնար մոռցելի թշնամիէն, որ սելճուզնե-
րու գլուխն անցնելով, եւ օգտուելով Լեւոնի հիւան-
դութենէն, բաւական ճարպիկ խաղով մը սլաշարեց
Կապան դղեակը։ Հայերը հնարաւորութիւն չ'ու-
նեցան յաղթանակ տանելու եւ պաշտպանելու իրենց
շրջանները։ Թշնամին գրաւեց Կապանը եւ այդ այն
պատճառով որ բերդը պաշտպանող երկու իշխաննե-
րը՝ Կոստանդին եւ Ատոմ Պատլը, իրարու հակառակ
էին եւ միացեալ ուժերով դուրս չ'եկան եւ ատոր հա-
մար ալ տուժեցին։

Լեւոն արքան, որ հիւանդ եւ ծեր դրութեան մէջ
էր, դժւարութեամբ մարտեց այդ պարտութիւնը եւ
իւր բոլոր ուժերը հաւաքելով յարձակում գործեց

Ժիոնեա քաղաքի վրայ, կրակի տուաւ ամեն ինչ, ձեր-
բակալեց շատ մը իշխաններ եւ այդպիսով ստիպեց որ
Թշնամին հաշտութիւն խնդրէ:

Կիլիկիայի առաջին Թագաւորը, բացի այդ ար-
տաքին կռիւներէն եւ յաղթանակներէն, ունեցած է
նաեւ արտաքին յարաբերութիւններ՝ Եւրոպական
պետութիւններու հետ: Առաջին հանդիպումը խա-
չակիրներու արշաւանքին ատեն եղաւ, երբ հայերն
անգին ծառայութիւններ մատուցին եւ այդ միջոցաւ
ալ մտերմացան առանցնապէս Գերմանիոյ Փրեզերիկ
Ա. Շիկամօրուս կայսեր հետ եւ անոր մահունէ վերջ՝
գերմանական արքունիքի հետ: Երկրորդ հանդի-
պումը եւ կամ կապակցութիւնը տեղի ունեցաւ 1195
թիւն՝ երբ Լեւոնը յատուկ պատգամաւորութիւններ
ուղարկեց Եւրոպա՝ Գերմանիոյ Հենրիկոս Զ. կայ-
սեր եւ Կեղեոտինոս Գ. Պապին՝ Հայոց Թագաւոր ըլ-
լալու համար անոնց հաւանութիւնն ու օժանդակու-
թիւնն առնելու: Յոյներն ալ, տեսնելով Լեւոնի այս
յաջողութիւնները, բարւոք համարեցին Հայոց հետ
բարեկամ մնալ եւ այդ նպատակաւ ալ Սահակ Բ. Ան-
գեղոս կայսրը ականակուռ թագ մը կ'ուղարկէ՝ հե-
տեւեալ խորհրդաւոր եւ յատկանշական գրութեամբ.
«Մի՛ գներ գլուխդ Հռովմէն ընդունած թագը, այլ
իմ ուղարկածս, վասնզի դու մեզի աւելի մօտ ես քան
Հռովմին:» Լեւոնը միաժամանակ կապեր հաստատեց
Եւրոպական իշխանական եւ Թագաւորական տնե-
րու հետ: Իր քոյրը կնութեան տւեց Պերտրանդ
Ճիպոլոտի իշխանի, իր դուստրը՝ Ռիթա անունով եւ
20,000 բիզանդական ոսկի օժիտով ամուսնացրեց

Իրեզանդիոնի Յովհաննէս լատին կայսեր հետ : Լեւոն Ա. թագաւորը, իր կեանքի վերջին օրերուն, անգամ մը ծուղակի մէջ ընկաւ երբ այցելութեան գացած էր Կիպրոսի իր աներ Ամօրի թագաւորի մօտ : Թշնամիները, լսելով այդ, չըջապատեցին Լեւոնին եւ որոշեցին ամեն գնով վերջ տալ անոր կեանքին՝ իրենց համար վտանգ դարձած Հայոց թագաւորը մէջտեղէն վերացնելու համար : Լեւոն չ'ընկճեցաւ եւ իր պաղարիւնութիւնը չ'կորսնցուց : Նա, իր բարեկամ ասպետներու նաւերու գլուխն անցաւ եւ փառաւոր յաղթանակ մը տանելով՝ ընկղմեց Թշնամու նաւերն ու հրամանատարները ծովամոյն ըրաւ :

Այսպիսով մենք կը տեսնենք որ Կիլիկիոյ Թագաւորութեան հիմնադիրը՝ Լեւոն Ա., կարող եղաւ կազմակերպել կառավարութիւն մը եւ իր կոիւնքով ու յաղթանակներով ապահովել անոր քաղաքական կեանքն ու զարգացման անհրաժեշտ պայմանները :

Քաղաքական Սպանութիւն մը .— Հայոց գահի վրայ, Լեւոն Ա. արու գաւակ չ'ունենալուն պատճառաւ, նստած էր Անտիոքի եւ Տրիպոլի ձիւան կոմսի որդին Փիլիպպոս : Այս իշխանն ամուսնացած էր Զապէլ թագաւորադուստրի հետ : Փոխանակ յարգելու հայկական սովորութիւններն եւ կրօնական ծէսերն ու այդ միջոցաւ ալ բոլորի յարգանքը վայելելու, նա սկսեց զանազան վէճեր յարուցանել, օտար արքունիքներու սովորութիւններ մտցնել եւ այդպիսով ատելի դառնալ ազգայնական կուսակցութեան : Այդ էր պատճառը որ օր մը, գիշեր ատեն, քանի մը ծպտւած մարդիկ ներս կը մտնեն, կը ձեր-

բակալեն զինքը եւ Բարձրաբերդի մէջ կը բանտարկեն: Ամենէն վերջ, տրւած պահանջներուն բաւարարութիւն չ'ստանալով, կը թունաւորեն զինքը, թողնելով որ միայն երեք տարի թաղաւորէ եւ վայելէ Կիլիկիոյ Հայոց թաղաւորական գահը:

Հեթում Ա.ի թագաւորութիւնը. — Այս իշխանը Կոստանդին Պապիոսնի որդին էր եւ Արշակունի ցեղէն, Ռուբինեանց ազգական: Պալատականներն ամուսնացուցին Ջապէլ թագուհու հետ եւ այսպիսով երկիրը կրցաւ ներքնապէս խաղաղուիլ:

Դաւիթ Թաթարներու Հետ. — Հայաստանի դէրութիւնն ալ այնքան միւլթարական չէր եւ միշտ ալ ենթակայ էր յաճախակի յարձակումներու: Իկոնիոյ Սելճուզներն ու թաթարները, մէկը միւսէն վերջ եւ իրարմէ անկախ, Հայաստանը դարձուցած էին ռազմաճակատ, գրաւումներու եւ յաղթանակներու վայր: Հեթում որքան հնարաւորութիւն ունեցաւ դիմադրեց, իր բանակով ելաւ Խորազմի ճէլալէտտին սուլթանի դէմ, կուեց եւ յաղթանակեց ու այսպիսով իր թշնամիները հտ մղեց: Նա, սակայն, ստիպւած եղաւ թաթարներու հետ դաշն կապել, որովհետեւ անոնք բաւականաչափ ուժեղ կազմակերպութեամբ մը կ'արշաւէին դէպի Հայաստան եւ դէպի Կիլիկիա: Առաջին դաշինքը եղաւ 1244ին, Բալու զօրավարի հետ: Երկրորդ գլխաւոր եւ կարեւոր դաշնագրութիւնը եղաւ 1254ին՝ Մանգու Խանի հետ: Մահմետական տարրերու դէմ Քրիստոնեայ պետութեան մը հետ զինակցութիւն կնքելու բանակցութիւններն անյաջող ելք ունենալով եւ տեսնելով որ Գաղղիոյ Լիւզովիկոս Թ.

Թագաւորն ալ անկարող է իրական օգնութիւն հասցընել, Հեթում որոշեց անձամբ գնալ եւ այդ դաշինքը կապել: Նա երկար ճամբորդութիւն ստանձնեց Աւդանիստան, Տերպենտ եւ Վօլկայի ավերքը, ուր կը բնակէին Թաթարները: Այդ դաշնադրութեան իբր հետեւանք պարտւեցաւ Իկոնիոյ Սուլթանը, Պաղտատի ամիրայետն ու իր որդիները սպանուեցան: Կարճ ժամանակի մէջ ամբողջ Միջագետքը գրաւուած էր եւ շրջակայ մանր-մուշի իշխանութիւններն ալ ենթալայ Հայ-Թաթարական զինակցութեան:

Տարպեսակ Դդեակի Դիմադրութիւնը. — Եգիպտոսի Մամլուքեան սուլթաններն իրենց աչքը տնկած էին Կիլիկիոյ վրայ եւ ամեն միջոցի մասին կը մտածէին՝ այդ քրիստոնեայ եւ իրենց համար բաւական վտանգաւոր Թագաւորութիւնը վերացնելու: Հեթում կը զգար այդ վտանգը եւ այդ պատճառով ալ նոր ճամբորդութիւն յանձն առաւ դէպի Թաթարական խաները՝ անոնցմէ օժանդակութիւն խնդրելու: Մինչնա բացակայ էր եւ բաւական հեռու հայրենիքէն, Եգիպտոսի Բիբարս Սուլթանը, օգտուելով հանգամանքէն եւ արշաւեց Կիլիկիայ: Հայերը պարապ նստած չէին: Լեւոն եւ Թորոս արքայորդիներու ղեկավարութեամբ հայ բանակն ելաւ թշնամու դէմ՝ իր պարտքը կատարելու եւ իր հայրենիքը պաշտպանելու համար: Տարպեսակ դդեակի մօտ տեղի ունեցաւ կատաղի եւ օրհասական կռիւ մը: Հայերը դիմադրեցին քաջարար: Թշնամին աւելի թուով զինւորներ ունէր եւ բաղմաթիւ զոհեր տալով կարող եղաւ սպանել Թորոս արքայորդին եւ գերի վերցնել

Լեւոնը եւ Եգիպտոս տանիլ: Այս բոլորը տեղի կ'ունենան Հեթումի բացակայութեան ատեն: Երբ թագաւորը կը վերադառնայ, կը տեսնէ որ իր երկիրը բաւականին անմխիթար դրութեան մէջ է: Այդ բոլորն հաւանօրէն իր արտաքին քաղաքականութեան արդիւնքն է, երբ Թաթարներու հետ դաշն կապեց եւ իր հարեւան մահմետականներն ու այլ իշխանները գրգռելով՝ թշնամացրեց Կիլիկիոյ Հայոց տան հետ: Այս բոլորէն վերջ Հեթում թագաւորը քանի մը քաղաքներ գիջեց Եգիպտոսի Սուլթանին, գերութենէ ազատեց Լեւոնն ու թագաւոր հռչակեց:

Ներքին Դաւեր. — Հեթում Ա.էն վերջ գահ բարձրացաւ Լեւոն Բ.ը: Իր թագաւորութեան ըսկզբնական շրջանին անոր կեանքի դէմ դաւ լարած էր: Բարի եւ առաքինի թագաւորն անկարող էր բաւարարութիւն տալ օտարասէր եւ նեղ հաշիւներով տարւող հայ իշխաններուն, որոնք գաղտնի խորհրդադակցութեամբ որոշեցին սպանել Լեւոն Բ.ը: Այդ դաւադրութիւնը ժամանակին բացւեցաւ, յանցաւորներէն մեծ մասը, պալատական յայտնի իշխաններ, ձերբակալւեցան եւ բանտ նետւեցան, բայց խիստ պատիժներու չ'արժանացան: Իբր «խոհեմ եւ խելացի» քայլ՝ Լեւոն Բ.ը բոլորին ալ ներում չնորհեց, կամենալով այդ միջոցաւ ներդաշնակութիւն ստեղծել պետական ներքին կեանքի մէջ: Իր այդ վեհանձն քայլը համապատասխան զնահատութեան չ'արժանացաւ հայ իշխաններուն կողմէ եւ ասոնք շարունակեցին իրենց ազգաքանդ գործունէութիւնն ու գրգռեցին Մամլուքներն ու Արաբները Լեւոն Բ.ի

դէմ: Դրութիւնը բաւականին յուսահատական էր: Դրսէն եւ ներսէն հարւածներ կը տեղային: Ընդհանուր միաբանութիւնը կը բացակայէր: Քանի մը բերդեր եւ քաղաքներ դիմադրեցին, բայց բազմաթիւ թուով ալ աւերւեցան: Միայն Տարսոնի մէջ 20,000 հոգի սրախողխող եղան եւ 10,000 ալ գերի տարւեցան: Ժողովուրդն անտանելի դրութեան մէջ էր: Սովն ու ժանտախտը, Արարներն ու Մամլուքները, ներքին եւ արտաքին թշնամիներն իրար միացած կաւերէին մեր երկիրը եւ ներքին դաւադիրներն ալ այդ բոլորը տեսնելով կ'ուրախանային:

Կիրճերու ճակատամարտը. — Դրութիւնն այսպէս երկար շարունակել չէր կրնար: Փոխ հարւածի անհրաժեշտութիւնն օրըստօրէ կը զգացուէր Հայոց մէջ: Բոլոր ցրւած ուժերն համախմբւեցան: Ծերունի եւ երիտասարդ ուժերն իրենց թաղասոցէն ելան, երբ Մամլուքներու Բիրարս Սուլթանը երկրորդ արշաւանք մը սարքեց հայկական ազատութեան բունը քանդելու նպատակաւ: Լեւոն թագաւորն ու իր հօրեղբայր ծերունի Սմբատ սպարապետն անցան հայ կռողներու գլուխը, գրաւեցին նախօրօք դժարանցանքի ճանապարհներն ու կիրճերը, չըջապատեցին թշնամուն այդ նեղ անցքերու մէջ եւ փառաւոր ջարդ տալով յաղթեցին անոնց, վիրաւորեցին սուլթանին, որ յետոյ Դամասկոսի մէջ մեռաւ այդ վէրքէն: Կիրճերու մէջ տեղի ունեցած այդ կռիւն այնքան սոսկալի եղած է, որ կիրճերը թշնամու դիակ ներով լեցւել են եւ ողջ մնացածներն ալ հնարաւորութիւն ունեցած չեն փախչելու: Այս յաղթանակը, չը

[illegible]

Հեթում Բ.ի Թագաւորութիւնը .— Այս չրջանը, որ միայն 16 տարւայ տեւողութիւն ունի, բաւական փոթորկալից եւ փոփոխական էր: Մէկը միւսի ետեւէն թագաւորներ եւ կառաւարդներ փոխւեցան՝ օրինական կամ դաւադրական ձեւով: Արտաքին յարաբերութիւններն ալ բաւականին բարդ էին եւ Կիլիկիան կը գտնէր մշտական սպառնալիքի տակ: Առաջին եւ կարեւոր թշնամիները նորէն Մամլուքներն էին, որոնք ոչնչացնելով Խաչակրաց արշաւանքներու ատեն կազմած բոլոր փոքրիկ իշխանութիւնները, իրենց սպառնալիքները մօտեցրին Կիլիկիային: Հայերն ալ պատրաստութիւններ տեսան եւ որոշեցին իրենց իրաւունքը պաշտպանել կռւելով եւ դիմադրութեամբ: Հռոմկլայ կաթողիկոսանիստ ամրոցը, որ չրջապատւած էր թշնամիներով, 33 օր քաջաբար եւ հերոսաբար դիմադրեց: Կաթողիկոսն ու բազմաթիւ զերիներ տարւեցան Դամասկոս: Հայերը նեղ դրութեան մէջ էին: Անկարող էին յաղթանակել Մամլուքներուն: Ստիպւած եղան քանի մը կարեւոր գաւառներ կամովին յանձնել անոնց, եւ այդպիսով վերջ տալ արիւնհեղութեան:

Հեթում այս կռիւներէն վերջ, հրաժարեցաւ դահէն եւ կրօնաւորի սքեմն հազաւ: Իր Թորոս եղբայրն անցաւ իշխանութեան գլուխ: Միայն մէկ տարի տեւեց: Հեթում նորէն վերադարձաւ դէպի քաղաքական կեանք, որ միայն երկու տարւայ երկարակեցութիւն ունեցաւ:

Ներքին Դաւ .— Հեթում թագաւորի Մարիամ քոյրը Յունաց Անդրոնիկոս Բ. Պալէոլոգ կայսեր կի-

ներն էր : Հեթում իր փեսային եւ քրոջ այցելութեան
 գնաց եւ տեղապահ կարգեց իր երրորդ եղբոր՝ Սմբա-
 տին : Սա, օգտուելով հանգամանքէն եւ ստեղծած
 կացութենէն, կարող կըլլայ համոզել հայ իշխաննե-
 րուն, եւ միւս եղբայրներուն եւ կաթողիկոսին՝ հըռ-
 չակելով թէ Հեթումը կրօնաւոր է, թագաւոր օժտած
 չէ եւ միակ օրինաւոր ժառանգը ինքն է : Այդ իր ծը-
 րագիրն աւելի ամուր հիմունքներու վրայ դնելու
 դիտումով նա թաթար արքունիքի հետ խնամիական
 կապով կը կապւի՝ իշխանուհի մը կնութեան առնե-
 լով եւ իր թագաւորութիւնն ալ կը վաւերացնէ եւ ա-
 նոր հովանաւորութեան տակ կը դնէ : Երբ Հեթում
 թագաւորն ու իր թորոս եղբայրը վերադարձան Կի-
 լիկիա՝ զարմացան կատարւած իրողութեան վրայ եւ
 պահանջեցին իրենց իրաւունքը : Սմբատ երկուսին
 ալ ձերբակալել տւեց՝ Բարձրաբերդի մէջ բանտար-
 կելով անոնց : Ապա թորոսին խեղդել տւեց, իսկ
 Հեթումի մէկ աչքն ալ կարմրացրած երկաթով հանել
 տւեց, 1298 թւին :

Ներքին քաղաքական կացութիւնն աւելի կընճ-
 ուտւեցաւ : Անիշխանութիւնը ծայր տւած էր : Ե-
 րեք հարազատ եղբայրներ, անցած իրենց կողմնա-
 կիցներու գլուխը, թագապահանջ հանդիսացած էին
 եւ կռիւներով կը թուլացնէին թէ՛ երկրի ներքին
 միութիւնը եւ թէ՛ արտաքին թշնամիներն աւելի
 կ'ուժեղացնէին : Սմբատ թագաւորաեղբոր դէմ խու-
 տիւ լարւեցաւ Կոստանդին եղբայրը, որ եկաւ Հե-
 թումի վրէժն առաւ եւ ինքն անցաւ գահի եւ կառա-
 վարութեան գլուխ : Հեթումն ալ անգործ նստած

չէր: Նա Տաճարական եւ հիւրընկալ ասպետներու գլուխ անցած եկաւ Կիլիկիա՝ յոյս դրած նաեւ իր իրաւունքի վրայ, յաղթեց երկու ապստամբներուն, ձերբակալեց անոնց եւ կալանաւորելով Բիւզանդիոն ուղարկեց եւ ինքը տիրացաւ իր իրաւունքին՝ Կիլիկիոյ հայոց գահին: Խաղաղութիւնը, սակայն, երկար չտեւեց, որովհետեւ Թաթարական Սուսամիչ զօրավարը եւ Մամլուքներու միացեալ ուժերով յարձակում գործեցին Սիս քաղաքի վրայ: Այս անգամ Հեթում Բ. ը, զգալով իր երկրի գլխին գալիք վտանգը, միացրեց բոլոր կռուող ուժերը, անցաւ ասոնց գլուխն ու Թաթարական այլ խմբերու հետ դիմադրաւ Մամլուքներուն, փառաւոր յաղթանակ տարաւ անոնց վրայ եւ Սուսամիչն ալ ձերբակալելով՝ ուղարկեց Թաթարաց Ղազան Խանին, որմէ ապրտամբել էր նա:

Հեթումի վերջին Օրերը.— Յաղթանակ եւ Դաւ.— Հեթում, իր յոգնատանջ եւ քաղաքական բարդութիւններու մէջ մաշած իր կեանքը հանգրտութեամբ անցնելու համար, Թաղաւոր օծել տաւ իր Թորոս եղբոր որդի Լեւոնին: Այդ դէպքէն վերջ, երբ 16 տարեկան պատանին գահ բարձրացաւ, Մամլուքները նորէն արշաւեցին՝ Քուչթիմար զօրավարի առաջնորդութեամբ՝ իբր թէ իրենց հասանելիք հարկը պահանջելու համար: Անոնք արշաւեցին Կիլիկիոյ արեւելեան սահմանները եւ աւերելով գիւղեր ու քաղաքներ, կըսպառնային աւելի առաջ գնալ: Ծերունի Հեթումը, իր ժողովրդի իրաւունքն ու շահերը պաշտպանելու խոր գիտակցութեամբ, պատե-

րազմի դաշտ իջաւ, անցաւ հայ կտրիճներու գլուխը, կտրեց թշնամու ճանապարհները եւ Պակրասի կիրճին մէջ լաւ ու փառաւոր յաղթանակ տարաւ՝ կոտորելով բոլորին: Միայն քանի մը հոգի կարող եղան խուսափիլ եւ փախչելով ազատել իրենց կեանքը:

Այդ յաղթանակէն վերջ Հեթում եւ Լեւոն թագաւորը ենթարկեցան սոսկալի դաւադրութեան մը: Թաթարներու ներկայացուցիչ Պիլարդու իշխանը վերէժ ունէր Հայ թագաւորի դէմ, որովհետեւ վերջինս արգելած էր մզկիթ մը շինելուն՝ Սիս քաղաքի մէջ: Հայ ժողովուրդն ալ զրգուած էր Լեւոնի եւ Հեթումի դէմ, որովհետեւ ասոնց մտադրութիւնն էր Հայոց Եկեղեցին միացնել Հռովմին եւ այդպիսով կրօնական կամ ծիսակատարական տարբերութիւնները վերացնել եւ քաղաքական գործակցութիւնն աւելի դիւրացնել: Կրօնական այս վէճերէն օգտուելով Պիլարդու իշխանն իր քովը կը հրաւիրէ Լեւոն թագաւորին, Հեթումին եւ ուրիշ մեծամեծներու՝ «պետական կարեւոր խնդիրներու» շուրջ խորհրդակցելու: Կերթան անոնք՝ վստահելով մօնղոլներուն: Երբ ասոնք, որոնց մէջ էր նաեւ Օշին մարաջատը, կը հասնին Պիլարդուի վրանին, յանկարծ դաւադիրներու խմբակը վրայ կը հասնի եւ բոլոր հայ իշխաններուն ալ սրախողխող ընելով՝ կը կատարէ իրենց իշխանի հրամանը: 1308 թւի նոյեմբեր 18-ին էր այդ քստմնելի դաւադրութիւնը:

Ի գուր Կիլիկիոյ այդ մեծամեծները ջանացին ժամանակին Եւրոպայի հասկցնել թաթարական-Մամլուքեան վտանգը եւ նոյն իսկ պատգամաւորու-

Թիւններ ուղարկելով բացատրել կացութիւնը: Եւրոպայի դիւանագէտները չը կրցան հասկնալ Ազատ Հայաստանի մը ամբողջականութեան դադալիարը եւ իրենց անտարբերութեամբ թոյլ տւին որ մահմետականները քայքայեն մեր երկիրը, տիրապետեն եւ կանգնեն Եւրոպայի դռներուն մօտ:

Այդպէս չէ՞ր Եւրոպայի յետադայ դիւանագիտութիւնը՝ մինչեւ 1914-ի համաշխարհային պատերազմը:

Այդպէս չպիտի՞ ըլլայ արդեօք պատերազմէն վերջ եկող դիւանագիտութիւնը, որ չ'պիտի կարողանայ դնահատել Հայաստանի կարեւորութիւնը Ասիոյ մէջ եւ իր անտարբերութեամբ պիտի նպաստէ որ քաղաքակրթութեան ներկայացուցիչ Հայը զոհ դնայ իրեն չրջապատող վայրենի եւ քաղաքակրթապէս յամր ցեղերուն:

Հայաստանը պատմականօրէն, քաղաքականօրէն, տնտեսապէս եւ ճշգրտօրէն զնահատուած եւ հասկըցւած չէ Եւրոպական տիրող դիւանագէտներու կողմէն:

Փոխ Վրէժ. — Հայ թագաւորներու եւ իշխաններու այդ անազորոյն սպանութիւնն անկարելի էր մոռացութեան տալ: Հայ ցեղն այնքան ալ անտարբեր եւ անզգայ չէ: Այդ է պատճառը որ Հեթում Բ.ի եղբայրներէն Օշին, լսելով այդ բարբարոս արարքներու մասին, իր չորս կողմն համախմբեց բոլոր կռող իշխաններուն եւ տարրերուն եւ յարձակելով Պիլարզուի վրայ, կոտորեց անոր զինուորներուն եւ դուրս վռնտեց Կիլիկիոյ սահմաններէն:

Կրօնական վէճեր. — Կիլիկիոյ շրջանի հայու-
թիւնը բաւական թւով կրօնական վէճեր ունեցած է
եւ այդ այն պատճառով որ Եւրոպական պետութիւն-
ներու հետ մշտական շփման մէջ ըլլալով եւ քաղա-
քականապէս աւելի սերտ կապակցութիւն ստեղծելու
համար ստիպւած եղաւ բանակցութիւններ վարել
Պապական իշխանութեան, Գաղղիոյ եւ այլ երկիր-
ներու հետ: Խաչակրաց արշաւանքն ալ նպաստած
է այդ շարժման եւ աւելի արագացրած կատարելիք
փոփոխութիւնները եւ կամ միացումները: 1316-ին
կրօնական ժողով կը գումարուի, որի մէջ կընդուն-
ւին Հայ Մայր Եկեղեցու հակառակ որոշումներ: Ժո-
ղովուրդը եւ գլխաւորապէս կանայք, կ'ապստամբին
եւ իրենց ցոյցերով կը ստիպեն հրաժարիլ այդ նորա-
մուծութիւններէն: Երուսաղէմը, օգտուելով այդ
հանգամանքէն եւ հակառակ ըլլալով Սիսի Սիւնհո-
ղոսին եւ անոր մտածումներուն, ինքզինքը անջատ
եւ անկախ հռչակած է՝ Եգիպտոսի սուլթանի օժան-
դակութեամբ:

Արտաքին Յարաբերութիւններ. — Մահմետա-
կան վտանգն օրըստօրէ կ'աճէր: Մէկ անհետացող
ցեղի տեղ իսկոյն երեւան կ'ուզայ ուրիշ մը՝ աւելի
ուժեղ, աւելի կազմակերպւած եւ կը շարունակէ իր
նախնիքներու թողած կիսատ աշխատանքը: Թաթա-
րական երբեմնի հզօր իշխանութիւնը, իր վերջին քայ
քայման վիճակի մէջ, 1304 թւին անցաւ մահմետա-
կանութեան գիրկը եւ այդպիսով քրիստոնեայ հա-
յութեան կատաղի թշնամի դարձաւ: Այլ կողմէ մը,
Եգիպտոսէն, Մամլուքներու տիրապետութիւնն ալ

աւելի կը զարգանար եւ կը յառաջադիմէր եւ խոշոր վտանգի պէս կը ցցւէր Կիլիկիայի առջեւ: Մահմետական աշխարհն իր արշաւանքներու ատեն՝ դէպի Եւրոպա, հանդիպած է քրիստոնեայ հայութեան, որ մեծ դժւարութիւն հանած է եւ իբրեւ բնական պատւար կանգնած է եղել այդ խորշակահար քամիներու դէմ:

Եւրոպան չ'կարողացաւ հալելու այդ պատմական անհրաժեշտութիւնը գնահատել: Իր արքունիքներն ուղարկած բոլոր պատգամաւորութիւններն ալ ձեռնունայն վերադարձան: 1317-ին Օշինի նախաձեռնութեամբ երեք պատգամաւորութիւն կ'ուղարկէր Եւրոպա՝ Յովհաննէս ԺԲ. Պապին, Փիլիպպոս Տարենտոնի իշխանին եւ Գաղղիոյ Փիլիպպոս Ե. թագաւորին: Այդ պատգամաւորութեանց նպատակն էր նոր եւ ուժեղ վիճակագրութիւն կազմել Հայերու եւ Եւրոպական քրիստոնեայ պետութիւններու միջեւ եւ այդպիսով կանգնեցնել յառաջացող մահմետական հոսանքը:

Եւրոպան լուռ մնաց: Ոչ ոք տեղէն չչարժեցաւ: Բոլորն ալ իրենց ցաւակցութիւններու հետ միասին իրենց մերժումը կը յայտնէին: Միայն Պապը 30,000 ոսկի դահեկան ղրկեց: Այդ բոլորն աւելի զայրացրեց մահմետական աշխարհը, որ մտածեց մէջտեղէն վերացնել իրենց ծովի մէջ գտնւած այդ փոքրիկ եւ կենսունակ քրիստոնեայ կղզին:

Հայերու ներքին երկպառակութիւններն ալ նըպաստաւոր էին իրեն համար: Կրօնական եւ քաղաքական վէճերը առաջ բերած էին անմիաբանութիւն, բաժանում եւ զինուորական ուժի քայքայում: Իրե-

րու այդ վիճակին մէջ կըլլայ որ մահմետական պետութիւնները զինակցութիւն մը կը կազմեն Կիլիկիոյ դէմ, 1322 թւին: Այդ զինակցութեան մէջ էին Մամլուքներու Մելիք-Նազար սուլթանը, թաթարներէն՝ Թիմուր-Թաշի եւ Արամանի՝ թուրքմէնէրէն: Հըրոսակներու եւ մահմետականներու այս հրոսակային խմբերը լեցւեցան Կիլիկիոյ դաշտերը, աւերեցին, կոտորեցին եւ դիակներով ծածկեցին, ու ոչ մի տեղ դիմադրութեան մը չհանդիպելով՝ անարգել առաջ անցան: Միայն 600 հայ կամաւոր կտրիճներ, իրենց կեանքէն ձեռք վերցուցած, յարձակեցան մահմետական զօրքերու վրայ, ունեցան երեք կատաղի ճակատամարտներ եւ սպանելով 6000 հոգի թշնամիէն՝ ահ ու սարսափ տարածեցին անոնց վրայ:

Այս եւ ուրիշ կռիւներու եւ ընդհարումներու վերջնական արդիւնքն այն եղաւ, որ վերջ ի վերջոյ հայերը պարտուեցան: Քրիստոնեայ պետութիւններն օգնութեան չ'հասան եւ երկու կողմերու միջեւ դաշինք կապուեցաւ, 1337-ին, որով լեւոն Դ. խաչի եւ խորանի վրայ երդուեցաւ որ այլ եւս որ եւ է քաղաքական, կապ չ'պիտի ունենայ Եւրոպայի հետ: Այս բոլոր կրօնական, քաղաքական եւ անհատական յարաբերութիւնները առաջ բերին մեր իրականութեան մէջ երկու կուսակցութիւններ: Առաջին հոսանքը, Թապաւորականներ-Կաթողիկոսականներ, որոն նպատակն էր ստեղծել քաղաքական ամբողջութիւն մը՝ առանց ուշադրութիւն դարձնելու կրօնական մանր տարբերութիւններուն վրայ եւ այդ նպատակին հասնելու համար կապ պահպանել Եւրոպայի արքունիքներուն հետ՝ օգտուելով անոնց քաղաքակր-

թութենէն եւ զինւորական ուժէն : Երկրորդ հոսանքը, որ «Ազգայնական» անունը կը տրւի ոմանց կողմանէ, նպատակ ունէր պահպանել իր ազգային կրօնը, հոգ չէ թէ քաղաքականպէս կապուած ըլլայ Եգիպտոսի Սուլթաններուն հետ : Արեւմտեան եւ Արեւելեան հոսանքներու բաղխումն էր այդ եւ յատկանշական գիծը՝ մեր քաղաքականութեան :

Լուսինեացիներ. — Ռուբինեանց Տոհմն իր պատմական դերն կատարած էր : Արու զաւակ չ'ունենալով՝ թագաւորութիւնը փոխանցելու համար, երկիրը մնաց անորոշութեան մէջ եւ ենթակայ մշտական պայքարներու եւ ներքին կռիւներու : Երկու կուսակցութիւններու գոյութիւնը, ինչպէս շեշտած էինք, ժողովուրդի մտածողութիւնը բաժնած էր : Իշխաններու մէկ մասը, համակիր Եւրոպական քաղաքակրթութեան, եկեղեցական տարբերութիւններու վերացման եւ քրիստոնեայ պետութիւններու օժանդակութեան, կը ջանային Կիլիկիայի Հայոց գահի վրայ նստեցնել Կիպրոսի մէջ իշխող Լուսինեանները, որոնք ինչպէս արշաւանքներու ատեն եկած եւ հաստատուած էին, Գաղղիական արքայական գերդաստանի ազգակից էին եւ խնամիական կապերով ալ միացած էին Ռուբինեանց Տան հետ : Ասոնք մշտական յարաբերութիւններու մէջ էին Պապի հետ, յաճախակի պատերազաններ կ'ուղարկէին Եւրոպա՝ նոր ինչպէս իրենց կազմակերպելու եւ կամ զինւորական օժանդակութիւն հասցնելու եւ, ամենէն վերջ, ունէին իրենց ուժեղ եւ կազմակերպուած հետեւորդները Կիլիկիոյ

մէջ: Լեւոն Դ. իր թագը, արու զաւակ չ'ունենալուն պատճառաւ, կտակած էր Գուհիտոնին, որ իր հօրքըրով որդին էր եւ Լուսինեան ցեղէն: Նա կարողացաւ միայն երկու տարի վայելել իր այդ պաշտօնը: Եւ գիպտոսի Սուլթանին դէմ կռիւ մղելու եւ Կիլիկիան պաշտպանելու համար նա երկու պատգամաւորութիւն ուղարկեց Եւրոպա, ուր միայն պատուով ընդունեցան՝ առանց գործնական եւ իրական օգնութիւն ստանալու: Իր այդ Եւրոպասիրութենէն դուրս նա յարգանքով չէր վերաբերւիր դէպի հայերին ազգային սովորութիւններն ու իբր մեծ անարգանք՝ վերացրեց արքունիքէն հայերէնը եւ անոր տեղ պաշտօնական-պետական լեզու հռչակեց լատիներէնը: Ազգայնական Կուսակցութիւնն այս բոլորն անկարող էր տանիլ: Ան կը տեսնէր որ հայերու ծոցին մէջ եւ հայկական գահի վրայ վտանգ մը կայ, որ կըսպառնայ մեր ազգայնականութիւնը ոչնչացնել: Ձուլման քաղաքականութեան է որ կը հետեւէին Լատինասէր Կուսակցութեան պարագլուխները: Այդ բոլորը բուն ատելութիւն ստեղծած էր երկու հոսանքներու հետեւորդներուն մէջ: Իրար ոչնչացնելու համար ամեն միջոցի կը դիմէին: Եւ ահա այդ ատեն, հայկական բարձրագոյն շրջանակի մէջ, տեղի կ'ունենայ քաղաքական-կուսակցական տեւօր մը, երբ Ազգայնական կուսակցութեան մարդիկ, Աղանայի մէջ, 1344-ի Նոյեմբեր 17-ին, յարձակում կը գործեն Գուհիտոնի վրայ, կըսպանեն նրան, եղբորը եւ 300 այլ զաղդիացի թիկնապահեր: Երեւոյթը ցնցող էր եւ շատ ալ յուսահատական ու խիզախ: Հսկայ կազմակերպութեամբ տեւօր մ'էր կատարւած այնքան

յաջող կերպով: Այդ դէպքով, սակայն, հակառակութիւնները չը վերջացան, այլ աւելի սուր եւ ատելութեամբ լի բնաւորութիւն առան: Գահի շուրջ տեղի ունեցած բազմաթիւ կռիւներ: Լուսինեաններն ամեն կերպ կը ջանային իրենց իրաւունքը պաշտպանել եւ «օրինական» ժառանգներուն նստեցնել Հայոց գահին վրայ, իսկ Ազգայնական կուսակցութիւնն ալ օրինական ժառանգ կ'անւանէր անոնց, որոնք հայկական ծագում ունին եւ հայ սովորութիւնները կը յարգեն եւ կը պաշտպանեն: Իրենց այդ վէճի համար անոնք ստիպւած դիմումներ կը կատարէին նաեւ Եւրոպական պետութիւններուն, անոնց միջամտութիւնը կը խնդրէին եւ կը ջանային անոնց օժանդակութեամբ՝ իրենց իրաւունքներուն տէր դառնալ: Լուսինեաններն իրենց հետ ունէին Կիպրոսի իշխանները, Եւրոպայի Լատին կառավարութիւններն ու Պապականութիւնը, իսկ Ազգայնական կուսակցութիւնը՝ երկրի ժողովուրդն ու արդարութիւնը:

Այսպիսով, ուրեմն, Ռուբինեան Տան վերջաւորութենէն յետոյ Կիլիկիան անորոշութեան եւ անիշխանութեան շրջան մ'ապրեցաւ, եղաւ ներքին կռիւներու թատր, մոռացութեան մատնւեցաւ Եւրոպայի Քրիստոնեաներէն եւ իբր համեղ ու անպաշտպան պատառ՝ իր վրայ դարձրեց Մահմետական աշխարհի եւ յատկապէս Եգիպտոսի Մամլուքներու ուշադրութիւնը: Ասոնք անմիջապէս յարձակում գործեցին, դրաւեցին Սիսը եւ մշտական սպառնալիք եղան հայերու անկախ գոյութեան:

Կիլիկիան ալ, իբր հայկական ազատութեան եւ կառավարութեան երկարամեայ կեդրոնավայր մը,

դէպի անկում եւ քայքայում կ'երթար եւ այդ շնորհիւ ո՛չ միայն արտաքին յարձակումներու եւ կամ պետութիւններու հարւածներուն, այլ եւ ներքին բաղձաթիւ երկպառակութիւններուն :

Վերջին Օրեր .— Այս ներքին կռիւներու եւ ընդհարումներու մէջ Լատինասէր կուսակցութիւնը՝ Լուսինեաններն՝ յաղթանակ տարաւ : Գահին վրայ բարձրացաւ Լեւոն Ե . Լուսինեանը, որ մեծ համակրութիւն կը վայելէր ինչպէս օտարներու, նոյնպէս նաեւ Հայերու կողմէ : Որքան ալ իր բնաւորութեամբ բարի ըլլար եւ աշխատանքով ալ՝ չեզոք եւ անաչառ, այնուամենայնիւ հայ չէր նա եւ բաւարարութիւն չէր տար Ազգայնական կուսակցութեան : Առաջին անգամ, երբ Լեւոն Ե . Կիլիկիա եկաւ եւ Սիսի Ս . Սօֆիա տաճարին մէջ թաղաւոր օծւեցաւ, նա նախ լատինական եւ ապա հայկական ծէսով օծւեցաւ եւ այդպիսով արդէն ատելութիւնն սկսաւ եւ այս անգամ շատ կատաղի եւ անարդ բնաւորութիւն ստացաւ : Լեւոն իր թաղաւորական սկզբնական տարիներն անկարող եղաւ ներսը խաղաղեցնել եւ դուրսը՝ հաշտեցնել, որի պատճառաւ ալ իր հեղինակութիւնն այնքան բարձր չը մնաց, որովհետեւ իր վրայ դուրս յոյսերը չ'իրականացան :

«Ազգայնական» կուսակցութիւնը դործի վրայ էր : Անոր անդամներու եւ կամ ղեկավարներու որոշումով ջանացին մէջտեղէն վերացնել սա լատինասէր կուսակցութիւնն ու Լուսինեան Տան տիրապետութիւնը : Այդ նպատակին հասնելու համար միակ միջոց գտած էին՝ դիմել դրսի օտար պետութիւններուն

եւ առանձնապէս մահմետական: Եգիպտոսի Սուլթաններն արդէն պատրաստ էին այդ չրջանը կռւալու եւ արդէն իրենց պալատական չրջաններու մէջ բաւական թւով հայ հաւատաւիտիս իշխաններ ունէին, որոնց զլուխ կանգնած էր Աշոտ իշխանը: Հայերու միջամտութենէն օգտուելով եւ դաւանաւիտիս հայ իշխաններու ներկայութենէն խրախուսւած Սուլթանն Ապուպէքիր զօրավարին հրամայեց 15000 զօրքով յարձակիլ Կիլիկիոյ վրայ, գրաւել մայրաքաղաքը եւ բաւարարութիւն տալ Ազգայնականներու պահանջներուն: Մամլուք հրոսակախմբերն յարձակում գործեցին, պաշարեցին Սիսը՝ 1375 Յունիս 5-ին, աւերեցին գիւղերն ու քաղաքները, կոտորեցին անմեղ երկսեռ ժողովուրդը, թագաւորներու շիրիմները բացին եւ անոնց ոսկորներն այրեցին, ոսկի-արծաթ եւ այլ թանկագին իրեր կողոպտեցին, քահանաներու լեզուներն ու մատները կտրեցին եւ ամեն տեսակ անգլխութիւն գործելով՝ հայ ժողովուրդը սարսափի մատնեցին:

Այդքանը բաւական չէր: «Ազգայնական» կուսակցութիւնը կը կամենար ամեն ինչ լման ընել եւ այդ պատճառաւ ալ թուղթ մը գրեց Բերիոյ Ընդլթիմուր ամիրապետին, կաթողիկոսի գիտութեամբ եւ հաւանութեամբ, առաջարկելով որ դայ եւ Սիսը գրաւէ: Այս ալ, օգտուելով ստեղծուած նպաստաւոր կացութենէն, 15,000 զինուորով Կիլիկիա մըտաւ՝ Ապուպէքիրի բանակին միանալու:

Լեւոն արքան պարապ նստած չէր: Նա եւ իրեն հետ զինուած բոլոր իշխաններն եւ զինուորներն երդում ըրին՝ կռիլ թշնամու դէմ մինչեւ վերջին

չունչ: Այդպիսի ոգեւորութեամբ, բայց ներքնապէս քայքայւած վիճակի մէջ, դիմադրութիւն ցոյց տւին եւ հերոսաբար ալ կուեցան, բազմաթիւ կորուստներ պատճառեցին թշնամուն, կոտորեցին անոնցմէ շատերուն եւ ստիպեցին բանակցութիւններու սկսելու: Թշնամին յարաբերութեան մէջ մտաւ Լեւոնի հետ, խոստացաւ բանակները ետ քաշել, լաւ պատիւներ եւ պաշտօններ տալ իրեն, եթէ միայն մահմետական կրօնն ընդունի: Այդ մեծ անարգանք էր Հայոց արքայի համար եւ նա անվախօրէն պատասխանեց «մենք հոս եկած ենք ո՛չ թէ մեր Աստուածըն ուրանալու ու մեր հայրենիքը մատնելու, այլ անոնց պաշտպանութեան մեռնելու: Բայց եթէ Սուլթանը կը գոհանայ իմ նախորդներէն վճարուած տարեկան տուրքով՝ պատրաստ եմ աւելին ալ վճարելու:»

Ազգայնականներու այդ դաւն անյաջող անցաւ եւ անոնք վճռեցին աւելի գործնական եւ անմիջական միջոցի դիմել, սպանել Լեւոն արքային: Այդ պատճառով ալ անոնք իրենց դաւալից ընդունեցին Գաղղիացի Մատթէոս Շապլը, որ Հայոց պետութեան դիւանապետի պաշտօնն ունէր: Սա կէս գիշերին ներս մտաւ Լեւոնի սենեակը եւ այդ միջոցով կամեցաւ սպանել եւ վերջ տալ Լուսինեան ցեղի տիրապետութեան գոյութեան, բայց անյաջող, որովհետեւ արքան առաջուց իմանալով եւ սպանութենէն քանի մը վայրկեան առաջ կռահելով, պարանով վար իջաւ իր սենեակէն եւ այդպիսով ազատուեցաւ այդ դաւադրութենէն: Իրերու տրամաբանական ընթացքն էր այդ: Անկարելի էր դիմադրել երբ ներսէն եւ դրսէն

չըջապատւած էր թշնամիներով : Մահմետական հըրոսակներու հետ զուգընթաց կը գործէին ներքին դաւադիրները, որոնք չարիքի գլխաւոր ստեղծողն ու սնուցիչը եղան :

Յուսահատ եւ լքւած, միայնակ եւ անպաշտպան, զինւորապէս թոյլ եւ անկազմակերպ, Լեւոնն անկարող էր երկարօրէն դիմադրել համեմատաբար աւելի ուժեղ թշնամուն եւ այդ պատճառով ալ ստիպւած եղաւ կամաւորապէս տեղի տալ, անձնատուր ըլլալ Եգիպտոսի Սուլթանին : Նա պատւաւոր կերպով ընդունեցաւ Մամլուքներէն եւ Եգիպտոս տարւեցաւ՝ իր ընտանիքի եւ բազմաթիւ հայ իշխաններու հետ : Երկիրը մնաց միայնակ, քայքայւած, առանց քաղաքական-պետական առաջնորդի եւ ենթակայ միշտ դոսի թշնամիներու յարձակումներուն :

Կիլիկիոյ հայ քաղաքական կեանքը կանգն առաւ : Իր թագաւորն հալածական էր եւ կը պտտէր Եւրոպական արքունիքները : Ազատութեան եւ անկախութեան վերջակէտը դրւեցաւ եւ հայկական թագաւորութեան համար պատմութեան գերեզմանը փորւեցաւ : Եւ այդ բոլորի պատճառները, ինչպէս հին ատենները, նոյնն էին . Մահմետական աշխարհ, Ներքին երկպառակութիւններ, եւ Եւրոպական Քրիստոնեայ պետութիւններու անտարբերութիւն : Վերջին պատճառի վրայ բաւականաչափ ծանրացած էինքը Լեւոն արքան, երբ իբր միջնորդ հանդիսացած էր Գաղղիոյ եւ Անգղիոյ միջեւ՝ Հարիւրամեայ Պատերազմը վերջացնելու, եւ երբ այդ առթիւ խօսած էր Ուէստմինիստրի մէջ գումարւած լորտերու եւ բարձրագոյն պաշտօնեաներու ժողովին մէջ, ըսելով .

«Աւա՛ղ, իմ թշուառութիւնս խիստ անսովոր է. բաղդն անդադար կը հարւածէ զիս՝ ստիպելով որ յանդիմանեմ զձեզ, թէ այս անգութ պառակտումն է պատճառ իմ կործանմանս եւ Քրիստոսի թշնամիներուն անարգել յաղթական զէնքերուն: Իշխեցի ես ալ, եւ ահա այս մեծ թագաւորս՝ տարաբաղդ աքսորական մը դարձած կ'ապրիմ՝ հեծելով ճակատադրին անգութ հարւածներուն տակ, ճակատադրին՝ որ պսակը զարդ մը կը համարի իմ յուղարկաւորութեան հանդէսին, եւ թագն՝ իբրեւ պատանք մը մահւան դատապարտուած յանցաւորներուն:»

Այսպէս վերջացաւ Կիլիկիոյ Հայոց տիրապետութիւնը: Այսպիսի ցաւալի վերջաւորութիւն ունեցաւ Ռուբինեաց ցեղի տիրապետութիւնը՝ թէ՛ իշխանական եւ թէ՛ թագաւորական շրջաններուն մէջ: Այդ բոլորը, սակայն, անօգուտ անցած չեն: Հոն՝ Միջերկրականի եզերքներուն վրայ թառած Հայութիւնը, կրցած է հոն մտցնել քաղաքակրթութիւն մը, զարգացնել առեւտուրն ու վաճառականութիւնը, հաստատել բազմաթիւ դպրոցներ եւ բարեգործական հիմնարկութիւններ, ունենալ իր կառավարութիւնն ու բանակը, ցոյց տալ իր գործնական օժանդակութիւնը խաչակիրներուն, կռուիլ մահմետական վոհմակներու եւ արշաւող հորդաններուն դէմ եւ այդպիսով հաստատել հոն հայրենիք մը՝ իբրեւ Մայր Հայաստանի մէկ մասը:

Եւ այդ է զլիսաւոր պատճառներէն մին որ այժմ, համաշխարհային պատերազմէն վերջ, մենք՝ յենւած

պատճառան մեր իրաւունքներու, ներկայ իրական
անհրաժեշտութեան եւ ապագայ Ամբողջական Հա-
յաստանի կազմութեան վրայ՝ կը պահանջենք որ Կի-
լիկիան չ'դուրի որ եւ է պետութեան հովանաւորու-
թեան տակ, այլ կցւի Հայաստանին, որի անկապտե-
լի իրաւունքն է՝ ունենալ Կիլիկիան :

ԳԼՈՒԽ ԺԳ

ԱՐԴԻ ԿԻԼԻԿԻԱՆ

Կիլիկիան անհրաժեշտ վայր մ'է, որ պիտի կցւի Ազատ եւ Անկախ Հայաստանին: Այդ լոկ երազ եւ կամ փափաք մը չէ, այլ նաեւ կենսական խնդիր՝ թէ քաղաքական, թէ տնտեսական եւ թէ ռազմական տեսակէտներէ: Կիլիկիան իր բնական եւ աշխարհադրական դիրքով, ինչպէս նաեւ իր հարստութիւններով, շատերու ուշադրութիւնը իրեն դարձնող երկիր մ'է: Աւելի լաւ տեղեկութիւն կազմելու եւ գործնականապէս համոզւելու համար այդ ճշմարտութիւններուն մենք մանրամասնօրէն ուշադրութիւն կը դարձնենք անոր բնական դիրքի եւ տնտեսական կեանքի վրայ:

Բնական Դիրք.— Կիլիկիան ընկած է Միջերկրական Ծովի հիւսիսային ափերուն վրայ եւ չրջապատւած է արեւելեան կողմէն Ամանոսի լեռներով, հիւսիսէն եւ արեւմուտքէն Տաւրոսի բարձրաբերձ

լեռներով: Իր հետ ունի Ալէքսանդրէտայի (հին դարերի Իւսոսի) եւ Տարսոնի ծոցերը: Ատկէ բացի անոր հետ կապւած են նաեւ Թաշաջա եւ Այասի խոր-
շերը: Իր մէջ կը պարփակէ քանի մը կարեւոր հըր-
ւանդաններ. Ռասէլխանկիր, Մեքարսոս, Սարպի-
դոն, Զեփիւռիոն եւ Պոսիդոն անուններով: Անոր
անբաժանելի մասերը կը կազմեն նաեւ քանի մը հա-
րեւան կղզիներ. Արադոս, Կոռիկոս, Դանա, Կաւա-
լիէռի եւ Պապադուլլա:

Այդ տարածութեան մէջ մենք կը հանդիպինք
չափ մը լեռներու, որոնցմէ նշանաւոր են. Տաւրոսի
չղթան՝ Անդլիտաւրոս եւ Ամանոսի բազուկներով: Ա-
նոր գլխաւոր մասը կը կոչւի Բուլղարդաղ, որի գա-
զաթը 11,408 ոտնաչափ բարձրութիւն ունի, Աք-
դաղը, Հաջին-դաղը, Ալա-դաղը, որոնք Ամանոսի
մասերն են եւ 7000 ոտնաչափ բարձրութիւն ունին:
Տաւրոսը եւ իր հարեւան լեռնաշղթաներն անկարող
էին առանց գետերի մնալ եւ իրենց ձիւնապատ գա-
զաթներէն դէպի վար կը հոսին Տիգամոս, Սարոս,
Կալիկադէնոս եւ Կիւդէնոս գետերը: Ատոնցմէ առա-
ջինը, որ հին ատենները Զիհան կը կոչէր, ամենա-
մեծ գետն է եւ բաղկացած է երեք գլխաւոր վտակ-
ներէ:

Հնդհանուր այս նկարագրութիւնն ալ ցոյց կու-
տայ Կիլիկիայի բնական ամբողթիւնները, անոր
դաշտերու համար ոռոգման ջրերու անհրաժեշտ ներ-
կայութիւնը եւ հանքերու առատութիւն: Այդ երկ-
րամասն իրապէս կը բաժնէ երկու գլխաւոր տարա-
ծութիւններու՝ դաշտային եւ լեռնային: Կեանքն
այդ երկու բաժանմունքներու մէջ բաւականաչափ

տարբեր է, ինչպէս նաեւ կլիման՝ զանազան: Առաջինի մէջ կան բազմաթիւ ճահճոտ տեղեր: Գետերու ջուրը կը ծնւի հողէն եւ առաջ կը բերէ վնասակար գոլորշիներ, իսկ ամառներն ալ շատ հեղձուցիչ օդ ունի: Ձմեռ շատ չի պատահիր եւ ձիւնն ալ սակաւ է: Ատոր վրայ աւելցրէք նաեւ հարաւարեւելքէն փչող չոր քամին եւ ափրիկեան խորշակը, որ Միջերկրականի կողմէն կը փչէ եւ բաւականաչափ ալ հիւանդութիւն առաջ կը բերէ: Երկրորդ լեռնային մասը, մանաւանդ անոր ստորոտներն ու իր մէջը պարունակող բլրադաճաթները բոլորովին տարբեր են եւ զովարար օդի ու կանաչադարձ մարգագետիններու շնորհիւ հաճելի ամառանոցներու բուն կը հանդիսանան:

Կիլիկիան իր մէջ կը պարունակէ Ադամայի ներկայ Վիլայէթը. Ադանայի, Իշիլի, Քոզանի եւ Ջերելի-բերեքեթի գաւառներով եւ որոնց ընդհանուր տարածութիւնն է 718 քառակուսի մղոն: Գոնիայի, Սեբաստիայի, Անկարիայի եւ Հալէպի վիլայէթներու մէկ մասերը (Մարաշ, Ջէյթուն, Այնթապ, Հըռմէլայ, Պէյլան, եւ այլն:)

Երկրի մը բնական դիրքի հետ կապւած են նաեւ իր հարստութիւնները, որոնցմով միայն տեղի ժողովուրդն հնարաւորութիւն կ'ունենայ ապրելու եւ հարստանալու:

Կիլիկիայի հանքերէն կարելի է յիշատակել՝ կրաքար, երկաթ, կապար, արծաթ, բորակ, աղ, ծծումբ, սեւ ձիւթ եւ ուրիշներ, որոնց մասին դեռ վերջնական հնարաւորութիւն չը կայ բան մը ըսելու, որովհետեւ վերջին հարիւրաւոր տարիներու ընթաց-

քին, երբ Եւրոպայի մէջ ճարտարարւեստը զարգացած է, մեզ մօտ հիւրընկալութիւն գտած չէ եւ մեր երկիրն ալ մնացած է կոյս:

Հսկայական այդ լեռնաշղթաները եւ մանաւանդ անոր կրային կազմութեան պատճառով անկարելի է որ ջերմուկներ (հանքային ջրեր) չըլլան: Ատոնցմէ յայտնի են Իլիջէ, Ս. Կարապետ Վանքի եւ այլ ջերմուկները:

Դաշտային Կիլիկիան իր արգաւանդ հողով շատ նշանաւոր է եւ առատօրէն իր ծոցին մէջ կը բուսցնէ ցորեն, խաղող, դարի, կորեկ, բամբակ, բրինձ, շաքարեղէգ, եւ այլն: Կենդանիներու մէջ կրնանք հաշուել ընտանի կենդանիներու ամեն տեսակը. իսկ վայրենիներէն՝ վիթ, եղնիկ եւ եղջերուներու զանազան տեսակներ: Իր բնական դիրքն ու հարստութիւնները ցոյց կուտան այդ երկրամասի կարեւորութիւնը՝ արտահանութեան, վաճառականութեան, քաղաքական եւ ռազմական տեսակէտներէ:

Տնտեսական Կեանք.— Երկրի մը տնտեսական կեանքի զարգացումը մեծապէս չափով կապ ունի իր կառավարութենէն եւ ընդհանուր առմամբ քաղաքական կեանքի աստիճանէն: Կիլիկիայի բնական հարստութիւնները. հանքերը, անտառները, բարեբեր դաշտերն ու կենդանիները ոչ մի նշանակութիւն չեն ունենար, եթէ երբ եւ իցէ կառավարութիւնն յատուկ ուշադրութիւն չդարձնէ եւ մշակման միջոցներու մասին չմտածէ: Տաճկաստանի պէս յետամնաց եւ անկիրթ երկիր մը, անոր պետութեան պէս ոճրադործ եւ վայրի բնազդներով օժտւած ղեկավարներու ներ-

կայութիւնը բաւականաչափ հիմունքներ են մտածելու որ Կիլիկիան անկարող էր բարգաւաճիլ եւ իր բոլոր հարստութիւններով՝ համաշխարհային շուկայի մէջ տեղ բռնել: Չկան մշակման համար նորագոյն մեքենաներ, գործիքներ, աշխատանքը եւ գիտութիւնը համապատասխան կերպով կազմակերպւած չեն, կանոնաւոր հաղորդակցութեան միջոցներ կը պակսին, Միջերկրականի մերձաւորութիւնը նպատակաւորմար կերպով չի օգտագործւիր եւ որ ամենագլխաւորն է՝ ապահովութիւն գոյութիւն չունի:

Եթէ այդպիսի դրութեան մէջ գտնւած երկիր մը կրցեր է որոշ բաներ արտադրել եւ զբաղել ներածութեամբ ու արտածութեամբ, այդ ալ բաւականաչափ ապացոյց է թէ՛ լաւ կառավարութեան ձեռքի տակ այդ հողամասը կրնայ պարծանք ըլլալ եւ պատիւ բերել որ եւ է պետութեան:

Եւրոպական պետութիւններն ալ իրենց որոշ հետաքրքրութիւնը ցոյց կուտան եւ չահագրգռւած են այդ շրջանի թէ՛ բերքերով եւ թէ՛ արտադրութեամբ: Այսօր ալ, Համաշխարհային Պատերազմէն վերջ, Մեծ պետութիւններն ալ նոյն հետաքրքրութիւնը ցոյց կուտան եւ այդ պատճառով ալ կարեւոր է աւելի երկար կանգն առնել տնտեսական կեանքի զանազան ձեւերու եւ արտադրական ապրանքներու քանակներուն վրայ: Յոյց տալու համար թէ մեծ պետութիւններէն Անգլիան եւ Ֆրանսիան որքան հետաքրքրւած են, բաւական է յիշել որ 1883 թւի Մերսինայէն Ադանա երկաթուղային գծի շինութեան հա-

մար հանւած 8250 բաժիններէն 3500 հատը գնած են Անգլիացի դրամատէրներ, իսկ Ֆրանսիացիները՝ 2500 հատ :

Կիլիկիան հանդիսացել է նաեւ իբրեւ շուկայ՝ արտածութեան եւ ներածութեան համար : Դեռ 1890 թւին այդ շրջաններէն ապրանքներ տարւել են ուրիշ վայրեր 4½ միլիոն դոլարի, որմէ 3 միլիոնը միայն Մերսինի նաւահանգիստէն դուրս ուղարկւած է : Ապրանքներ ներմուծւել են մօտ 3½ միլիոնի, որոնց մեծ մասը եկած է Ֆրանսիայէն եւ Անգլիայէն՝ դըլ-խաւորապէս երկաթէ եւ պղինձէ պատրաստւած մանր ապրանքներ, ինչպէս նաեւ ճոթեղէն :

Յոյց տալու համար Եւրոպական երկու մեծ պետութիւններու տնտեսական կապակցութիւնը Կիլիկիայի հետ, մենք առաջ կը բերենք քանի մը կարեւոր եւ դիտելի թւեր :

Ֆրանսա. — 1890-ին Մերսինից դէպի զանազան երկիրներ ուղարկւեցին 25 տեսակ ապրանքներ եւ Ֆրանսիա հետեւեալ բաժինն ստացաւ :

Գարի. — 107 հազար դոլարի, որմէ 101 հազարի չափ ուղարկւեց Ֆրանսիա :

Յորեմ. — 494 հազար դոլարի, որմէ 368 հազար միայն Ֆրանսիայի համար :

Վարսակ. — 107-400 հազար դոլարի արտահանւեց, որմէ 101,200 դոլարի Ֆրանսիա :

Բամբակ. — 900,000 դոլարի (14,000 հակի քանակութեամբ), որմէ մեծագոյն մասը դարձեալ Ֆրանսիա ստացաւ՝ 360,000 դոլարի :

Մեղրամոմ .— 44,000 դոլարի դուրս տարւեցաւ եւ 20,000 դոլարի արժողութեամբ միայն Ֆրանսիա ուղարկւեցաւ :

Կանեփ .— 5,600 դոլարի միայն օտար երկիրներ ուղարկւեցաւ , որմէ Ֆրանսիային բաժին ընկաւ 4,000 դոլարի :

Քնջուք .— 270,000 դոլարի , որմէ 176,000ը Ֆրանսիա տարւեցաւ :

Խաշխաշ եւ Ծիրանի Կորիզ .— 8,000 դոլարի , որմէ 3 հազարինը՝ Ֆրանսիա :

Գազի Խեթ .— 38,600 դոլարի արտահանւեցաւ , եւ մեծ մասը՝ 20,000ի՝ Ֆրանսիա :

Բուրդ .— 230,000 դոլարի եւ ամենաշատը նորէն Ֆրանսիա մտաւ՝ 160,000 դոլարի :

Մորթի .— 94,000 դոլարի , որմէ 50,000ը Ֆրանսիա տարւեցաւ :

Չամիչ .— 68,000 դոլարի արտահանւեցաւ եւ Ֆրանսիա բաժին ունեցաւ 30,000ի :

Մետաքսի Բոժոժ .— 8,000 դոլարի միայն տարւեցաւ դուրս , եւ Ֆրանսիա ուղարկւեցաւ 6,000 դոլարի :

Այս փոքրիկ ցուցակն ալ ցոյց կուտայ որ Ֆրանսիան բաւականաչափ չահագորդուած է Կիլիկիայով , եւ իր չահերու պաշտպանութեան համար նա կը ջանայ ամեն միջոցի դիմել : Ընդհանուր արտահանութեան գումարէն՝ մօտ 3 միլիոն դոլարի , որմէ Ֆրանսի-

սիան մօտ $1\frac{1}{2}$ միլիոն դօլարի, $1\frac{1}{2}$ -ի չափ կը ներածէ եւ իր տեղական կարիքներուն բաւարարութիւն կուտայ: Այս միայն արտահանութիւնն է: Կայ եւ ուրիշ երկիրներէն ներածութիւնը, որ 1890 թւին, նոյն նաւահանգստի հաշիւներու վրայ յենւած, ունեցել է մօտ 1,700,000 դօլարի եւ որմէ Ֆրանսիայէն եկած է 274,800 դօլարի, որ ըսել է $\frac{1}{8}$ մասը ամբողջ ներածութեան:

Ֆրանսիայէն բերւած ապրանքներն են.

Խմիչքներ. — 3,000 դօլարի (ընդհանուրը՝ 8,000:)

Սուրճ. — 40,000 դօլարի, 53,400-էն:

Համեմունքներ. — 13,600-էն՝ 5000 դօլարի բերւած է Ֆրանսիայէն:

Կապար, Անագ, Պոպպատ եւ Պղինձ. — 14,000 դօլարի՝ ընդհանուր 25,000-էն:

Պատրաստւած Կաշի. — 40,000, ընդհանուր ներածւած 74,000 դօլարէն:

Այծի Մազ. — 31,000 դօլարի ներածւեց, որմէ 14,000-ը Ֆրանսիայէն:

Այսպիսով Ֆրանսիան բաւականաչափ հետաքրքրւած է Կիլիկիայի խնդիրով եւ եթէ անիկա հին եւ բռնակալ կառավարութեան օրով կրցել է տարեկան $1\frac{1}{2}$ միլիոնի ապրանք ստանալ եւ $\frac{1}{4}$ միլիոնի ալ ապրանք ծախել, կը ծրագրէ եւ կը մտածէ, իր տիրապետութեան եւ ազդեցութեան տակ առնել՝ աւելի լաւ հիմունքներու վը-

րայ դնել առեւտուրը, արդիւնաբերութիւնը եւ տընտեսութիւնը: Այդ թւականին՝ 89-90՝ 310 շոգենաւներ մտած են Մերսինի նաւահանգիստը, որոնցմէ 96 Անգլիական եւ 68 Ֆրանսական էին:

Դեռ Ֆրանսիայի շահերը չվերջացան ասով: Այդ միայն մէկ նաւահանգիստն էր: Այժմ անցնենք Իսկէնտէրունի կամ Ալէքսանդրէտա նաւահանգիստին, որ կարեւոր եւ խոշոր նշանակութիւն ունեցող կեդրոն է: Նոյն թւականին այդ նաւահանգիստը մտած են 274 շոգենաւեր, որոնցմէ 69ը անգլիական եւ 65ը Ֆրանսիական ընկերութիւններու պատկանող:

1890 թւին այս նաւահանգիստէն արտահանւեր է $4\frac{1}{2}$ միլիոն դոլարի ապրանք, որմէ դէպի Ֆրանսիա ուղարկւած է 868,489 դոլարի եւ այդ հետեւեալ ապրանքներ են.

Բուրդ՝ 435,786 դոլարի, Արմտիֆ՝ 110,960 դոլարի, Գիտոք եւ Գաքի՝ 83,146 դոլարի, Պիստակ, Նուս եւ Չամիչ՝ 52,538 դոլարի, Մետաֆս՝ 35,461 դոլարի, Բամբակ՝ 21,456 դոլարի, Քնջուք՝ 4,186 դոլարի, Մեղրամոմ՝ 8,240 դոլարի, եւ այլն ապրանքներ:

Նոյն թւականին Իսկէնտէրուն ներմուծեց $8\frac{1}{2}$ միլիոն տոլարի ապրանք, որմէ $1\frac{1}{2}$ միլիոն տոլարի արժողութեամբ Ֆրանսիայէն եկած է, գլխաւորապէս ձեռագործ եւ բամբակեղէն, դեղօրայի, մետաքսեղէն, մորթ եւ կաշի, չաքար, սուրճ, գինի, թղթեղէն, ապակեղէն, պղպեղ եւ այլ գործածական ապրանքներ:

Այսպիսով մենք կը տեսնենք որ այդ երկրամասի վիճակով բաւականաչափ հետաքրքրւած է Ֆրանսիան եւ գլխաւորապէս իր վաճառականութիւնը : 28 տարի առաջ ունեցած թւերու հիման վրայ եւ միայն այդ երկու նաւահանգիստներու միջոցաւ Ֆրանսիան Կիլիկիայէն ապրանք ստացել է՝ $2\frac{1}{2}$ միլիոնի արժողութեամբ եւս ներմուծել է՝ մօտ 2 միլիոն արժողութեամբ : Այդ մօտ 30 տարի ասկէ առաջ : Ապահովաբար կրնանք ըսել որ այդ ժամանակամիջոցի մէջ ամբողջ առեւտուրը տասնապատիկ աւելցած կ'ըլլայ եւ ապագային, աւելի լաւ պայմաններու չնորհիւ, յոյս կայ որ բազմապատկի : Ֆրանսիայի վրայ առանձին ուշադրութիւն դարձրինք, որովհետեւ Խաղաղութեան Վեհաժողովի նախօրեակին Ֆրանսիայի արտաքին գործոց նախարար Պ. Ստեփան Պիչօնը բացարձակապէս յայտարարեց իր կառավարութեան նպատակը՝ իր թեւաբեկութեան տակ առնել Սիւրիան եւ Կիլիկիան :

Ատոր հետ մրցակցող Անգլիական վաճառականութիւնը կայ, որի պաշտպանութեան համար ալ Անգլիա իր տիրապետութեան տակ առած է Կիպրոս կղզին, որ պահապանի պէս կը հսկէ այդտեղի ջրերն ու մուտքերը : Այդ վերոյիշեալ թւականին, 1890ին, Մերսինի նաւահանգիստէն արտահանւել է դէպի Անգլիա՝ 184,600 դօլարի ապրանք եւ ներմուծւել է՝ մօտ $\frac{1}{2}$ միլիոնի արժողութեամբ ապրանքներ :

Արտահանւած նիւթերէ գլխաւորներն են շինաքայր, բամբակ, բամբակի հատ, խաշխաշ եւ ծիրանի

կորիզ, գազի խէժ, բուրդ, ափրոն, անասուններ եւ չոր մրգեր :

Ներածւած ապրանքներ են .— Երկաթի բանւածքներ, զգեստներ եւ չթեղէն, մեքենաներ եւ գործիքներ : Իսկանտերունի նաւահանգստէն արտահանուել են դէպի Անգլիա 412065 դօլ.ի ապրանքներ, որոնցմէ աչքի զարնողներն են բուրդ, ձեռագործ, արջառ եւ ոչխար (Եգիպտոսի համար), ուտեստ, գիտոր, պղինձ, բամբակ, այծի մազ, մեղրամոմ եւ այլ կարելոր հում եւ պատրաստուած նիւթեր : Նոյն թւականին, նոյն նաւահանգստով, Կիլիկիա ներմուծեց մօտ $8\frac{1}{2}$ միլիոն դօլարի ապրանք, որմէ $4\frac{1}{2}$ միլիոնը միայն՝ Անգլիայէն : Այս կէտն յատուկ ուշադրութեան արժանի է :

Ներմուծւած գլխաւոր ապրանքներն են .

Ձեռագործ եւ Բամբակեղէն .— 5,084,202 դօլարի, որմէ Անգլիայէն ստացուել է մեծագոյն մասը՝ 3,706,310 դօլարի :

Ասուեղէն (չուխա) .— 356,328 դօլարի, որմէ 87,828 դօլարի Անգլիայէն :

Լեղակ .— 285,920 դօլարի, եւ ամբողջն ալ Անգլիայէն :

Մորթ եւ Կաշի .— Անգլիայէն եւ Եգիպտոսէն միասին մօտ 50,000 դօլարի :

Բանուած Պղինձ .— 131,136 դօլարի, որմէ մեծ մասը՝ 126,712-ը Անգլիայէն :

Երկաթի Բանւածքներ .— 165,898 դօլարի, որի

խոշորագոյն մասը՝ 91,564 դօլարի բերած է Անգլիայէն: Միւս նիւթերէն կարեւորներն են կապար, բրինձ (Եգիպտոսէն), կաթուած մետաքս, պղպեղ եւ համեմունք:

Վերոյիշեալ երկու պետութիւններու ստացած եւ ծախած ապրանքներու թւական յարաբերութիւնները ցոյց կ'ուտան որ Ֆրանսիան աւելի շատ ապրանք կ'առնէ, իսկ Անգլիան՝ կը բերէ:

Այս երկու պետութիւններու շահագրգռութենէն դուրս կայ եւ գոյութիւն ունի հայ ժողովրդի հետաքրքրութիւնը եւ առեւտրական-տնտեսական շահը: Այդ երկուսի մրցակցութեան կողքին կ'ապրի եւ հայերու իրաւունքի խնդիրը եւ մենք անտես առնել չենք կարող այդ եւ հետեւեալ պատճառաբանութիւններով:

Քաղաքական. — Պատմականօրէն այդ շրջանը կը պատկանի մեզի: Մօտ չորս հարիւր տարւայ ընթացքին, 11-րդ դարէն սկսեալ, այդ շրջանը կը պատկանէր հայերուն եւ կը կառավարուէր հայ իշխաններու եւ թագաւորներու միջոցաւ: Մենք ունեցել ենք մեր պետութիւնը՝ իր օրէնքներով եւ դատարաններով, իր բանակով եւ կռիւններով, իր եկեղեցիներով եւ դպրոցներով, իր գրականութեամբ եւ պատմութեամբ: Այդ ժամանակաշրջանին հայերը թափած են իրենց արիւնը, կուած ու դիմադրած են բազմաթիւ թշնամիներու, մեծապէս օժանդակած են Եւրոպայի քրիստոնեայ պետութիւններու պատերազմներուն՝ թիւրքերու դէմ եւ անբաժանելի մասնիկը

եղած են խաչակրաց արշաւանքներուն եւ այդպիսով կատարած են խոշոր քաղաքակրթական դեր : Ստորկութեան շրջանին , երբ Եւրոպական պետութիւններու դաւերուն շնորհիւ Հայաստանը թողնւած էր միայնակ եւ անպաշտպան , երբ Թրքական կառավարութեան հալածանքներուն ենթարկւած էր մեր ժողովուրդը եւ Կիլիկիան ալ ծանր հարկերու տակ էր , Հայութիւնն իր որդիներու արիւնով ներկած էր այդ շրջանները՝ Ազատութիւն ձեռք բերելու եւ բռնակալութիւնը տապալելու նպատակաւ : Երկար տարիներու ընթացքին եւ շատ հին ժամանակներէն սկսած , Հայութիւնը այդ շրջանի մէջ մեծամասնութիւն կազմած է եւ իր ամենէն ողբալի դրութեան ատեն միշտ ալ թւով բարձր եղած է :

90-ական թւականներուն Ադանայի շրջանի մէջ կ'ապրէր 403,440 մարդ , որմէ 168,990-ը քրիստոնեաներ էին , որ ըսել է թէ ազգաբնակչութեան մեծ մասը : Քրիստոնեաներու մեծ տոկոսն ալ հայերն են . 97,450 (լուսաւորչական՝ 69,300 , հայ կաթողիկ՝ 11,550 եւ հայ- բողոքական՝ 16,600) :

Այդ բոլորէն դուրս մենք իրաւունք ունինք Կիլիկիայի վրայ , որովհետեւ կը կամենանք կազմել քաղաքական ամբողջութիւն եւ միաժամանակ յարմարութիւն ունենալ՝ վտանգաւոր պայմաններու մէջ դնելու ատեն շուտափոյթ օգնութիւն ստանալ Եւրոպայի մէջ համակիր եւ բարեկամ պետութիւններէն : Այդ կարիքը շատ վաղուց կը զգացէր , բայց յատկապէս երեւան եկաւ Համաշխարհային Պատե-

րազմի ատեն, երբ Ասիայի մէջ գտնւած բուռ մը քը-
րիստոնեայ հայութիւնը կը կոտորէր եւ երբ ուրիշի
նաւերն անկարող էին Տաւրոսն ի վեր մագլցել: Մենք
չըջապատւած պիտի ըլլանք, դժբախտաբար, մահ-
մետական տարրերով եւ իբր հարեւան պիտի ունե-
նանք մեր նախկին տէրերը. Թիւրքիա, Պարսկաս-
տան, Քիււրդեր եւ Կովկասի Թաթարներ, որոնք ա-
մեն բոպէ կրնան «սրբազան զինակցութեամբ» մը մե-
զի բնաջնջելու ծրագիրը ձեռք առնել: Մենք կրնանք
միայնակ մնալ: Եւ Կիլիկիան է այն յարմարագոյն
ափունքներէն մին, որ կրնայ մեր բարեկամ պետու-
թիւններու համար անվտանգ խարխիւ հանդիսանալ՝
իրենց զօրքերը ցամաք հանելու ատեն եւ այդ դէպ-
քում ոչ մի չքմեղանք կրնայ ազատել անոնց:

Այս եւ վերոյիշեալ պատճառները անխախտելի
հիմունքներ են՝ պահանջելու Կիլիկիան եւ դարձնե-
լու զայն իբրեւ ամբողջական Հայաստանի անբաժա-
նելի մասը:

Վաճառակամական. — Կիլիկիան Հայաստանի
մէկ կարեւոր դուռն է, որի վրայ արժէ լրջօրէն խոր-
հիլ: Մեր երկիրը հարուստ եւ կոյս է եւ պէտք է
ջանալ զայն օգտագործել՝ մեր ժողովրդի յառաջա-
դիմութեան եւ զարգացման համար: Մեր բոլոր ար-
տադրութիւնները, հանքերը եւ երկրագործութիւնն
այնքան ալ բնականոն վիճակի մէջ չեն կարող դրո-
նըլիլ, եթէ հնարաւորութիւն չունենանք դրսէն ապ-
րանքներ եւ գործիքներ բերելու, իսկ ներսէն՝ դրսի
աշխարհն ուղարկելու, որոնք երկրի մը տնտեսական

կեանքի բարդաւաճման անհրաժեշտ պայմաններն են : Դեռ նախնական չրջաններուն մէջ, երբ մեր երկիրն աւերակ է եւ քանդւած, պէտք ունինք արտաքին աշխարհի մեծագոյն օժանդակութեան : Մենք կարիքը պիտի զգանք բազմաթիւ մեքենաներու եւ գործիքներու՝ երկրագործութեան եւ արդիւնաբերութեան մէջ եւ այդ բոլորը որքան աժան եւ արագ բերւի, այնքան աւելի օգտակարութիւն ունի : Մենք պէտք է օգտուինք Եւրոպական եւ Ամերիկեան արդի տնտեսական զարգացումէն եւ հնուցիւնը թողած, նորին պիտի փարինք՝ կեանքէն ետ չմնալու նպատակաւ : Մեր երկրի հարստութիւններն ու բերքերն ալ դուրս տանելու պէտքը պիտի ունենանք եւ այդպիսով կարող պիտի ըլլանք աւելի լաւ պայմաններու մէջ ապրիլ եւ հարստանալ : Հայաստանի հարաւային եւ հարաւ-արեւմտեան շրջանը՝ Տիգրանակերտ, Մարտին, Մալաթիա, Խարբերդ, Մարաշ, Հաճըն, Զէյթուն, Ատանա, Սիս եւ այլ շրջաններ, իրենց աշխարհագրական դիրքով աւելի մօտ ընկած են Միջերկրականին եւ Ալեքսանդրետա ու Մերսին նաւահան դիստները մեր վաճառականութեան գլխաւոր խորիսիները պիտի կազմեն : Որ եւ է օտար պետութիւն, որքան ալ բարեկամ եւ ազատամիտ ըլլայ, եթէ տիրէ այդ շրջաններուն եւ իր հսկողութեան տակ առնէ Կիլիկիան, մեր վաճառականութիւնը կը հանդիպի բազմաթիւ խոչընդոտներու եւ օտար օրէնքներու արգելադրիթ դժւարութիւններուն : Մեր ստանալիք եւ ուղարկելիք ապրանքները, նոյնիսկ դիտմամբ

կարող են շարաթներով «քնանալ» այդ երկու կարեւոր հիւրանոցներուն մէջ եւ այդ ուշացումով մեր վաճառականութեան վարկը կը կոտորէի ու մենք ըստիպւած կ'ըլլանք միջազգային ծանրակշիռ յարաբերութեանց առջեւ դնուիլ: Հայկական կառավարութեան տիրապետութեան ատեն, երբ ամեն բանի հրահրողութիւնը հայ օրէնքներով եւ հայ պաշտօնեաներով կ'ըլլայ, մենք մեծ յոյս կ'ունենանք որ դժւարութիւններ չենք ունենար եւ կամ սակաւ նեղութիւնները դիւրութեամբ կը վերացնենք, որովհետեւ տիրող իշխանութիւնը մերն է: Օտարը միշտ պիտի մտածէ իր մասին եւ շատ անգամ, օգտուելով մեր առօրեայ կարիքներէն, իր ամենավատ եւ ամենասուղ ապրանքները պիտի քէ առաջ եւ մենք ստիպւած պիտի ըլլանք առնելու՝ ուրիշ աղբիւրներէ զրկւած ըլլալու պատճառաւ: Արդէն տեսանք որ Ֆրանսիան եւ Անգլիան մեր շատ ապրանքներու կարիքն ունին: Ատոնց հետ մէկտեղ մենք ապրանքներ ուղարկած ենք նաեւ Եգիպտոս, Իտալիա, Յունաստան, Աւստրիա, Գերմանիա, Ամերիկա եւ այլուր եւ ապա ուրեմն այդ կարեւոր շուկաներու հետ մեր արագ յարաբերութիւնները պահպանելու միջոցներու մասին պիտի մտածենք: Այդ ճանապարհով մենք Եւրոպայի հետ աւելի դիւրին հաղորդակցութեան մէջ կրնանք ըլլալ եւ մեր հասարակական-տնտեսական կեանքն ալ կըրնայ աւելի ազդելիլ այդ մեծ ժողովուրդներու կուլտուրայէն: Բոլոր խնդիրներուն ալ նայելու ենք մեծագոյն եւ անհրաժեշտութեան եւ օգտակարութեան

տեսակէտէն: Մեզի համար Կիլիկիան իր մէջ կը պարունակէ այդ երկու խոշոր առաւելութիւններն ալ եւ այդ պատճառով է որ զայն միացուցած ենք, դոնէ մեր պահանջներուն մէջ, Ազատ եւ Անկախ Հայաստանին:

Տնտեսական. — Երկրի մը բնական հարստութիւններու օգտագործումը պիտի մնայ այդ շրջանի կառավարութեան: Հայ ժողովուրդի տնտեսական դրութիւնը բաւականաչափ քայքայւած է: Պատերազմի չորս տարին մեր ազգի գլխին կատարեալ փորձանք եղաւ: Յաճախակի սպանութիւններն ու տեղահանութիւնները, անլուր դազանութիւններն ու անպատիժ թալանները մեզի հասցուցած են չճաւարութեան: Մեր բոլոր հարստութիւնները եւ ունեցւածքը զրաւած են, մեր տները, դպրոցներն ու եկեղեցիները քանդւած են: Մենք կարիք ունինք վերածննդութեան եւ վերաշինութեան: Մեր տնտեսական կեանքը բնականոն վիճակի մէջ դնելու համար պէտք պիտի զգանք ո՛չ միայն մեր ներքին աշխատանքին, մեր ընդունակութիւններու կեդրոնացման եւ դործադրութեան, այլ եւ օտար պետութիւններու դրամական օժանդակութեան:

Այդպիսի աննախանձելի վիճակի մը մէջ մենք պարտաւոր ենք մեր երկրի բոլոր հարստութիւնները մեր ձեռքը պահել եւ օգտագործել նպատակայարմար կերպով եւ ոչ թէ զայն թողնել ուրիշ պետութեան մը: Եթէ մեր երկրի երեսին գտնւած բոլոր գանձերը տարել են եւ զրկել մեզ արդէն ձեռք բերած բա-

րիքներէն, գոնէ յուսով ենք որ մեր լեռներու եւ հողերու տալի գտնւած հարստութիւնը մեզի պիտի մընայ, եւ մենք կարող պիտի ըլլանք ատոնցմով ապրիլ եւ ապրեցնել ապագայ մեր սերունդը :

Պէտք է որ մեր երկիրը ուրիշիմ յանձնւի, երբ մենք անոր այդքան պէտք ունինք : Կիլիկիան մեզի համար հարստութիւն մ'է եւ արդիւնաբերութեան ամեն յարմարութիւն ունեցող վայր : Մենք հաճոյքի եւ կամ զւարճութեան համար է որ զայն կը պահանջենք, այլ իրական կարիքին եւ պահանջներուն գոհացում տալու դիտումով : Արդէն մենք քանի մը կարեւոր թուումներ ըրինք, որոնք պարզապէս ապացոյցներ են որ՝ այդ շրջանի լաւ եւ կատարելագործւած մշակումով մենք կարող կ'ըլլանք աւելի ապահով եւ բարեկեցիկ վիճակի մէջ ապրիլ :

Մենք հնարաւորութիւն պիտի ունենանք մշակելու աղը, որ կը գտնւի Սարոսի եւ Ջահանի գետաբերաններու մօտ : Հսկայական տարածութեան վրայ ընկած են Աքչէ-Դէնիզ, Հասան-Դէդէ եւ Բէբէլի լըճերը, որոնցմէ կը պատրաստեն աղը : Ամեն ինչ առաջ կը տարւի նահապետական ձեւով : Լաւ գործիքներով եւ նորագոյն միջոցներով եթէ մշակւի եւ կամ աւելի ճիշտ պատրաստւի, կարող կ'ըլլանք ո'չ միայն բաւարարել շրջանի կարիքները, այլ եւ արտահանել : Միջին թուով, տաճկական կառավարութեան մեթօդներով մշակած ատեն, տարեկան 150000 փութ (մօտ 2 միլիոն ֆաունտ) աղ ստացւած է : Լաւ մշակութեամբ մենք կարող կ'ըլլանք վերոյիշեալ թիւը հնգապատկել եւ տասնապատկել :

Այդ շրջանի արտադրութեան մէջ առաջնակարգ տեղ պիտի բռնեն հացահատիկները, հանքերը, բամբակը, կենդանիները, եւ այլն: Հացահատիկներու համար ցորեն, գարի, վարսակ, քնջութ կարող կ'ըլլան մեծ ասպարէզ ունենալ, եթէ հողերը լաւ մշակւին եւ զարգացած ձեւով ալ առաջ տարւի աշխատանքը: Հանքերու մասին արդէն յիշողութիւն ըրած ենք եւ ատոնց մէջ երկաթը, արծաթը, կապարը եւ ոսկին գլխաւոր տեղը կը բռնեն: Հին կառավարութիւնն այդ բոլորին ձեռք չի տւել, վախցել է գետնի խորը գնալ, գործարաններ բաց անել, բանւորութիւն առաջ բերել՝ կարծելով թէ այդպիսով զարկ տւած կ'ըլլայ հայերու ինքնագիտակցութեան եւ պատճառ հանդիսացած՝ քաղաքական յեղափոխութեան:

Վերոյիշեալներու վրայ մենք աւելացնելու ենք բուրդը, զանազան արմտիք, ձիթապտուղ, կենդանիներ, նուշ, չամիչ, մորթի եւ կաշի, մետաքսի բոժոժ, խէժ, շինութիւններու համար լաւ եւ դիմացկուն քայր, ծխախոտ, մեղրամոմ, այծի մազ, օճառ եւ այլ զանազան նիւթեր:

Այդ բոլորը մշակման եւ զարգացման պէտքը ունին եւ կրնան հանդիսանալ իբրեւ ատաղձներ՝ մեր երկրի հարստութեան համար: Իբրեւ օրինակ կըրնանք յառաջ բերել Մարաշի 1890 թւականի բերքը եւ տեսակները (*).—

(*) Այս եւ վերոյիշեալ թւերն ու տեղեկութիւնները բացառապէս քաղած ենք «Արաքս» մատենադարանի Կիլիկիա գրքէն, հրատարակած Պետերբուրգ, 1894 թւին:

Յորեն	728,000	բիւէ
Գարի	408,000	»
Մարացորեն	4,000	»
Հաճար	28,000	»
Վիգահունտ (պուրչադ)	7,000	»
Կորեկ	43,000	»
Քնջութ	3,000	»
Բրինձ	37,000	»
Բակլայ	3,500	»
Լուբիա	3,350	»
Սիսեռ	6,800	»
Ոսպ	5,400	»
Գետնախնձոր	5,500	բաշ
Բամբակ	176,000	օխա
Ծխախոտ	15,000	»
Գահրի	4,000	»
Սակամոնի	13,000	»
Գխտոր (noix de galle)	1,250	»
Խոզկաղինի ուռ	14,500	»
Թուզ	2,800	»
Ընկոյզ	11,000	»
Նուշ	600	»
Պիստակ	10,000	»
Կաղին	2,750	»
Նուռ	16,000	»
Սեխ եւ ձմերուկ	410,000	»
Խնձոր, տանձ, ծիրան	42,000	»
Սոխ	197,000	»
Ախտոր	15,000	»

Զիթապտուղ	200	»
Զամիչ	1,600,000	»
Գետնապիստակ (հապի լէզիզ)	13,500	»
Աղտոր (սումագ)	73,000	»
Զաման (քիմիոն)	8,000	»

Ատոր վրայ մենք պարտաւոր ենք յիշել նաեւ կենդանիներ, անասուններ, որոնք կ'արածին գեղեցիկ դաշտավայրերի մէջ.

Ոչխար	105,800	գլուխ
Այծ	284,700	»
Անկուրիոյ այծ	1,050	»
Եզ	24,600	»
Գոմէշ	2,400	»
Ցուլ	1,800	»
Կով	23,700	»
Հորթ եւ երինջ	20,000	»
Զի, զամբիկ, յովատակ	6,700	»
Զորի	1,900	»
Էշ	17,250	»
Ուղտ	1,250	»
Հաւ	153,000	»
Հնդկահաւ եւ բադ	5,700	»
Մեղուի փեթակ	12,500	»

Այս թիւերն ալ բաւական են եզրակացնելու որ հոտ, լաւ ձեռքերու եւ ազատ ու հարազատ կառավարութեան հսկողութեան տակ, մենք կարող կ'ըլլանք մշակել մեր երկրի տնտեսութիւնը եւ ունենալ լաւ արդիւնք:

Այսպիսով, ուրեմն, Կիլիկիան մեզի համար քա-

դաքական, վաճառականական եւ տնտեսական անհրաժեշտութիւն է եւ մենք անկարող ենք դիւրաւ գրկել այդ շրջանէն :

Եւ մենք, դարերու տանջանքներու բովէն անցած, Հայ Ժողովրդի բեկորներս, որ կրցանք ամուր մընալ այս մեծ պատերազմի ատեն, դիմադրաւել թըշնամու բոլոր յարձակումներն ու հալածանքները, որ տւած ենք բազմաթիւ զոհեր եւ 300,000 հայ կտրիճ երիտասարդներով ալ օգնած Դաշնակից պետութիւններուն, իրաւունք ունինք խաղաղութեան վեհաժողովէն Արդարութիւն պահանջելու :

Բոլոր ստրուկ եւ ճնշւած ազգութիւններն իրենց պատմական հայրենիքին տէր դառնալ կ'ուզեն եւ բոլոր բաժնւած մասերը միացնելու կը ջանան : Մենք Հայերս, որ բաժնւած ենք եղել Ռուսաստանի, Տաճկաստանի եւ Պարսկաստանի միջեւ եւ որ այդ պատճառով ալ մեծամեծ հալածանքներու ենթակայ ենք եղել, կը կամենանք ունենալ մեր հայրենիքը՝ Միացեալ Հայաստանը : Ե՛ւ իրաւունքը, ե՛ւ արդարութիւնը, ե՛ւ կարիքն ու անհրաժեշտութիւնը, ինչպէս նաեւ մարդկային պարզ գիտակցութիւնը կը թելադրեն որ մենք, երկար ստրկութենէ եւ հալածանքներէ վերջ, ունենանք Ազատ, Անկախ եւ Միացեալ Հայաստանը՝ Տրապիզոնով եւ Կիլիկիայով միասին :

Այդ տրամաբանական վախճանին պիտի հասցընէին մեր պատմութեան մէջ տեղի ունեցած յեղափոխական կռիւներն ու ընդվզումները, ինչպէս նաեւ անոնց յարակից Քաղաքական դէպքերը :

ԱՅԴ ՅՈՅՍՈՎ Է ՈՐ ԱՇԽԱՏԱԾ ԵՆՔ ԵՒ ԱՅԴ ՆՊԱՏԱԿԻՆ Է ՈՐ ՊԻՏԻ ՀԱՄԵՆՔ :

4JUS77 · 71 8J77

Վ Ր Ի Պ Ա Կ

Էջ	տող	սխալ	ուղիղ
2	24	երկիրնրու ,	երկիրներու
23	3	որի	որի
36	27	Շահապն Տոքաց տէր	Շահապն Ծովաց Տէր
39	6	Տուքաց Տէր	Ծովաց Տէր
39	20	Տարոց	Տայոց
46	3	Արչակունի	Արչարունի
48	3	Տարուբերան	Տուրուբերան
51	26	աւատապետական	աւատական
53	24	ցեղա յին-տոհմական	ցեղա յին- տոհմութիւն
59	28	աշխարհատեաք	աշխարհատեարք
60	9	անարգւեցաւ	անարգւեցան
64	16	սեփական	սեփական
70	10	օտար պետութիւնները	օտար պետութիւններէ
90	18	պետութիւն	պետութիւն
91	16	իրենց	իր
92	9	Տիւրոս	Տիւրոս ,
105	20	իպատիւ	ի պատիւ
105	24	իպատիւ	ի պատիւ
107	6	Ժողմները	չարԺողմները
110	20	երկիրները	երկիրները :
115	10		ԳԼ
115	12	բազմութ	բազմութիւն
118	5	եւ	յիշեւ

118	6	ամ	ի ժամ
122	11	զիրեն	զիրին
123	27	կեանքի	կեանքէ
124	16	ո ինչ	ոչինչ
125	24	մարդիկ մարդիկ աշխարհին	մարդիկ աշխարհին
143	7	զի ծառայ	զի ես ծառայ
149	26	զտրուչանսն	զատրուչանսն
153	10	Տոփաց Անգեղ Տան	Ծոփաց Անգեղ Տան
160	1	Հայոց Պատմութեան մէջ	Քաղաքական Դէպքեր
160	28	Դպրութիւն Զ. գլ. Ա. »ի	«Դպրութիւն Զ. գլ. Ա. »ի
161	1	Քաղաքական Դէպքեր	Հայոց Պատմութեան Մէջ
161	8	կացացուք	կացուցաք
167	11	քրիստոնէական	Քրիստոնեայ
170	8	թեղցեն	թողցեն
204	11	երկրի, առանց երկրի, Աշտ առանց	
215	8	Փ. Ասիոյ	Փոքր Ասիոյ
219	7	պատերզամներն	պատերազմներն
230	2	Օտար Օրեր	Օտար Տէրեր
241	10	ազգ.	ազգային
244	16	քաղաքի	քաղաք
245	30	էնտուլիազմը	էնթուլիազմը
250	1	350	250
251	4	ինքնապաշտէանութեան	ինքնապաշտպանութեան
261	2	մեծացնել	միացնել

262	10	առանցնապէս	առանձնապէս
269	4	կառաւարողներ	կառավարողներ
271	23	Քուչթիմար	Քուչթիմուր
274	23	կ'ուգայ	կուգայ
275	28	իրեն	իրենց
276	20	խորանի	աւետարանի
277	14	չէչտած	չէչտած
279	30	երկարմեայ	երկարամեայ
281	29	զինւած	գտնւած
287	15	Ալա-Դաղը, որոնք	Ալա-Դաղը՝
		Ափիչ գագաթով, Սեւ լեռները,	
		Գըզըլ-Դաղը, որոնք	
287	19	Տիումոս	Պիումոս
288	3	կը ծնւի	կը ծծւի
296	6	դօլ·ի	դօլարի

ԱՂԲԻՒՐՆԵՐ

Ամերիկահայ գրող մը, եւ այն ալ պատմութիւն ուսումնասիրողը, բաւական զփաշարին կացութեան առջեւ կը գտնուի աղբիւրներու պակասութեան պատճառաւ:

Քանի մը հոգի միայն բաւական չնորհքով գրադարան ունին եւ ատոնք ալ իրարմէ չատ հեռու կը բնակին եւ անկարելի է մէկի պակասը միւսով լեցընել:

Ամերիկեան գրադարաններն ալ իրենց մէջ քիչ հայերէն գրքեր կը պարունակեն:

Այդ գլխաւոր պատճառներէն մինն է, որ ինչպէս շեշտած եմ, աշխատասիրութիւնս այնքան ալ լրացըրած եւ ամբողջական բնոյթ չունի:

Հետեւեալ գիրքերէն, որոնցմէ չնորհակալութեամբ օգտուած եմ, մաս մը կը գտնուի Բօստօնի Հասարակաց Գրադարանին մէջ, մաս մը «Հայրենիք» օրաթերթի գրադարանին մէջ ու մաս մ'ալ անհատներու գրադարաններու մէջ:

1.— Եղիշէ, Վենետիկ, 1859.

2.— Ղազար Փարպեցի, Պատմութիւն Հայոց, Վենետիկ, 1891.

3.— Ագաթանգեղայ Պատմութիւն, Թիֆլիս, 1882.

4.— Փաւստոս Բիւզանդացւոյ Պատմութիւն Հայոց, Վենետիկ, 1914.

5.— Moise de Khorène, Histoire d'Arménie,

(Հայերէն բնագրով) Venise, 1841.

6.— Recueil des Historiens des Croisades. Documents Arméniens.

(Հայերէն տպագրութեամբ ալ) Paris.

7.— Հ. Ղ. Ալիշան, Այրարատ, Վենետիկ.

8.— Ա. Մ. Գաբազաշեան, Քննական Հայոց Պատմութիւն, Թիֆլիս, 1895.

9.— Ն. Աղոնց, Հայերը Յուստինիանոսի Ժամանակ — (Քաղաքական Դրութիւնը Նախարարական Կազմի Հիման վրայ). (ռուսերէն), Ս. Պետերբուրգ, 1908.

10.— Ն. Դօլէնս եւ Ա. Խաչ, Պատմութիւն Հին Հայերի, Թիֆլիս, 1901.

11.— Հ. Սահակ Տէր Մովսէսեան, Քննական Պատմութիւն Հայոց, Վենետիկ, 1914.

12.— Հ. Կ. Տէր Սահակեան, Հայ Կայսերք Բիւզանդիոնի, Վենետիկ, 1905.

13.— Իվանով, Հին Աշխարհի Պատմութիւն, (Ռուսերէն), 1914, Ս. Պետերբուրգ.

- 14.— Հ. Ամբրոսիոս Գալֆայեան, Համառօտ Պատմութիւն Հին Ազգաց, Վենետիկ, 1849.
- 15.— Յ. Յ. Զաքարճեան, Պատմութիւն Հայոց, Բօստօն, 1917.
- 16.— Գէորգ Մեսրոպ, Պատմութիւն Հայոց Եկեղեցւոյ, Կ. Պօլիս, 1913.
- 17.— Կիլիկիա, Հրատարակութիւն «Արաքս»-ի, Ս. Պետերբուրգ :

ՀԵՂԻՆԱԿԻՆ ԳՈՐԾԵՐԸ

1.— ԴՐԻԱԳՆԵՐ Հ. Յ. Դ. ԳՈՐԾՈՒ

ՆԷՈՒԹԻԻՆԻՑ, Ա. Հատոր

\$2.00

2.— ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԴԷՊՔԵՐ ՀԱՅՈՑ

ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ՄԷՋ, Ա. Հատոր

\$2.00

ՊԱՏՐԱՍՏՈՒԹԵԱՆ ՄԷՋ ԵՆ

1.— ԴՐԻԱԳՆԵՐ Հ. Յ. Դ. ԳՈՐԾՈՒ

ՆԷՈՒԹԻԻՆԻՑ, Բ. ԵՒ Գ. Հատորներ

2.— ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԴԷՊՔԵՐ ՀԱՅՈՑ

ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ՄԷՋ, Բ. Հատոր

3.— ՍԱՍՈՒՆԻ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆ

